

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

CUMHURİYET DÖNEMİNE AİT MÜELLİFİ MEÇHUL BİR
FÂTİHA TEFSİRİ

Şule Nur ALEMDAR

Haziran - 2024

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**CUMHURİYET DÖNEMİNE AİT MÜELLİFİ MEÇHUL BİR
FÂTİHA TEFSİRİ**

Şule Nur ALEMDAR

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet NAİR

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Şule Nur ALEMDAR

10.06.2024

ÖZ

CUMHURİYET DÖNEMİNE AİT MÜELLİFİ MEÇHUL BİR FÂTİHA TEFSİRİ

ALEMDAR, Şule Nur

Yüksek Lisans, Temel İslam Bilimleri

Tez Yöneticisi: Dr. Öğr. Üyesi Ahmet NAİR

Haziran 2024

Kur'ân ayetlerinin tefsir edilmesi, bizzat Hz. Peygamber'le başlamış ve Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahabe ve tâbiîn tarafından devam ettirilmiştir. Daha sonraki dönemlerde müfessirler tarafından sürdürülmüş olan tefsir çalışmaları arasında *Kur'ân*'ın tamamının tefsir edilmesinin yanı sıra müstakil sûre tefsirlerinin yapılması da bulunmaktadır. Bu bağlamda, “ümmü'l-Kitâb” olan Fâtîha sûresine de her dönemde ayrı bir ilgi gösterildiği anlaşılmaktadır. Çalışmamıza konu eser de Cumhuriyetin ilk devirlerinde Arap harfleriyle kaleme alınmış; bir mukaddime, bir icmal ve yedi bölümden oluşan; besmele ve sonrasındaki dört ayetin ele alındığı ve son bölümünün yarım kaldığı eksik bir Fâtîha sûresi tefsiridir. Müellifi ve adı belli olmayan bu eser, Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'na 06 Mil Yz B 1194 numarası ve *Tefsîru Sûreti'l-Fâtîha* ismiyle kaydedilmiştir. Farklı ilim dallarına ait pek çok kaynaktan birçok alıntı içeren ve Fâtîha sûresinin ayetlerinin tefsirinin yanı sıra başka ayet tefsirlerinin ve ahlak, kabir azabı, sadaka ve vasiyet gibi farklı konuların da ele alındığı eser; bu yönüyle bir derleme hüviyetindedir. Çalışmamız, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde “*Fâtîha Tefsiri*”nin genel özellikleri”nden bahsedilmiş ve “*Fâtîha Tefsiri*”nin metodu” incelenmiş, ikinci bölümde ise metin Latin harflerine aktarılmış; metindeki ayetlerin mealleri, hadislerin ve alıntı yapılan eserlerin kaynakları dipnotlarda kaydedilmiş; ayrıca metindeki eksik, fazla ve yanlış kısımlar metin üzerinde düzeltilerek ilgili kısımların yazmadaki biçimleri dipnotlarda gösterilerek metin tahkik edilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Kur'ân*, sûre, Fâtîha sûresi, tefsir.

ABSTRACT

A TAFSİR OF FÂTIHA OF UNKNOWN AUTHOR BELONGING TO THE REPUBLIC OF TÜRKİYE PERİOD

ALEMDAR, Şule Nur

Master of Arts, Basic Islamic Sciences

Supervisor: Assistant Professor Ahmet NAİR

June 2024

Tafsir of the *Qur'anic* verses started with the Prophet Muhammad himself and continued by the Sahâbe and the Tâbiîn after the Prophet Muhammad's death. Among the tafsir works continued by the commentators in the later periods, there are complete *Qur'anic* commentaries as well as independent surah commentaries. In this context, it is understood that Surah Fâtiha, which is the “ümmü'l-Kitâb”, has been given special attention in every period. The work that is the subject of our study is an incomplete tafsir of Surah Fâtiha, which was written in Arabic letters in the early period of the Republic of Türkiye, consisting of a preface, an abstract and seven chapters, in which the four verses after the besmela are discussed and the last chapter is incomplete. This work, whose author and name are unknown, is recorded in the National Library Manuscripts Collection under the number 06 Mil Yz B 1194 and the title *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha*. The work, which contains many quotations from many sources belonging to different branches of science and includes the tafsir of the verses of Surah Fâtiha, as well as other verse tafsir and different subjects; in this respect, it is a compilation. Our study consists of two parts. In the first part, the “general features of the Fâtiha Tafsir” are mentioned and the "method of the Fâtiha Tafsir" is examined, and in the second part, the text is transferred to Latin letters; the meanings of the verses in the text, the sources of the hadiths and the works quoted are recorded in the footnotes; In addition, the erroneous parts of the text are shown in the footnotes and the text is analysed.

Anahtar kelimeler: *Qur'an*, surah, Surah Fâtiha, tafsir.

İÇİNDEKİLER

BEYAN.....	iii
ÖZ	v
ABSTRACT	vii
KISALTMALAR.....	xi
İŞARETLER.....	xiii
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

FÂTİHA TEFSİRİ'NİN GENEL ÖZELLİKLERİ VE METODU

1.1. <i>Fâtîha Tefsiri</i> 'nin Genel Özellikleri	5
1.1.1. Yazmanın Tavsifi	5
1.1.2. Eserin İçeriği	5
1.1.3. Eserin Üslubu	7
1.1.4. Eserin Kaynakları	7
1.1.4.1. Tefsir Kaynakları	7
1.1.4.2. Hadis Kaynakları	8
1.1.4.3. Fıkıh Kaynakları	10
1.1.4.4. Kelâm Kaynakları	10
1.1.4.5. Tasavvuf Kaynakları.....	10
1.1.4.6. Lügat ve Nahiv Kaynakları.....	11
1.1.4.7. Kıraat Kaynakları.....	11
1.1.4.8. Diğer Kaynaklar.....	11
1.2. <i>Fâtîha Tefsiri</i> 'nin Metodu	13
1.2.1. Tefsirin Rivayet Yönü	13
1.2.1.1. Ayetin Ayet ile Tefsiri	13

1.2.1.2. Ayetin Hadis ile Tefsiri	15
1.2.1.3. Ayetin Sahabe ve Tâbiîn Sözleri ile Tefsiri.....	21
1.2.1.4. Ayetin Sebeb-i Nüzul ile Tefsiri.....	23
1.2.1.5. Ayetin Kıraat ile Tefsiri	25
1.2.2. Tefsirin Dirayet Yönü.....	27
1.2.2.1. Lügat İlminden Yararlanılması	27
1.2.2.2. Nahiv İlminden Yararlanılması	29
1.2.2.3. Sarf İlminden Yararlanılması	31
1.2.2.4. Fıkhî Konulara Yer Verilmesi	33
1.2.2.5. Kelâmî Konulara Yer Verilmesi	35

2. BÖLÜM

METİN	39
SONUÇ.....	225
KAYNAKLAR.....	229
EKLER	
Yazmadan Örnek Sayfalar.....	245

KISALTMALAR

as.	aleyhisselâm
b.	bin, ibn
bk.	bakınız
çev.	çeviren
ed.	editör
haz.	hazırlayan
Hz.	hazret
nşr.	neşreden
ö.	ölüm
sav.	sallallâhü aleyhi ve sellem
thk.	tahkik
ty.	tarih bilgisi yok
tsh.	tashih
vd.	ve devamı
yay.y.	yayıncı bilgisi yok

İŞARETLER

‘ ’	anlamlandırma
[]	metinde olmayıp metne eklenen
> <	derkenardan metne eklenen
< >	metinde olup çıkarılması gereken



GİRİŞ

Hız. Peygamber, insanlığa gönderilmiş ilahi kelam olan *Kur'ân-ı Kerîm*'in doğru anlaşılması noktasında, peygamberlik vazifesinin gereğı ve “İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamak için ve düşünüp anlasınlar diye sana da bu Kur'ân'ı indirdik.”¹ mealindeki ayet-i kerimenin muhatabı olarak ilk müfessir kabul edilmektedir. Hız. Peygamber'in vefatından sonra ise tefsir alanındaki en önemli rolü sahabe ve tâbiîn üstlenmiştir. *Kur'ân* ayetlerinin açıklanmasını ve yorumlanmasını konu edinen bu alandaki çalışmalar daha sonraki dönemlerde müfessirler tarafından sürdürölmüş ve tefsir, zamanla müstakil bir ilim dalı olarak teşekköl etmiştir. Tefsir sahasında, âlimler tarafından, her devirde farklı hususiyetleri haiz çalışmalar yapılmıştır.² Söz konusu tefsir çalışmaları arasında tam *Kur'ân* tefsirlerinin yanı sıra müstakil sûre tefsirleri de bulunmaktadır. Fâtîha sûresinin, faziletlerine işaret eden çok sayıda rivayetin varlığı ve “ümmü'l-Kitâb” olarak adlandırılması gibi sebeplere binaen müfessirler tarafından ayrı bir ilgiyle ele alınmış olduğı söylenebilir.³ Osmanlı döneminde de bu ilgi devam etmiş ve bu bağlamda pek çok müstakil Fâtîha tefsiri yazılmıştır.⁴ Çalışmamıza konu eser de bu dönemin devamı niteliğinde kabul edilebilecek bir zamanda, Cumhuriyetin ilk devirlerinde Arap harfleriyle kaleme alınmış bir eserdir.

Millî Kütüphaneye *Tefsîru Sûreti'l-Fâtîha* ismiyle kaydedilmiş olan eserin içerisinde ismine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Söz konusu eserin Millî Kütüphane kaydında müellif bilgisi bulunmadığı gibi tarafımızca yapılan araştırma neticesinde de müellifine ait herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Bir mukaddime, bir icmal ve yedi bölümden oluşan

¹ en-Nahl 16/44.

² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Faköltesi Yayınları, 1971), 206-315.

³ Hidayet Aydar, “Anadolu Coğrafyasında Türkçe Yazılmış İlk Fatiha Tefsiri”, *Osmanlıda İlm-i Tefsir*, ed. M. Taha Boyalık - Harun Avcı (İstanbul: İsar Yayınları, 2019), 111-180.

⁴ Fâtîha tefsirleri için bk. Ziya Demir, *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatiha Tefsirleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987), 1-175. Muhammet Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar* 4/6 (1999), 258-299. Mehmet Akif Alpaydın, “Osmanlı Dönemi Türkçe Tefsir Eserleri”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Faköltesi Dergisi* 3/5 (Aralık 2016), 138-146.

eser; besmele ve sonrasındaki dört ayetin ele alındığı ve son bölümünün yarım kaldığı eksik bir Fâtiha sûresi tefsiridir. Eserde tefsir, hadis, fıkıh ve tasavvuf gibi ilim dallarına ait kaynakların yanı sıra muhtelif konulardaki dergi yazılarından da pek çok alıntı yer almaktadır. Fâtiha sûresinin ayetlerinin tefsirine ek olarak başka ayet tefsirleri ve bazı bölümlerde Fâtiha sûresinin ayetlerinin tefsirinden daha fazla yer tutacak şekilde, “ahlâk-ı marziyye ve ahlâk-ı mezmûme, ‘azâb, ‘azîmet ve ruhsat, bey‘, bi‘set, hukûkullâh ve hukûk-ı ‘ibâd, ‘ibâdetlerin kazâları, isrâf ve iktisâd, namâz, rü‘yet, sadaka, şâhitlik, va‘d ve va‘id, vasiyyet” gibi farklı konular da ele alınmıştır. Bu durumun, müellifin Fâtiha sûresini *Kur‘ân*’ın bir özeti olarak değerlendirmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Eser, içerdiği alıntılar ve ele aldığı konular bakımından bir derleme hüviyetinde olup kaleme alındığı dönem dikkate alındığında bu derleme faaliyetinin, eski ve kıymetli şeylerin yeni dönemde de insanların istifadesine sunulmasına matuf bir çaba olduğu anlaşılmaktadır.

Çalışmamıza konu eserin; hem müstakil bir sûre tefsiri olması, içerisinde farklı konulara temas edilmesi ve pek çok kaynaktan alıntı ihtiva etmesi çerçevesinde muhtevası hem de ilmî ve siyasi gelişmeler çerçevesinde yazıldığı dönem dikkate alındığında, Cumhuriyet dönemindeki tefsir çalışmaları literatürü açısından mühim olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, bu çalışma; yaklaşık bir asır önce kaleme alınmış ancak neşredilmemiş olan söz konusu eserin “doküman incelemesi”⁵ yöntemiyle tahkikli neşrinin oluşturularak okuyucuların istifadesine sunulmasını amaçlamaktadır ve bu yönüyle mühimdir.

Çalışmamız, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümün ilk kısmı “*Fâtiha Tefsiri*’nin genel özellikleri”ni içermekte olup bu başlık altında eserin “tavsifi”, “içeriği”, “üslubu” ve “kaynakları” ele alınmıştır. Aynı bölümün ikinci kısmında “*Fâtiha Tefsiri*’nin metodu” incelenmiş, eserde bulunan rivayet ve dirayet örneklerine yer verilmiştir. İkinci bölümde ise metin Latin harflerine aktarılmış; metindeki ayetlerin mealleri, hadislerin kaynakları ve diğer alıntı yapılan eserler dipnotlarda kaydedilmiş; ayrıca

⁵ Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2006) 187.

metindeki eksik, fazla ve yanlış kısımlar metin üzerinde düzeltilerek ilgili kısımların yazmadaki biçimleri dipnotlarda gösterilerek metin tahkik edilmiştir. Metin Latin harflerine aktarılırken metnin daha anlaşılır olmasını sağlamak adına noktalama işaretleri ve paragraflar yeniden düzenlenmiş, ayrıca yazmada sayfa kenarlarında yer alan kısımlar metnin akışına uygun bir şekilde metnin içerisine eklenmiştir. Metnin Latin harflerine aktarılmasında İSAM Yayınları *Tenkitli Neşir Kılavuzu (Osmanlı Türkçesi Metinleri İçin)* esas alınmıştır. Söz konusu kılavuzda yer alan bilgiler doğrultusunda, üzerinde çalışılan eserin 20. yüzyıla ait olması sebebiyle, metin Latin harflerine aktarılırken hafif transkripsiyon kuralları uygulanmıştır.⁶ Buna göre; metin içerisinde yalnızca uzatmalar (^), aynlar (‘) ve kelime içerisindeki hemzeler (‘) gösterilmiştir. Yazmada gerek Arapça metni ile kaydedilen gerekse yalnız mealinin verildiğini tespit ettiğimiz ayetler ve mealleri, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*’nden alınmıştır. Eserde ismi zikredilen sahabe, tâbiîn, âlimler ve eserler ile ilgili bilgiler için *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*’nden yararlanılmıştır.

⁶ Berat Açıl vd., *Tenkitli Neşir Kılavuzu (Osmanlı Türkçesi Metinleri İçin)* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022), 43.

1. BÖLÜM

FÂTİHA TEFSİRİ'NİN GENEL ÖZELLİKLERİ VE METODU

1.1. *Fâtiha Tefsiri*'nin Genel Özellikleri

1.1.1. Yazmanın Tavsifi

Müellifi tespit edilememiş olan bu eser, Milli Kütüphaneye *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha* adıyla kayıtlı bulunsa da müellif tarafından esere herhangi bir isim verilmemiştir. Bu sebeple çalışmamızda “Fâtiha Tefsiri” ismi tercih edilmiştir. Bahse konu eser, Arap harfleriyle yazılmış yazma bir eser olup eksik bir Fâtiha sûresi tefsiri hüviyetindedir. Tek ciltten oluşan eserin başka bir nüshası tespit edilememiştir. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu’na 06 Mil Yz B 1194 numarası ile kayıtlı bulunan eser 1934 yılında kaleme alınmıştır. Bununla birlikte Millî Kütüphane kaydında eserin istinsah yılı 1800 olarak kaydedilmiştir. Eser; sırtı yırtık bez, üzeri yıpranmış gri kağıt kaplı ve şirazesı dağınık mukavva ciltlidir. Ölçüleri 325x240x-265x150 mm. olan eserin satır sayısı 28’dir. Çizgili defter kağıdına yazılmış olan eser, nestâlik hat ile kaleme alınmış olup 76 varaktan oluşmaktadır. Yazmanın kenar çizgileri cetvelli olup siyah ve kırmızı renk olmak üzere cetvelde çift çizgi kullanılmıştır.

1.1.2. Eserin İçeriği

Her ne kadar Millî Kütüphane kaydında “Eser, Fâtiha sûresinin baş tarafının üç bölüm hâlinde tefsiridir.” şeklinde bir açıklama bulunsa da aslında eser; mukaddime, icmal ve besmele ile sonrasındaki dört ayetin ele alındığı Fâtiha sûresinin tefsirini muhtevi yedi bölümden oluşmaktadır.

Kısa bir mukaddime⁷ ile başlayan eserde mukaddimenin hemen sonrasında yer alan icmal kısmında Fâtiha sûresinin kısa tefsirli bir mealine yer verilmiştir.⁸ Birinci bölümde; “hamd, şükr, medh, senâ, ni‘met, ticâret,

⁷ *Fâtiha Tefsiri*: 1^b.

⁸ *Fâtiha Tefsiri*: 2^a.

vatan sevgisi, sa'y u cehd, du'â" kavramlarına değinilmiştir.⁹ İkinci bölüm, iki alt başlıktan oluşmaktadır. İlk kısımda, besmele-i şerif ele alınarak rahman ve rahim kavramları açıklanmış, Fâtiha sûresinin farklı isimleri ve bunların sebepleri sıralanmış, *Kur'ân*'ın nüzulünün sebepleri olarak "tevhi'd", "va'd ve va'id" ve "ibâdet" konuları ele alınmıştır. İkinci kısımda ise "أَلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ" ayet-i kerimesi ele alınarak "hamd", "medh", "şükür" kavramları birinci bölümdekine göre daha ayrıntılı olarak işlenmiş ve Allah'ın varlığı konusu üzerinde durulmuştur.¹⁰ Üçüncü bölümde; "الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ" ayeti ve "rahmet", "merhamet", "şefkat" konularına değinilmiştir.¹¹ Dördüncü bölüm; "مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ" ayetine dair olup bu kısımda öncelikle "mâlik", "melik", "yevm" ve "dîn" kavramları açıklanmış ve daha sonra da "deyn, müdâyene ayeti, bey', şahitlik, ahlâk-ı marziyye ve ahlâk-ı mezmûme" konuları ele alınmıştır.¹² Beşinci bölüm de bir önceki bölümle aynı şekilde "مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ" ayetine dair olup bu bölümde bahse konu ayetin ahirete ve haşr ü neşre işaret olduğu ifade edilerek "azâb, haşr, tövbe, hukûkullâh, hukûk-ı 'ibâd, vasiyyet, 'ibâdetlerin kazâları, sadaka, istikâmet, tefekkür, sıdk ve murâbata" üzerinde durulmuştur.¹³ Altıncı bölümde; "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ" ayet-i kerimesi ele alınmış olup "ibâdet" kavramına geniş bir yer ayrılarak bahse konu kavram örneklerle izah edilmiş ve daha sonra "bi'set, rü'yet, namâz, 'amelde iktisâd, 'azîmet ve ruhsat, kesel ve batâlet, isrâf ve iktisâd" konuları üzerinde durulmuştur.¹⁴ Yedinci bölüm de bir önceki bölümle aynı şekilde "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ" ayetine dairdir. Bu bölüm, tamamlanmamış olup bahse konu ayetteki hasr ile bu hasra delalet eden vecihler ve ayette "نَعْبُدُ" yerine "نَعْبُدُكَ" denilmemesindeki üç vecih izah edildikten sonra "nûn-ı cem'de birkaç tenbîh vardır: Birincisi:" ifadesi ile bitmektedir.¹⁵ Dolayısıyla; eser, hem son bölümünün yarım kalmış

⁹ *Fâtiha Tefsiri*: 2^b-10^a.

¹⁰ *Fâtiha Tefsiri*: 10^b-20^b.

¹¹ *Fâtiha Tefsiri*: 21^b-33^a.

¹² *Fâtiha Tefsiri*: 33^b-47^a.

¹³ *Fâtiha Tefsiri*: 47^b-59^a.

¹⁴ *Fâtiha Tefsiri*: 59^b-74^a.

¹⁵ *Fâtiha Tefsiri*: 74^b-76^b.

olması hem de sûrenin ayetlerinin tamamının ele alınmamış olması sebebiyle eksiktir.

1.1.3. Eserin Üslubu

Çalışmamıza konu eser, 1934 yılında kaleme alınmış olmasından dolayı son dönem Osmanlı Türkçesi dil özelliklerine ve genel olarak anlaşılır bir üsluba sahiptir. Eser, birbirinden farklı zamanlarda neşredilmiş ve farklı ilim dallarına ait pek çok eserden iktibaslar içermektedir. Bu sebeple, alıntı yapılan eserlerin dil özelliklerine bağlı olarak -her ne kadar müellif tarafından yer yer sadeleştirmeler yapılmışsa da- bazı bölümler daha ağır bir dil ile yazılmışken bazı bölümlerde daha sade bir dilin hâkim olduğu görülmektedir. Ayrıca, genel olarak akıcı bir dil kullanılmış olmakla birlikte söz konusu alıntılar arasındaki geçişlerde yer yer kopuklukların bulunması akıcılığı bozmaktadır.

Eserin tefsir ilmi bağlamında üslubunu ortaya koyan rivayet ve dirayet metotlarına dair örnekler aşağıda ayrıca ele alınacaktır.

1.1.4. Eserin Kaynakları

Yukarıda da zikredildiği üzere, çalışmamıza konu eser, farklı zamanlara ve farklı ilim dallarına ait pek çok eserden iktibaslar içermektedir. Bununla birlikte, birkaç hadis dışında bu alıntıların hangi kaynaklardan yapıldığı belirtilmemiştir.

Eserin kaynakları, tespit edebildiğimiz kadarıyla, her bir ilim dalı için ayrı ayrı olarak şu şekilde sıralanabilir:

1.1.4.1. Tefsir Kaynakları

Eserde, doğrudan alıntı yapılmış olan tefsir kaynakları şunlardır:

Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Tefsîrü'l-Kebîr - Mefâtîhu'l-Gayb*¹⁶ adlı eseri,

¹⁶ *Fâtîha Tefsiri*: 3^b-4^b, 5^a-5^b, 22^b, 23^a, 60^a-60^b, 76^a-76^b.

Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin (ö. 910/1504-1505) *Mevâhib-i 'Aliyye* adlı eserinin İsmâil Ferrûh Efendi (ö. 1840) tarafından *Mevâkib*¹⁷ adıyla yapılmış Türkçe çevirisi,

Bereket-zâde İsmâ'il Hakkî'nin (1851-1918) *Sırât-ı Müstakîm*'de 21 Ağustos 1324 tarihli 2. sayısından 21 Mayıs 1325 tarihli 39. sayısına kadar 36 bölüm hâlinde neşredilmiş olan “Necâ'ib-i Kur'âniyye”¹⁸ adlı yazısı ve yine aynı derginin 22 Nîsân 1326 tarihli 87. Sayısından 9 Hazîrân 1327 tarihli 146. sayısına kadar 32 bölüm hâlinde neşredilmiş olan “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur'ân”¹⁹ adlı yazıları.

Çalışmamıza konu eserde, yukarıda zikredilen eserlerin dışında, ikincil kaynaklar üzerinden dolaylı alıntı yapılmış olan eserler de mevcuttur:

Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*²⁰ adlı eseri,

Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*²¹ adlı eseri,

Ebüssuûd'un (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*²² adlı eseri,

Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî*²³ adlı eseridir.

Ayrıca, eserde iki yerde “ekser-i müfessirîn”²⁴ ve bir yerde “ba'zıları ... sûretinde tefsîr etmiştir”²⁵ ifadesi kullanılarak nakiller yapılmış olduğu da görülmektedir.

1.1.4.2. Hadis Kaynakları

Eserde 118 hadis yer almakla birlikte bunların büyük bir kısmında “rivâyet olunur ki” ve “hadîs-i şerîfde vârid olmuştur ki” veya “Resûl-i

¹⁷ *Fâtiha Tefsiri*: 3^a, 35^b, 43^b, 63^a, 74^b, 75^b.

¹⁸ *Fâtiha Tefsiri*: 9^a-10^a, 15^a-16^a, 18^b, 19^a, 28^a-29^a, 30^b, 31^a-32^a, 36^a-36^b, 37^a-38^a, 38^a-40^b, 40^b-42^a, 54^b-55^b, 57^a-57^b.

¹⁹ *Fâtiha Tefsiri*: 1^b, 2^a, 10^b-11^a, 11^a-11^b, 11^b-13^b, 13^b-14^b, 16^a-18^b, 21^b-22^b, 33^b, 33^b-35^a, 47^b, 59^b-63^a, 67^a-67^b, 74^b-75^b.

²⁰ *Fâtiha Tefsiri*: 37^b, 73^b, 74^a.

²¹ *Fâtiha Tefsiri*: 38^b.

²² *Fâtiha Tefsiri*: 16^b.

²³ *Fâtiha Tefsiri*: 60^b.

²⁴ *Fâtiha Tefsiri*: 38^b, 73^b.

²⁵ *Fâtiha Tefsiri*: 37^b.

Ekrem'den mervîdir ki" ve "hadîs-i nebevîde buyurulmuşdur ki" şeklinde kaynak gösterilmeksizin ve ravi ismi zikredilmeksizin hadis metnine yer verilmiştir. Çalışmamıza konu eserde, bazı hadislerin hem Arapçası hem Türkçe karşılığı ile, bazı hadislerin ise yalnızca Arapçası veya Türkçe karşılığı ile kaydedilmiş olduğu görülmektedir. Ayrıca, hadis olarak zikredilmiş olmasına rağmen hadis kaynaklarında tespit edemediğimiz 7 ibare bulunmaktadır. Eserde yer verilen hadislerin 19'unun ravi ismi belirtilmiş ve yalnızca 8 hadiste ilgili eserin müellifinin ismi zikredilerek hadisin kaynağına işaret edilmiştir. Eserde hadisler için zikredilen kaynaklar şunlardır:

Buhârî'nin (ö. 256/870) *Câmi'u's-sahîh*'i²⁶,

Müslim'in (ö. 261/875) *Câmi'u's-sahîh*'i²⁷,

İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *Sünen*'i²⁸,

Ebü Dâvûd'un (ö. 275/889) *Sünen*'i²⁹,

Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Câmi'u's-sahîh*'i³⁰,

Begavî'nin (ö. 516/1122) *Mesâbihu's-sünne*'si³¹.

Yukarıda zikredilen kaynaklara ek olarak eserde, Kuşeyrî (ö. 465/1072) yalnızca adı zikredilerek bir hadise kaynak gösterilmiş olup bahse konu hadis, Kuşeyrî'nin hem tasavvufun temel kaynaklarından sayılan *er-Risâle* adlı eserinde hem de *Letâ'ifü'l-işârât* adlı tefsirinde mevcuttur. Bununla birlikte burada işaret edilen eserin, yazmada bir sayfa sonra da kendisinden alıntı yapılmış olan *er-Risâle* olması daha muhtemeldir.³²

Eserde, kaynağı belirtilmeksizin Ahmed Na'îm'in (1872-1934) *Sebîlü'r-Reşâd*'da neşredilen "Hadîs-i Şerîf" adlı yazısından da alıntılar yapılmıştır.³³

²⁶ *Fâtiha Tefsiri*: 72^b (Sahîhayn), 72^b, 74^a.

²⁷ *Fâtiha Tefsiri*: 72^b (Sahîhayn), 72^b, 74^a.

²⁸ *Fâtiha Tefsiri*: 51^a.

²⁹ *Fâtiha Tefsiri*: 50^a.

³⁰ *Fâtiha Tefsiri*: 50^a, 72^b.

³¹ *Fâtiha Tefsiri*: 74^a.

³² *Fâtiha Tefsiri*: 57^b.

³³ *Fâtiha Tefsiri*: 47^a.

1.1.4.3. Fıkıh Kaynakları

Eserde, fıkıh alanına ait iki eserden iktibas yapıldığı tespit edilmiştir:

Serahsî'nin (ö. 483/1090 [?]) *Mebûsât*³⁴ adlı eseri,

Serahsî'nin *Mebûsât*'undan yapılan alıntılar bahse konu eserin 30. cildinin “Kitâbu'l-kesb” başlıklı bölümünden olup bu bölüm aslında Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/805)'nin *el-Kesb (el-İktisâb fî'r-rızkı'l-müstetâb)* adlı eserinin şerhidir.³⁵

Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Mir'âtü'l-usûl*³⁶ adlı eseri.

1.1.4.4. Kelâm Kaynakları

Eserde, kelâm alanından yalnızca Süleymân Sırrî'nin (1851-1931) *Kenzü'l-'Akâ'id*³⁷ adlı eserinden bir alıntı tespit edilmiştir.

Ayrıca, çalışmamıza konu eserde Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) *Fusûlü'l-bedâ'i fî usûli's-şerâ'i*³⁸ adlı eserinden de ikincil kaynaklar üzerinden dolaylı alıntı yapılmıştır.

1.1.4.5. Tasavvuf Kaynakları

Eserde, tasavvuf alanına ait şu eserlerden alıntı yapıldığı tespit edilmiştir:

Kuşeyrî'nin *er-Risâle*³⁹ adlı eseri,

Birgivî Mehmed Efendi'nin (ö. 981/1573) *et-Tarîkat-i Muhammediyye* adlı eserinin Vedâdî tarafından yapılmış *Tekmile-yi Terceme-yi Tarîkat-i Muhammediyye*⁴⁰ adlı çevirisi,

³⁴ *Fâtiha Tefsiri*: 7^a.

³⁵ Geniş bilgi için bk. Aydın Taş, “Şeybânî, Muhammed b. Hasan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 39/41.

³⁶ *Fâtiha Tefsiri*: 63^a-63^b.

³⁷ *Fâtiha Tefsiri*: 47^b-49^b.

³⁸ *Fâtiha Tefsiri*: 18^b.

³⁹ *Fâtiha Tefsiri*: 58^b.

⁴⁰ *Fâtiha Tefsiri*: 3^b, 24^b, 45^b-46^a, 49^b, 50^a-52^b, 53^a-54^a, 54^a-54^b, 55^b-56^a, 57^b-58^b, 58^b-59^a, 69^a-69^b, 69^b-70^a, 71^b-72^a, 72^a-73^b, 73^b-74^a.

İmâm-ı Rabbânî'nin (ö. 1034/1624) *Mektûbât*'ının Müstakîm-zâde Süleymân Sadeddin Efendi (1719-1788) tarafından yapılmış *Terceme-yi Mektûbât-ı Kudsiyye*⁴¹ adlı çevirisi,

İsmâ'îl Rusûhî-yi Ankaravî'nin (ö. 1041/1631) *Mecmû'atu'l-Letâ'if ve Matmûratu'l-Ma'ârif - Şerh-i Mesnevî*⁴² adlı eseri.

Ayrıca, eserde İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Telbîsü iblîs*⁴³ adlı eserinden de ikincil kaynaklar üzerinden dolaylı alıntı yapılmıştır.

1.1.4.6. Lügat ve Nahiv Kaynakları

Eserde, lügat alanından yalnızca Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *Müfredât*⁴⁴ adlı eserinden bir alıntı tespit edilmiştir.

Nahiv ile ilgili herhangi bir kaynaktan alıntı tespit edilememiştir.

1.1.4.7. Kıraat Kaynakları

Eserde kıraate dair herhangi bir kaynaktan alıntı tespit edilememiştir.

1.1.4.8. Diğer Kaynaklar

Eserin yukarıda zikredilen alanlar dışında çeşitli dergilerde neşredilmiş yazılardan da iktibaslar yapılmıştır:

Ahmed Na'îm'in (1872-1934) *Sebîlü'r-Reşâd*'ın 13 Kânûn-ı evvel 1328 tarihli 224. sayısından 14 Mart 1329 tarihli 237. sayısına kadar 14 bölüm hâlinde neşredilmiş olan “Ahlâk-ı İslâmiyyenin Esâsları”⁴⁵ adlı yazısı ve yine aynı derginin 6 Şubat 1329 tarihli 284. sayısında neşredilmiş olan “İslâmiyyetin Esâsları, Mâzîsi ve Hâlî”⁴⁶ adlı yazısı,

Mahmûd Es'âd'ın (1855-1917) Filipin müslümanlarına hitaben yazdığı mektubun *Sebîlü'r-Reşâd*'ın 30 Mayıs 1329 tarihli 248. sayısında “Filipin Ahâlî-yi İslâmiyyesine”⁴⁷ başlığı ile neşredilmiş metni,

⁴¹ *Fâtiha Tefsiri*: 63^b-65^a, 67^b-68^a, 68^a-68^b, 68^b, 68^b-69^a.

⁴² *Fâtiha Tefsiri*: 3^a, 8^a, 9^a, 18^b, 23^a, 43^b-45^a, 56^b-57^b, 66^b.

⁴³ *Fâtiha Tefsiri*: 73^a.

⁴⁴ *Fâtiha Tefsiri*: 28^b.

⁴⁵ *Fâtiha Tefsiri*: 26^a, 26^b, 26^b-27^a, 27^a, 27^a-28^a, 28^a.

⁴⁶ *Fâtiha Tefsiri*: 46^a-47^a.

⁴⁷ *Fâtiha Tefsiri*: 6^a-8^a.

Manastırlı İsmâ‘îl Hakkî’nin (1846-1912) vefatı üzerine *Sebîlü’r-Reşâd*’ın 29 Teşrîn-i sâni 1328 tarihli 222. sayısında bahse konu derginin yazı heyeti adına yazılmış “Yâ Hasreten Ale’l-Mü’mînîn!”⁴⁸ adlı yazı,

Mehmed Âkif’in (1873-1936) 7 Şubat 1913 günü Fâtih Camii’nde verdiği cuma hutbesinin Eşref Edîb (1882-1971) tarafından 13 Şubat 1913’te *Sebîlü’r-Reşâd*’ın 31 Kânûn-ı sâni 1328 tarihli 231. sayısında⁴⁹ neşredilen metni,

Mehmed Tayyib’in *Beyânü’l-Hakk*’ın 15 Kânûn-ı evvel 1324 tarihli 13. sayısında neşredilmiş olan “Sa‘yin Meşrû‘iyyeti”⁵⁰ adlı yazısı.

Çalışmamıza konu eserde bazı manzumelere de yer verilmiştir.

Sa‘dî-yi Şîrâzî’nin (ö. 691/1292) *Dîvân*’ı⁵¹,

Nâbî’nin (1642-1712) *Dîvân*’ı⁵²,

Ziyâ Paşa’nın (1829-1880) *Harâbât*⁵³ adlı eseri,

Tevfik Fikret’in (1867-1915) *Rübâb-ı Şikeste*⁵⁴ adlı eseri.

⁴⁸ *Fâtiha Tefsiri*: 25^b.

⁴⁹ *Fâtiha Tefsiri*: 30^b.

⁵⁰ *Fâtiha Tefsiri*: 5^b.

⁵¹ *Fâtiha Tefsiri*: 31^b.

⁵² *Fâtiha Tefsiri*: 31^b.

⁵³ *Fâtiha Tefsiri*: 31^b.

⁵⁴ *Fâtiha Tefsiri*: 74^b.

1.2. *Fâtîha Tefsiri*'nin Metodu

Ayetlerin tefsiri için başvuru metotları; tefsir esnasında ağırlıklı olarak rivayet bilgilerinin kullanılması, aklî muhakeme temelinde şahsî fikirlerin esas alınması, sezgi ve birtakım işaretlerin dikkate alınması ve dile dair tahlillere yer verilmesi gibi hususlara göre farklılık arz etmektedir. Bahse konu metotların bazı müfessirler tarafından birlikte kullanıldığı da vakidir.⁵⁵ Bu bağlamda doğrudan işârî tefsir örneği tespit edemediğimiz çalışmamıza konu eser, rivayet ve dirayet tefsir metotları açısından pek çok örneği muhtevîdir. Bununla birlikte, bu örneklerin büyük bir bölümü Fatiha sûresinin ayetlerine dair olmayıp bu ayetler tefsir edilirken değinilen konularda yer verilen başka ayetlere dairdir.

1.2.1. Tefsirin Rivayet Yönü

Rivayet tefsiri, tefsir için kaynak olarak *Kur'ân*'ı, Hz. Peygamber'in sünnetini, sahabeyi ve tâbiîni esas alan ve “me'sûr tefsir” diye de adlandırılan tefsir metodudur.⁵⁶ Rivayet tefsirinin önemi, *Kur'ân*'a bizzat muhatap olanlardan nakledilen bilgiler içermesi sebebiyledir.⁵⁷ Bu bakımdan rivayet tefsiri, *Kur'ân*'ı tefsir etmede müfessirler tarafından başvuru yöntemlerin ilki olmuştur. Çalışmamıza konu eserde ağırlıklı olarak rivayet tefsirine öncelik verilmiştir. Bu başlık altında eserin rivayet yönü; “Ayetin ayet ile tefsiri”, “Ayetin hadis ile tefsiri”, “Ayetin sahabe ve tâbiîn sözleri ile tefsiri”, “Ayetin sebab-i nüzul ile tefsiri” ve “Ayetin kıraat ile tefsiri” başlıkları altında ayrı ayrı olarak ve bazı örnekler verilmek suretiyle ele alınacaktır.

1.2.1.1. Ayetin Ayet ile Tefsiri

Ayetin ayet ile tefsiri ilk dönemlerden itibaren kullanılan bir yöntemdir. Nitekim Hz. Peygamber'in birçok konuda ayetleri yine başka ayetler

⁵⁵ Abdulhamit Birişik, “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), 40/285.

⁵⁶ Birişik, “Tefsir”, 40/285.

⁵⁷ Mehmet Akif Koç - Zekeriya Pak, “Rivâyet Ağırlıklı Tefsirler”, *Kur'an İlimleri ve Tefsir Tarihi El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2022), 147.

vasıtasıyla açıkladığı malumdur.⁵⁸ Allah'ın kelamının en sağlam tefsirinin yine Allah'ın kalamı ile olacağı görüşüne bağlı olarak bazı mücmel ayetlerin tefsir ve izahında mübeyyen ayetlere başvurulmuştur.⁵⁹ Mezkûr yöntem sonraki dönemlerde de hemen her müfessir tarafından kullanılmaya devam etmiştir. Çalışmamıza konu eserdeki ayetin ayetle tefsirine dair örneklerden bazıları şunlardır:

Örnek 1:

Eserde, “وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ”⁶⁰ ayet-i kerimesinin ‘Ey şahidler, şehâdetinizi *ketm etmeyin.*’ şeklinde meali verildikten sonra, şahitliğin gizlenmesinin hukukun ortadan kalkmasına sebep olacağı, oysa hukukun ihyasının sebebi olduğu için şahitliğin güzel ahlaktan olduğu ifade edilmiştir. Daha sonra, ayetin ‘Ey borçlular, borcun gerçekleştiği zamanki ikrarınızı gizlemeyin ve *inkâr etmeyin.*’ manasında anlaşılabilceği de belirtilerek “كُونُوا قَوَّامِينَ”⁶¹ ve “وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ”⁶² ayet-i kerimelerinde ikrara ‘şehadet’ denildiği için bu ayette de şehadeti ‘ikrar’ manasında almanın sahih olduğu dile getirilmiştir.⁶³

Örnek 2:

Bu kapsamda bir başka örnek yine “şahitlik” konusuna dair olup şu şekildedir: “Cenâb-ı Hakk’ın “وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا”⁶⁴ kavlı-i şerîfi bu tahammül ve edâya ‘âmm ve şâmindir. Şu kadar var ki tahammülde müte‘âkideyn şahidlerin işhâdı için anların olduğu mahalle varırlar; ammâ edâda şahidler huzûr-ı kâdîya varırlar. Edâsının farziyyeti ‘وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ’

⁵⁸ Buna bir örnek Hz. Peygamber’in En‘âm sûresinin 82. ayetini Lokmân sûresinin 13. ayeti ile tefsir etmesidir. Bunun için bk. Buhârî, “Enbiyâ”, 8 (3360); ‘Îmâdü’l-dîn Ebü’l-Fidâ’ İsmâ‘îl bin Kesîr ed-Dımaşkî, *Tefsîrû’l-Kur‘âni’l-‘azîm*, XI/53 (Lokmân 31/13).

⁵⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 209.

⁶⁰ *Kur‘ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), el-Bakara 2/283. ...Şahitliği, bildiklerinizi gizlemeyin...

⁶¹ en-Nisâ 4/135. ...Adaleti titizlikle ayakta tutan, kendiniz aleyhinde de olsa Allah için şahitlik eden kimseler olun...

⁶² el-A‘râf 7/172. ...Onları kendilerine şahit tuttu...

⁶³ *Fâtîha Tefsiri*: 41^b.

⁶⁴ el-Bakara 2/282. ...Çağırıldıkları vakit şahitler gelmemezlik etmesin...

وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ⁶⁵ nass-ı celifiyle sâbitdir. Kitmândan nehy zıddıyla emrdir. *Kur'ân*-ı 'azîmü's-şânda bundan eşedd va'id yokdur. İsmi re'is-i a'zâ olan kalbe isnâd buyurmuşdır. Bir fi'li mahalline isnâd cümlesine isnâddan akvâ ve ahkemdir. Lâkin şehâdeti edânın vücûbı birçok şart ile meşrûtdur."⁶⁶

Örnek 3:

Müfessirlerin çoğunluğuna göre "وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ"⁶⁷ ayet-i kerimesinde infaktan muradın Allah için malı sarf etmek olduğu ve ayette min-i teb'îziyye getirilmesinin sebebinin ise ümmeti israftan menetmek olduğu ifade edildikten sonra '*...Devşirilip toplandığı gün de hakkını (zekât ve sadakasını) verin, fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez.*' mealindeki "وَأْتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ"⁶⁸ ayet getirilerek ilk ayete verilen mananın desteklendiği görülmektedir.⁶⁹

1.2.1.2. Ayet'in Hadis ile Tefsiri

Terim olarak "Söz, fiil, takrir, yaratılış veya huyla ilgili bir vasf olarak Hz. Peygamber'e nispet edilen her şeydir."⁷⁰ şeklinde tanımı yapılan hadis, dinde *Kur'ân*'dan sonra ikinci kaynak olarak kabul edilmektedir. Tefsir ilminde hadislere başvurulmasının gerekliliğine bazı ayet ve hadisler delil olarak getirilmektedir. Bunlar arasında, "*İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamaları için ve düşünüp anlasınlar diye sana da bu Kur'ân'ı indirdik.*"⁷¹ mealindeki ayet ile "*Size iki şey bıraktım. Onlara sarıldığınız müddetçe yolunuzdan ebediyen sapmazsınız. Bunlar Allah'ın kitabı Kur'ân ve sünnetimdir.*"⁷² hadisi zikredilebilir. Ayet'in hadis ile tefsiri, müfessirler

⁶⁵ el-Bakara 2/283. ...Şahitliği, bildiklerinizi gizlemeyin. Kim onu gizlerse, bilsin ki onun kalbi günahkârdır...

⁶⁶ *Fâtiha Tefsiri*: 43^a.

⁶⁷ el-Bakara 2/3; el-Enfâl 8/3; el-Hac 22/35; el-Kasas 28/54; es-Secde 32/16; eş-Şûrâ 42/38. ...Kendilerine verdiğimiz mallardan Allah yolunda harcarlar.

⁶⁸ el-En'âm 6/141.

⁶⁹ *Fâtiha Tefsiri*: 73^b.

⁷⁰ Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 108.

⁷¹ en-Nahl 16/44.

⁷² Hâkim, *Müstedrek 'ale's-Sahihayn*, I/171-172 (318-319). Bu hadis ile ilgili geniş bilgi için bk. Mustafa Öz, "Sakaleyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 36/325-326.

tarafından en sık başvurulanan yöntemlerden biridir. Çalışmamıza konu eserde birçok örneği mevcut olan bu yönteme dair örnekler başlıklar altında gösterilecektir.

1.2.1.2.1. Kaynak Gösterilerek Nakledilen Hadisler

Eserde, ayetler tefsir edilirken zikredilen hadisler genellikle kaynak belirtilmeksizin kaydedilmiştir. Ancak bazı hadislere yer verilirken söz konusu hadisin geçtiği kaynağa işaret edilmesi maksadıyla ilgili eserin müellifinin ismi verilmiş ve daha sonra hadis metni nakledilmiştir. Eserde kaynağı belirtilen hadis kaynaklarına bakıldığında; “Buhârî”nin 2 kez ve “Müslim”in 2 kez, iki eserin “Sahîhayn” şeklinde 1 kez, “Tirmizî”nin 2 kez, “İbn Mâce”nin 1 kez, “Ebû Dâvûd”un 1 kez, “Kuşeyrî”nin⁷³ 1 kez ve “Begavî”nin 1 kez zikredilmiş olduğu ve toplamda 8 hadisin adı geçen müelliflere ait kaynaklarda bulunduğuna işaret edildiği görülmektedir. Eserde yukarıda zikredilen kaynaklardan iktibasla verilen hadislerin bazılarının örnekleri şu şekildedir:

Örnek 1:

Eserde, tövbe konusunun ele alındığı bölümde ‘...Ey müminler! Hep birden Allah’a tevbe ediniz...’ mealindeki “وَتُوبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعاً أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ”⁷⁴ ayeti zikredildikten sonra bazı açıklamalar ve hadislere yer verilmiş ve daha sonra İbn Mâce’de yer alan ve Ebû Hüreyre rivayeti olan “Resûl-i Ekrem buyurmuştur ki: ‘Ey benim ümmetim, eğer siz şu mertebe hatâlar eyleseniz ki tâ semâya kesret-i hatânız erişse sonra tevbe eyleseniz Allâh Te’âlâ tevbenizi kabûl ederdi.’”⁷⁵ hadisi nakledilmiştir.⁷⁶

Örnek 2:

İsrafın haram oluşuna kati delil olarak ‘İsrâf eylemen; zîrâ Allâh Te’âlâ tahkîk müsrif kullarını sevmez, onlardan hoşnûd degildir.’ mealindeki “وَلَا

⁷³ Bahse konu hadis Kuşeyrî’nin hem *er-Risâle* hem de *Letâ’ifü’l-işârât* adlı eserlerinde yer alsa da burada işaret edilen eserin, yazmada bir sayfa sonra da kendisinden alıntı yapılmış olan *er-Risâle* olması daha muhtemeldir.

⁷⁴ en-Nûr 24/31.

⁷⁵ İbn Mâce, “Zühd”, 30 (4248).

⁷⁶ *Fâtîha Tefsiri*: 51^a.

”تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ“⁷⁷ ve ‘Döküp saçmakla mâlınızı isrâf etmeyin, tahkîk bu hâlde olan kimse şeytânların ihvânıdır.’ mealindeki “ وَلَا تُبْذِرْ تَبْذِيرًا ”⁷⁸ ayet-i kerimelerinin yeteceği ifade edilmiştir. Söz konusu ayetlerden sonra ise Sahîhayn’da bulunduğu zikredilen “ان النبي عليه السلام نهى عن اضاءة المال”⁷⁹ yani ‘Resûl-i Ekrem isrâf ve tebzîl ile mâlî yok etmekden nehy eyledi.’ hadisi ve Tirmizî’de Ebû Berze rivayeti ile yer alan “لا تزول قدما عبد يوم القيامة حتى يسأل عن عمره فيما “⁸⁰ أفناه وعن علمه فيم فعل وعن ماله من أين اكتسبه وفيم أنفقه وعن جسمه فيم أبلاه”⁸⁰ yani ‘Yevm-i kıyâmetde insânın ayağını ayağına degdirmezler; tâ dört şeyden su’âl olunmayınca: Biri ‘ömründen su’âl ederler ki nereye ifnâ etmiştir. İkincisi ‘ilminden su’âl ederler ki anınla ne ‘amel etmiştir. Üçüncüsü mâlından su’âl olunur ki nerden kesb edüp nereye infâk etdi. Dördüncüsü cisminden su’âl olunur ki ne hizmetde ifnâ etdi.’ hadisine yer verilmiştir.⁸¹

Örnek 3:

İsrafın nehyine delalet eden ayetlerden birinin ‘Yâ habîbim; mâlını çok dağıtmakla dağıtma, melûl olursın.’ mealindeki “وَلَا تُبْسِطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ”⁸² ayet-i kerimesi olduğu belirtildikten sonra bir çocuğun Hz. Peygamber’in huzuruna gelip ‘Benim eli açık bir annem var neyimiz varsa hepsini dağıttı ve ben çıplak kaldım. Sonra bana kendi gömleğini giydirmen için beni sana gönderdi.’ demesi üzerine Hz. Peygamber’in merhametinden hemen gömleğini ona vermesi ve kendi evinde gömleksiz hâlde kalması, daha sonra Bilâl-i Habeşî’nin ezan okuması üzerine mescide gelen sahâbîlerden bazılarının Resûl-i Ekrem’i hanesinde gömleksiz kalmış olduğunu görmesi üzerine bu ayet-i kerimenin nazil olduğu ifadelerine yer verilmiştir. Bahse konu ayetin nüzul sebebi kaydedildikten sonra ise Buhârî ve Müslim’de Ebû

⁷⁷ el-A’râf 7/31. ...Fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez.

⁷⁸ el-İsrâ 17/26-27. ...Gereksiz yere de saçıp savurma. Zira böylesine saçıp savuranlar şeytanların dostlarıdır...

⁷⁹ Bu ifade hadis metninin kendisi olmayıp bahse konu ifade ile israfın yasaklanmasına dair hadise işaret olduğu anlaşılmaktadır. Buhârî, “İstikrâd”, 19 (2408); Müslim, “Akdiyye”, 10 (1715).

⁸⁰ Tirmizî, “Kıyâmet”, 1 (2417).

⁸¹ Fâtîha Tefsiri: 71^a-71^b.

⁸² el-İsrâ 17/29. ...Büsbütün eli açık da olma...

Hüreyre rivayeti olarak yer alan “خير الصدقة عن ظهر غنى”⁸³ yani ‘Sadakanın hayırlısı gınâ yüzünden yani adem-i ihtiyaçtan verilendir.’ hadisi nakledilmiştir.⁸⁴

1.2.1.2.2. Kaynak Gösterilmeden Nakledilen Hadisler

Eserde yer alan hadislerin çoğu, kaynak bilgisi zikredilmeden nakledilmiştir. Bahse konu hadisler, bazen hadisin metni ve manasıyla birlikte, bazen yalnızca hadis metni veya manası verilmek suretiyle kaydedilmiştir. Bu hadislerin bazı örnekleri aşağıdaki şekildedir:

Örnek 1:

Eserde, ilim ve bilhassa ilim hâlini talep etmenin farz-ı ayn olduğu belirtilmiş ve ‘Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun.’ mealindeki “فَسَلُّوا أَهْلَ”⁸⁵ ayetinin hemen ardından kaynağı belirtilmeden ‘İlim talep etmek her müslümana farzdır.’ manasındaki “طلب العلم فريضة”⁸⁶ hadisine yer verilmiştir. Ayrıca, zikredilen hadiste belirtilen “ilmin talep edilmesinin her müslümana farz olması” hususunun bahse konu ayetteki ‘Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun.’ buyruğundaki hikmete mebni olduğu belirtilmiştir.⁸⁷

Örnek 2:

Her bir uzvun kendisine münasip olan şükrünün işlenmemesi durumunda küfran-ı nimet eylenmiş olunacağı söylendikten sonra “Nitekim Hakk Te’âlâ “أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ”⁸⁸ buyurmuştur. Hakk’a itâ’at eden şâkirdir, ‘isyân eden küfrân-ı ni’met etmiştir. Her ni’metin kendiye münâsib şükri vardır. O ni’metin şükri, “لا يلدغ المؤمن من جحر واحد”

⁸³ Buhârî, “Zekât”, 18 (1426-1428); Müslim, “Zekât”, 95 (1034); Ebû Dâvûd, “Zekât” 39 (1673).

⁸⁴ Fâtiha Tefsiri: 74^a.

⁸⁵ en-Nahl 16/43.

⁸⁶ İbn Mâce, “Mukaddime”, 17 (224); Suyûtî, *Câmi ‘u ş-Sağîr*, I/298 (574/5254).

⁸⁷ Fâtiha Tefsiri: 6^a.

⁸⁸ el-Bakara 2/152. Öyle ise siz beni (ibadetle) anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin; sakın bana nankörlük etmeyin!

مرتين⁸⁹ hadîs-i şerîfinin mefhûmı üzere halâs oldıktan sonra tekrâr meldûğ ve melsû‘ olmamak; o ni‘metin şükri, hîç dâne-yi şeytân tarafına dolaşmamaktır, tâ ki dâmına düşmeyesin.” ifadelerine yer verilerek kaynağı belirtilmeksizin bir hadîs-i şerif bir ayetin tefsirinde kullanılmıştır.⁹⁰

Örnek 3:

Bu kapsamda bir başka örnek ise Bakara sûresinin 283. ayetinin tefsirinde nakledilen hadislerdir. Ayet, uzun olması hasebiyle kısımlara ayrılarak tefsir edilmiş ve ‘...Kim onu gizlerse, bilsin ki onun kalbi günahkârdır...’ mealindeki “وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ أَتَمُّ قَلْبُهُ” kısmı ile ilgili “Hudûdda setr-i şehâdet edâ-yı şehâdetden efdaldır.” denilerek bu hususu destelemek maksadıyla, had cezası gerektiren bir hususta Hz. Peygamber’in huzurunda şehadet eden bir kişiye ‘Sen anı sevbin ile setr edeydin senin için hayr olurdu.’⁹¹ buyurduğu nakledilmiştir. Bahse konu hadisten sonra ilgili konuda başka bir örnek olarak ‘Kim ki bir müslimin ‘aybını setr ederse Cenâb-ı Hakk o kimsenin dünyâ ve âhiretde ‘aybını setr eder.’⁹² hadisi de yine kaynak belirtilmeksizin kaydedilmiştir.⁹³

1.2.1.2.3. Ravi İsmi Zikredilen Hadisler

Eserde, ravilerin zikredildiği hadislerin bazıları yer aldığı kaynağa da işaret edilerek bazıları ise kaynak ismi belirtilmeksizin yalnızca ravi ismine yer verilmek suretiyle kaydedilmiştir. Eserde; Ebû Hüreyre’den 3, Abdullah b. Mes‘ûd’dan 2, Ebû Zer’den 2, Enes b. Mâlik’ten 2, İbn Abbas’tan 2, Ebû Berze’den 1, Ebû Saîd el-Hudrî’den 1, Câbir’den 1, Hz. Âişe’den 1, Hz. Ebû Bekir’den 1, İbn Ömer’den 1 ve Ka‘b bin Mâlik’ten 1 hadis olmak üzere toplam 19 hadis ravileriyle kaydedilmiştir.

⁸⁹ Buhârî, “Edeb”, 83 (6133); Müslim, “Zühd ve Rekâik”, 63 (2998). *Mümin, bir delikten iki defa sokulmaz.*

⁹⁰ *Fâtiha Tefsiri*: 32^b.

⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V/216-217 (22235-22238); Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 7 (4377).

⁹² Buhârî, “Mezâlim”, 3 (2442); Müslim, “Birr ve’s-sıla ve’l-âdâb”, 58 (2580); İbn Mâce, “Mukaddime”, 17 (225); Ebû Dâvûd, “Edeb”, 38 (4893), 60 (4946); Tirmizî, “Hudûd”, 3 (1425), “Birr”, 19 (1930).

⁹³ *Fâtiha Tefsiri*: 41^b-42^a.

Örnek 1:

Eserde, ‘Ey müminler! Hep birden Allah’a tevbe ediniz...’ mealindeki ayetinin tefsiri yapılırken tövbe ile ilgili birçok açıklamaya ve hadise yer verilmiştir. Bu kısımda zikredilen hadislerden biri de İbn Mâce’de Ebû Hüreyre rivayeti ile yer alan ve eserde ‘Ey benim ümmetim, ⁹⁴“وَتُوبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعاً أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ”

⁹⁵“لو اخطأتم حتى تبلغ خطاياكم السماء ثم تبتم لتاب عليكم”

‘Ey benim ümmetim, eğer siz şu mertebe hatâlar eyleseniz ki tâ semâya kesret-i hatânız erişse sonra tevbe eyleseniz Allâh Te‘âlâ tevbenizi kabûl ederdi.’” şeklinde hem kaynağı hem de ravisi ile kaydedilen hadis-i şeriftir.⁹⁶

Örnek 2:

*“Ey îmân getüren kimseler, Allâh Te‘âlâ size helâl etdiği lezîz şeyleri harâm etmeyin ve tecâvüzlik edüp harâma dahi helâl demeyin. Allâh Te‘âlâ muhakkak tecâvüzlik edenleri sevmez (ya’nî anlara rızası yoktur).”*⁹⁷

şeklinde mealî zikredilen ayetten sonra Enes b. Mâlik’in rivayet ettiğı

“Resûl-i Ekrem buyurdu ki: ‘Neşinize katı katı ‘amelleri yüklenmeyin, tâ ki Allâh Te‘âlâ yüklendigizi üzerinize vâcib kılmaya; zîrâ bir kavm nefşlerine katı ‘amelleri yüklendilerse o yük ile kaldılar, hâlâ savma’a ve kenîsâda olan ruhbânlar onların bekâyâsıdır. ⁹⁸وَرَهْبَانِيَّةٌ ابْتَدَعُوها مَا كَتَبْنَاها عَلَيْهِمْ”

*Hakk Te‘âlâ buyurmuşdur ki: ‘O ruhbâniyyet kendi icâdlarındandır, biz üzerlerine farz eylemedik.’”*⁹⁹ hadisi nakledilmiştir.¹⁰⁰

Örnek 3:

İsrafın haram oluşuna delil olarak getirilen ve “وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ”

¹⁰¹“الْمُسْرِفِينَ” yani ‘İsrâf eylemen; zîrâ Allâh Te‘âlâ tahkîk müsriif kullarını sevmez, anlardan hoşnûd degildir.’ ve “وَلَا تُبْذِرْ تَبْذِيرًا إِنَّ الْمُبْذِرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ”

⁹⁴ en-Nûr 24/31.

⁹⁵ İbn Mâce, “Zühd”, 30 (4248).

⁹⁶ Fâtiha Tefsiri: 51^a.

⁹⁷ el-Mâide 5/87.

⁹⁸ el-Hadîd 57/27. ...Uydurdukları ruhbanlığa gelince, onu biz yazmadık...

⁹⁹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 52 (4904).

¹⁰⁰ Fâtiha Tefsiri: 69^b.

¹⁰¹ el-A‘râf 7/31. ...Fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez.

الشَّيَاطِينِ¹⁰² yani ‘Döküp saçmakla mâlınızı isrâf etmeyin, tahkîk bu hâlde olan kimse şeytânların ihvânıdır.’ şeklinde mealleri verilen ayetler ayrıntılı açıklamalar ve hadis örnekleri ile tefsir edilirken abdestte dahi israf olabileceğine dair Abdullah b. Ömer’in rivayeti olan “Bir def‘a Sa‘d bin Ebî Vakkâs abdest alırken Hazret-i Resûl-i Ekrem râst gelüp buyurdu ki: ‘ما هذا’¹⁰³ ‘Yâ Sa‘d, bu isrâf nedir? Sa‘d dedi ki: ‘Ya abdestde isrâf olur mı?’ Resûl-i Ekrem de ‘Evet, eger ırmak kenârında dahi olsan yine hadd’den aşurınca isrâfdır.’ buyurdu.” hadisine yer verilmiştir.¹⁰⁴

1.2.1.3. Ayetin Sahabe ve Tâbiîn Sözleri ile Tefsiri

Hiz. Peygamber’in vefatından sonra Kur‘ân’ı tefsir etmede en önemli rolü sahabe üstlenmiştir. Onlar, sarsılmaz imanları ve sebep-i nüzule bizzat şahit olmaları hasebiyle Kur‘ân’ı anlama noktasında insanların en muktedirleri kabul edilirler. Bu sebeple tefsir alanında sahabe tefsirinin çok mühim bir yeri vardır.¹⁰⁵ Tâbiîn nesli de tefsir alanındaki faaliyetlerini sahabeden semâen aldıkları doğrultuda devam ettirmiş, herhangi bir bilginin olmadığı durumlarda ise kendileri içtihat etmiştir.¹⁰⁶ Dolayısıyla her iki nesilden nakledilen bilgiler, birçok ilimde olduğu gibi tefsir alanında da başvurulacak önemli kaynaklardır. Çalıştığımız yazma eserde yer yer sahabe ve tâbiîn sözleri kaydedilmiştir. Bunların bazılarının örneği aşağıdaki şekildedir:

1.2.1.3.1. Sahabe Sözü ile Tefsir

Eserde, bazı ayetlerin tefsiri yapılırken ayetin manasının daha iyi anlaşılması için sahabe sözlerine yer verilmiştir. Bunlar bazen ayette ilk anda anlaşılmayan mananın ortaya konması şeklinde, bazen de ayetin manasının ayrıntılı açıklaması şeklinde olmuştur.

¹⁰² el-İsrâ 17/26-27. ...Gereksiz yere de saçıp savurma. Zira böylesine saçıp savuranlar şeytanların dostlarıdır...

¹⁰³ İbn Mâce, “Tahâret”, 48 (425).

¹⁰⁴ Fâtiha Tefsiri: 73^b.

¹⁰⁵ Cerrahoğlu, Tefsir Usûlü, 230.

¹⁰⁶ Cerrahoğlu, Tefsir Usûlü, 240.

Örnek 1:

Eserde, ‘*Ve sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin.*’ mealindeki “وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ” ayetinde Allah Teâlâ’nın Hz. Peygamber’i güzel ahlak hususunda övdüğü ifade edilmiş ve zikredilen ayetin tefsiri yapılırken güzel ahlak ile ilgili birtakım açıklamalara yer verilmiştir. Bu açıklamalar arasında Hz. Âişe’nin “O’nun ahlakı *Kur’ân*’dı; *Kur’ân*’nın razı olduğu şeylere razı olur, *Kur’ân*’ın öfke duyduğu şeylere kızardı.”¹⁰⁷ sözü nakledilerek ayetteki manaya sahabe sözüyle açıklama getirilmiştir.¹⁰⁸

Örnek 2:

Bakara sûresinin 282. ayetinin tefsirinde alışverişin dört vecih üzere olduğuna değinilmiş bunlardan son ikisinin yani “‘aynı deyne bey’ etmek ya’nî mâlî semen-i mü’eccel mukâbilinde satmak” ve “deyni ‘ayna bey’ etmek ya’nî peşîn pâra ile veresiye mâl almak”ın müfessirlerin çoğunluğunun kavli üzere zikredilen ayet-i kerimenin tahtında dâhil olduğu söylenmiştir. Ayrıca İbn Abbas’ın bu ayette “müdayene” ile “selem”in kastedildiğini söylediği ve “Cenâb-ı Hakk ribâyı harâm kıldıysa selemi mübâh kıldı.”¹⁰⁹ dediği ifade edilmiştir^{110, 111}.

1.2.1.3.2. Tâbiîn Sözü ile Tefsir

Eserde, bazı ayetlerin tefsiri yapılırken ayetin manasının daha iyi anlaşılması için sahabeden sonra ikinci kaynak kabul edilen tâbiîn sözlerine yer verilmiştir. Bunlar bazen ayette ilk anda anlaşılmayan mananın ortaya konması şeklinde, bazen de ayetin manasının ayrıntılı açıklaması şeklinde olmuştur.

Örnek 1:

Tâbiînden Saîd bin Cübeyr’in “Dünyâ, metâ’-ı gurûrdandır, eger seni taleb-i âhiretten meşgûl ederse; ammâ seni taleb-i rızâ’ullâha da’vet ederse

¹⁰⁷ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, I/30 (72); Beyhakî, *Delâ’ilü’n-nübüvve*, I/253; Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr fi’t-tefsîr bi’l-me’sûr*, XIV/567 (el-Kalem 68/4).

¹⁰⁸ *Fâtiha Tefsiri*: 20^b.

¹⁰⁹ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XII/205 (12903); Hâkim, *Müstedrek ‘ale’s-Sahihayn*, II/314 (3130).

¹¹⁰ Beyzâvî, *Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl - Tefsîrü’l-Beyzâvî*, I/234 (el-Bakara 2/282).

¹¹¹ *Fâtiha Tefsiri*: 38^b.

o hâlde ne güzel metâ‘ ve ne güzel vesîledir.”¹¹² sözü, “*Bilin ki dünya hayatı ancak bir oyun, eğlence, bir süs, aranızda bir övünme ve daha çok mal ve evlât sahibi olma isteğinden ibarettir. Tıpkı bir yağmur gibidir ki, bitirdiği ziraatçıların hoşuna gider. Sonra kurur da sen onun sapsarı olduğunu görürsün; sonra da çer çöp olur. Ahirette ise çetin bir azap vardır. Yine orada Allah’ın mağfireti ve rızası vardır. Dünya hayatı aldatıcı bir geçimlikten başka bir şey değildir.*”¹¹³ mealindeki ayetle birlikte kaydedilerek bu ayetin Saîd bin Cübeyr’in bahse konu sözüne muvafık olacak şekilde dünya hayatını iyi değerlendirmeyip nefsanî hazlarını gerçekleştirmek için dünya işleriyle meşgul olanları ve onlar ile övünenleri tahkir ettiği ifade edilmiştir.¹¹⁴

Örnek 2:

Eserdeki bir başka örnekte ise “*إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ*”¹¹⁵ ayetinde Allah’ın mala “hayır” namı koyduğu ve “*وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَى*”¹¹⁶ buyurmakla Hz. Hatice ile zengin eyleyerek peygamberine malı minnet vesilesi kıldığı ifade edilmiş ve zikredilen ayetlerden sonra bazı sözler nakledilmiştir. Bu kapsamda nakledilen sözlerden biri de tâbiünden Saîd bin Müseyyeb’in “Deynini kazâ etmek için ve ‘ırzını beklemek için ve vârislerine mâl terk etmek için mâl talep eylemeyen kimsede hayr yoktur.”¹¹⁷ sözüdür.¹¹⁸

1.2.1.4. Ayetin Sebeb-i Nüzul ile Tefsiri

Hz. Peygamber’e sorulan bir soru veya bir hadise dolayısıyla birkaç ayetin ya da bir sûrenin tamamının nazil olmasına sebep olan şeye ‘sebeb-i nüzul’ denir.¹¹⁹ *Kur’ân* ayetlerini sebeb-i nüzul bakımından ikiye ayırmak mümkündür. İlki, ayetlerin çoğunluğunu oluşturan, indirişlerinde herhangi bir sebep aranmayan ayetlerdir. İkincisi ise bazı sebepler ve olaylar üzerine

¹¹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/670 (Âl-i İmrân 3/185); Şehâbuddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî fî tefsîri’l-Kur’ânî’l-‘azîm ve ş-seb’i’l-mesânî*, XVII/185 (el-Hadîd 57/20).

¹¹³ el-Hadîd 57/20.

¹¹⁴ *Fâtiha Tefsiri*: 10^a.

¹¹⁵ el-Bakara 2/180. ...Eğer bir mal bırakacaksa vasiyet etmek...

¹¹⁶ ed-Duhâ 93/8. Seni fakir bulup zengin etmedi mi?

¹¹⁷ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü iblîs*, 178; İbn Kayyım el-Cevziyye, *‘Uddetü’s-sâbirîn ve zahîretü’s-şâkirîn*, 499.

¹¹⁸ *Fâtiha Tefsiri*: 73^a.

¹¹⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 111.

inen ayetlerdir ki bu ayetler tefsir usûlünün konularından biridir.¹²⁰ Eserde sebep-i nüzul ile ilgili yapılmış olan açıklamaların tümü aşağıdaki şekildedir:

Örnek 1:

Eserde yer verilen sebep-i nüzul rivayetlerinden ilki ‘Mallarınızı aranızda haksız sebeplerle yemeyin. Kendiniz bilip dururken, insanların mallarından bir kısmını haram yollardan yemeniz için o malları hâkimlere (idarecilere veya mahkeme hâkimlerine) vermeyin.’ mealindeki “وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ”¹²¹ ayeti hakkındadır. Eserde ayetin nüzülü hakkındaki rivayet şu şekilde kaydedilmiştir: “‘Abdân el-Hadramî nâmında bir kimse İmri’ü’l-Kays el-Kindî’den bir kıt’a arz iddi’â etti ve beyyinesi olmadığından Resûl-i Ekrem efendimiz İmri’ü’l-Kays’a yemîn teklif eyledi. İmri’ü’l-Kays yemîne hâzır bulunduğu sırada Resûl-i Ekrem efendimiz ‘إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا نَازِمًا’¹²² nazm-ı celîlini kırâ’at edüp yemîn-i kâzib ile ve suver-i sâ’ire ile şunun bunun hakkını yiyenlerin haybet ve hüsrânlarına îmâ buyurmasıyla İmri’ü’l-Kays kendine gelerek yemînden nükûl etdi. Resûl-i Ekrem de arz-ı müdde’â-bihâyı ‘Abdân’a teslîm etdi. Bunun üzerine bu âyet-i kerîme şeref nüzûl eyledi.”¹²³

Örnek 2:

‘Hâsılın hakkını biçim gününde edâ eyleyüp ammâ isrâf eylemen. Allâh Te‘âlâ müsrif kullarından hoşnûd degildir.’ şeklinde meali ile verilen “وَأْتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ”¹²⁴ ayeti açıklanırken bu ayetin nüzulünde birkaç rivayetin olduğu belirtilerek iki rivayet zikredilmiştir. Bu iki rivayet “Sâbit bin Kays hurma bâğçesine girüp beş yüz ağacın hurmasını devşürüp o gün yine cümlesini fukarâyâ tasadduk edüp evine ve ehline

¹²⁰ Mesut Okumuş, “Tefsir Usulü”, *Kur’an İlimleri ve Tefsir Tarihi El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2022), 295.

¹²¹ el-Bakara 2/188.

¹²² Âl-i İmrân 3/77. *Allah’a karşı verdikleri sözü ve yeminlerini az bir bedelle değiştirenlere gelince...*

¹²³ Fâtiha Tefsiri: 37^b.

¹²⁴ el-En‘âm 6/141.

nafaka olacak hurmadan bir şey alıkomadı, o zamânda “وَلَا تُسْرِفُوا” âyeti nâzil oldu. Ve bir rivâyetde Mu‘âz bin Cebel nâm sahâbînin bir hurması var idi, anı devşirüp hepsini bezl eyledi, o ehl ü ‘iyâline getürmedi.” şeklinde kaydedilmiştir.¹²⁵

Örnek 3:

Sebeb-i nüzula dair bir başka örnekte ise israfın önüne geçmeye delâlet eden ayetlerden biri olan ‘*Büsbütün eli açık da olma.*’ mealindeki “وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ”¹²⁶ ayeti zikredilmiş ve bu ayetin tefsirinde sebeb-i nüzulü ile ilgili şu rivayete yer verilmiştir: “Bir gulâm huzûr-ı Rasûlullâh’a gelüp dedi ki: ‘Benim bir anam vardır, eli açık. Dünyâlıktan nemiz var ise hepsini dağıtdı ve ben çıplak kaldım. Şimdi beni sana gönderdi, tâ ki bana kendi gömlegini giydiresin.’ Resûl-i Ekrem dahi kemâl-i merhametinden gömlegini verdi ve kendi hânesi içre ‘uryân kaldı. Bilâl ezân okudı, mescide gelmesi için ashâb intizâr eylediler. Sonra ba‘zıları kalkup Resûl-i Ekrem’i hânesinde gömlekden ‘ârî kalmış gördi. O vakt bu âyet-i kerîme nâzil oldu.”¹²⁷

1.2.1.5. Ayetin Kıraat ile Tefsiri

Kıraat kelimesi sözlükte ‘okumak, tilâvet etmek, telaffuz etmek’ manalarına gelir.¹²⁸ Terim olarak kıraatin manası, kıraat imamlarının meşru rivayet ve tarikleri kullanarak kendilerine özel birtakım üslup ve kurallar doğrultusunda *Kur’ân*’ı okumaları demektir. Kıraat ilminin gayesi söz konusu okuyuşların Hz. Peygamber’e kadar sahih bir senetle ulaşması ve bu sayede orijinal telaffuzun muhafaza edilmesidir.¹²⁹ Bu bakımından kıraat ilmi *Kur’ân*’ı yorumlamada tefsir ilmi için büyük bir önem taşır.

Eserde, kıraatle ilgili yapılan açıklamalarda kıraat imamlarının isimlerinin zikredildiği örnek olduğu gibi kıraat imamlarının isimlerine yer

¹²⁵ *Fâtiha Tefsiri*: 73^b.

¹²⁶ el-İsrâ 17/29.

¹²⁷ *Fâtiha Tefsiri*: 73^b-74^a.

¹²⁸ Abdulhamit Birişik, “Kıraat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022), 25/425.

¹²⁹ Mehmet Ünal, “Kırâat İlmi”, *Kur’an İlimleri ve Tefsir Tarihi El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2022), 379-382.

verilmeden yalnızca kıraate dair açıklamalara yer verilen örnek de vardır. Eserde kıraat hususunda yapılmış olan açıklama örnekleri şu şekildedir:

1.2.1.5.1. Kurra Adı Zikredilerek Yapılan Açıklamalar

Eserde, kıraatle ilgili yapılan açıklamalardan yalnızca bir tanesinde kıraat imamlarının isimleri zikredilmiştir:

Örnek 1:

Fâtiha sûresinin “مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ”¹³⁰ ayet-i kerimesinin tefsiri yapılırken bu ayette “mâlik” ve “melik” olmak üzere iki kıraat olduğu belirtilmiş ve kıraat imamlarından Âsım, Kisâî ve Ya’kûb’un “mâlik” şeklinde kıraat ettikleri, zikredilen imamların dışındakilerin ise “melik” diye okudukları kaydedilmiştir. Ayrıca “mâlik” kıraatini ‘O gün hiçbir kimse başkası için bir şey yapamaz. O gün iş Allah’a kalmıştır.’ mealindeki “يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِّنَفْسٍ”¹³¹ ayetinin desteklediği ifade edilmiştir. Daha sonra, bahse konu “mâlik” ve “melik” kıraatlerinin her ikisinin de mütevatir olduğu ve Allah’ın ceza gününün hem maliki ve hem meliki olduğundan her iki kıraatin müvecceh olduğu belirtilmiş ancak ikinci kıraatin “لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ”¹³² ayetinde olduğu gibi “din günü” ile izafete daha layık olduğu ifade edilmiştir.¹³³

1.2.1.5.2. Kurra Adı Zikredilmeden Yapılan Açıklamalar

Eserde, kıraatle ilgili yapılan açıklamalardan biri, kıraat imamlarının isimleri zikredilmeden kaydedilmiştir:

Örnek 1:

Eserde, “إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً”¹³⁴ ayet-i kerimesi ile ilgili şu ifadelere yer verilmiştir: “Ayetteki ‘تِجَارَةً’ lafzının ‘تَكُونُ’nin haberi olmak üzere nasb ile kırâ’atine göre âyet-i kerîme ‘Meger ki müdâyenenez veyâ

¹³⁰ el-Fâtiha 1/3.

¹³¹ el-İnfîtâr 82/19.

¹³² el-Mü’min 40/16. ...Bugün hükümlerlik kimindir? Kahhâr olan tek Allah’ındır.

¹³³ Fâtiha Tefsiri: 33^b.

¹³⁴ el-Bakara 2/282. ...Ancak aranızda yapıp bitirdiğiniz peşin bir ticaret olursa, bu durum farklıdır...

ticâretiniz ticâret-i hâzıra olsun.’ takdîrindedir. Bu takdîrin şikk-ı evveline ba’zıları tarafından ‘Müdâyeneye ticâret-i hâzıra ıtlâk olunmaz.’ deyü i’tirâz olunmuş ise de vârid degildir; çün-ki müdâyene birkaç sâ’at gibi karîb bir müddete kadar olursa ana ticâret-i hâzıra ıtlâkı sahîh olur. Ticâret, ‘temettu’ etmek maksadıyla mâl alup satmağa’ denür.”¹³⁵

1.2.2. Tefsirin Dirayet Yönü

Dirayet tefsiri, “*Kur’ân*’ı tefsir ederken sadece rivayetlerle yetinmeyen, ayetleri Arap dili ve belagati, edebiyat, mantık, kıyas ve daha başka pek çok ilmî sahaya dayanmak suretiyle izah eden tefsir çeşitleri”¹³⁶ şeklinde tanımlanabilir. Bu tefsir yöntemi, “aklî tefsir” yahut “re’y tefsiri” olarak da isimlendirilmiştir. Dirayet tefsirini kullanan bir müfessir, rivayet kaynaklarının ortaya koyduğu bilgiye ilave olarak yukarıda zikredilen ilimler ışığında ayeti yorumlamaya çalışır.¹³⁷ Eserde ayetlerin tefsiri yapılırken rivayetin yanı sıra dirayet tefsirinden de yararlanıldığı görülmektedir. Eserdeki dirayet tefsirine dair hususiyetler; “Lügat ilminden yararlanılması”, “Nahiv ilminden yararlanılması”, “Sarf ilminden yararlanılması”, “Kelâmî konulara yer verilmesi” ve “Fıkîhî konulara yer verilmesi” şeklinde başlıklar hâlinde ayrı ayrı örneklendirilecektir.

1.2.2.1. Lügat İlminden Yararlanılması

“Lügat, ‘toplum bireylerinin duygu ve düşüncelerini birbirine anlatmak için kullandıkları kelimelerden meydana gelen eser’ demektir.”¹³⁸ İslam’ın ilk dönemlerinde bazı sahâbîlerin *Kur’ân*’da manasına nüfuz edemedikleri kelimelerin bulunduğunu ifade ettikleri ve ayetlerdeki “garîb” lafızların manalarının tespit edilmesine sahabe devrinden itibaren başlandığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede, yabancı dillerden alınıp Arapçalaştırılan kelimeleri, manası yaygın olarak bilinmeyen ve anlaşılması güç lafızları konu alan müstakil bir ilim dalı olarak “Garîbü’l-*Kur’ân*” teşekkül etmiştir.

¹³⁵ *Fâtiha Tefsiri*: 40^a.

¹³⁶ Fethi Ahmet Polat, “Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler”, *Kur’an İlimleri ve Tefsir Tarihi El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2022), 171.

¹³⁷ Birişik, “Tefsir”, 40/286.

¹³⁸ İsmail Durmuş, “Sözlük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 37/398.

Bu türdeki eserlerin telifi, İslam coğrafyasının genişleyip Arap olmayan kavimlerin de müslümanlığı kabul etmesine paralel olarak daha da önem kazanmış ve giderek artış göstermiş; hatta zamanla, sadece garîb lafızlarla sınırlı olmayan, *Kur'ân* lafızlarını ele alan “lugatü'l-Kur'ân”lar kaleme alınmıştır.¹³⁹ Kelimelerin manalarının doğru anlaşılmasının ayetleri doğru anlamada mühim olduğu açıktır. Bu bağlamda, çalışmamıza konu eserde kelimelerin manalarına dair pek çok açıklamaya yer verilmiştir. Bu açıklamalarla ilgili örneklerden bazıları şunlardır:

Örnek 1:

‘Allah, onda geniş yollar edinip dolaşabilesiniz diye, yeryüzünü sizin için bir sergi yapmıştır.’ mealindeki “وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ بَسَاطًا لِّتَسْلُكُوا مِنْهَا” ayet-i kerimesinde geçen “فَجَا”¹⁴⁰ kelimesi kaynak zikredilmeksizin Râgıb el-İsfahânî’nin *Müfredât*’ından yararlanılarak açıklanmış ve ilgili kelimenin ‘iki dağ arasındaki yol’ anlamına geldiği ve ‘geniş yol’ manasında kullanıldığı kaydedilmiştir.¹⁴¹

Örnek 2:

Kelime manalarına dair bir başka örnek de herhangi bir kaynak belirtilmeksizin “مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ” ayet-i kerimesindeki “yevm” ve “din” kelimeleri ile ilgili açıklamalara yer verilmiş olmasıdır. Eserde, “yevm” kelimesi için “Örfde ‘şemsin tulû’ıyla gurûbı arasındaki zamân’dan ‘ibâretdir. Istılâh-ı şer’de ‘fecd-i sâninin tulû’ıyla gurûb-ı şems arasındaki müddet’dir.” denmiştir. Buna ek olarak, kıyamet gününde güneş olmadığı için bu makamda “yevm” ile muradın ‘mutlak vakit’ olduğu beyan edilmiştir. “Din”, kelimesiyle ilgili olarak da bu kelimenin ‘ceza’ yani ister hayır ister şer olsun ‘karşılık’ manasına geldiği, lisanımızda “ceza” kelimesinin ‘ukûbet’ yani ‘şer için olan karşılık’ manasında kullanılmasının

¹³⁹ İsmail Cerrahoğlu, “Garîbü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), 13/379-380.

¹⁴⁰ Nûh 71/19-20.

¹⁴¹ *Fâtiha Tefsiri*: 28^b.

yaygın olduğu, hayır ile olan cezada ise “mükâfat” kelimesinin kullanıldığı belirtilmiştir.¹⁴²

Örnek 3:

Diğer örnekte ise önce “ibadet” ve “ubudiyet” kavramları üzerinde durularak yine herhangi bir kaynak belirtilmeksizin “ibadet”in ‘Allah Teâlâ’nın hoşnut olduğu şeyleri işlemek’, “ubudiyet”in ‘Allah Teâlâ ne yapmış ne etmişse ona razı olmak’ şeklinde tarifleri yapılmış, daha sonra da “ibadet” kelimesinin ‘taat’, ‘dua’ ve ‘tevhid’ manalarında kullanıldığına yer verilerek bunların birbirine yakın manalar içerdiğine değinilmiştir. Ayrıca; bu açıklamalardan sonra, zikredilen manalarla ilgili olarak örnek ayet-i kerimeler de kaydedilmiştir: Mesela, “لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ”¹⁴³ ayetindeki kelimenin ‘taat’, “إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي”¹⁴⁴ ayetinin ‘dua’, “وَمَا خَلَقْتُ”¹⁴⁵ ayetinin ise ‘tevhid’ manası taşıdığı ifade edilmiştir.¹⁴⁶

1.2.2.2. Nahiv İlminden Yararlanılması

Sözlükte ‘yönelmek, izini takip etmek’ anlamlarına gelen “nahv” kelimesi, isim olarak ‘yön, taraf, yol’ manasında kullanılır. Kelime terim olarak ‘Arapça gramerinin söz dizimi kuralları ile i‘rab bölümünü kapsayan ilim.’ manasındadır.¹⁴⁷ Ayrıca, nahiv için ‘Sözün doğru ve yanlış olanı kendileriyle tanınan asılları bildiren ilimdir.’¹⁴⁸ denilmiştir. Dolayısıyla, *Kur’ân*’ın doğru anlaşılması bağlamında söz dizimi ve irap oldukça mühim bir yer tutar. Eserde nahiv ile ilgili yapılan açıklamaların bazıları şu şekildedir:

¹⁴² *Fâtiha Tefsiri*: 34^a.

¹⁴³ Yâsîn 36/60. ...Şeytana tapmayın...

¹⁴⁴ el-Mü’min 40/60. ...Çünkü bana ibadeti bırakıp büyüklük taslayanlar...

¹⁴⁵ ez-Zâriyât 51/56. Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.

¹⁴⁶ *Fâtiha Tefsiri*: 60^b.

¹⁴⁷ İsmail Durmuş, “Nahiv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 32/300.

¹⁴⁸ Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürcânî, *Kitâbu’t-Ta’rifât - Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, trc. Arif Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 237.

Örnek 1:

Eserde, ¹⁴⁹”إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ“ ayetinin meali ‘Cenâb-ı Allâh’dan (kulları arasında) kemâl-i havf u haşyet ancak ‘ulemâ-yı dîne hâss bir meziyyetdir.’ olarak kaydedilmiş ve bu mealin “الْعُلَمَاءُ” kelimesinin “يَخْشَى” fiilinin faili olarak kıraat edilmesine göre olduğu söylenmiştir. Bir başka kıraate göre ise “اللَّهُ” kelimesi “يَخْشَى” fiilinin faili, “الْعُلَمَاءُ” kelimesi ise cümlede meful konumunda olup buna göre bahse konu ayetin mealinin ‘Cenâb-ı Hakk kulları arasında en ziyâde iltifâtı, rızâsı ‘ulemâyâ mebzûl ve meşmûldir.’ şeklinde olduğu kaydedilmiştir.¹⁵⁰ Bahse konu ayette “اللَّهُ” kelimesinin “يَخْشَى” fiilinin faili olarak kabul edildiği ikinci kıraat mevzudur.¹⁵¹

Örnek 2:

Bu konuya dair bir başka örnekte “وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ بِسَاطًا لِتَسْلُكُوا مِنْهَا”¹⁵² ayetleri ile ilgili açıklamalar yapılırken “من” harf-i cerinin ayetteki durumuna göre anlam üzerindeki etkisi şu şekilde izah edilmiştir: “من” harfi mâ-kabline müte‘allikdir; çün-ki mâ-kabli ittihâz ma’nâsını mutazammındır. Nazm-ı celîl ‘تَسْلُكُوا مِنْ الْأَرْضِ سَبِيلًا فَتَفَرَّقُوا فِيهَا’ takdîrindedir. Yâhûd ‘من’ harfi ‘سَبِيلًا’den hâl vâki‘ olan muzmere müte‘allik olup ‘كَائِنَةً مِنَ الْأَرْضِ’¹⁵⁴ takdîrindedir.”¹⁵⁵

Örnek 3:

Diğer örnekte ise ¹⁵⁶”وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ“ ayetinde bulunan “يُضَارَّ” kelimesinin malum ve meçhul olmak üzere iki veche muhtemel olduğu zikredilmiştir. İlk veche göre ayet-i kerimede bulunan “كَاتِبٌ” ile “شَهِيدٌ”

¹⁴⁹ Fâtır 35/28.

¹⁵⁰ Fâtiha Tefsiri: 25^b.

¹⁵¹ Birişık, “Kıraat”, 25/429.

¹⁵² Nûh 71/19-20. Allah, onda geniş yollar edinin dolaşabilesiniz diye, yeryüzünü sizin için bir sergi yapmıştır.

¹⁵³ li-teslukû müttehizîne mine’l-’ardi subulen fe-tüferrikû fi hâ meci’-en ve zehâben: Yeryüzünde yollar edinin gidesiniz, geliş ve gidişlerinizde dağılasınız diye.

¹⁵⁴ kâ’ineten mine’l-ard: Yeryüzünde olan.

¹⁵⁵ Fâtiha Tefsiri: 28^b.

¹⁵⁶ el-Bakara 2/282.

kelimeleri “وَلَا يُضَارَّ”nın faili olarak kabul edilecek olursa ayetin mealinin ‘Kitâbet ve şehâdet husûsında icâbeti terk etmek ve kitâbet ve şehâdeti tağyîr ve tahrîf eylemek sûretlerinden biriyle ne kâtib ve ne şâhid sâhib-i hakkı veyâ üzerinde hakk bulunan kimseyi ızrâr etmesün.’ şeklinde olacağı ifade edilmiştir. İkinci veche göre zikrolunan iki kelime nâib-i fâil olarak kabul edildiğinde ayetin mealinin ‘Kâtib ve şâhid, kitâbet ve şehâdete da’vet olındıkları vakt mühimm işleri olarak beyân-ı ma’zeret ederlerse ‘Cenâb-ı Hakk da’vete icâbeti size emr etdi.’ diye ilhâh olunup da işlerinden güçlerinden alıkonulmak veyâhûd kâtib ve şâhide kendileri için mu’ayyen olan haddin hâricine çıkmaları teklîf olunmak veyâhûd kâtibe hakk-ı ücreti verilmemek gibi bir sûretle mutazarrır ve rencide edilmesünler.’ şeklinde olacağı belirtilmiştir.”¹⁵⁷

1.2.2.3. Sarf İlminden Yararlanılması

Sarf kelimesi sözlükte ‘çevirmek, döndürmek’ anlamlarına gelir. Terim olarak ise ‘i’rab ve binâ dışında kelime durumlarının kurallarını inceleyen ilim’ şeklinde tanımlanır.¹⁵⁸ Öncelikli amacı *Kur’ân-ı Kerîm*’i tahrif ve tağyire karşı muhafaza etmek ve fasih Arapçayı korumak olan sarf ilmi, başlarda nahiv konuları içerisinde ele alınırken sonraki dönemlerde müstakil bir ilim özelliği kazanmıştır. Kelimenin yapısıyla ilgili olan sarf ilmi, kelimedeki yapısal farklılığın ayetin irabını ve manasını etkilemesi bakımından *Kur’ân* tefsirinde önemli bir yere sahiptir.¹⁵⁹ Üzerinde çalıştığımız tefsirde, sarf ilmi ile ilgili yapılmış olan açıklamaların bir kısmı şu şekildedir:

Örnek 1:

Eserde, “وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُوقِنِينَ وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ”¹⁶⁰ ayetindeki “موقن” kelimesi ele alınmış ve “موقن” kelimesinin ism-i fail olduğu,

¹⁵⁷ *Fâtiha Tefsiri*: 40^b.

¹⁵⁸ Hulusi Kılıç, “Sarf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 36/136.

¹⁵⁹ Geniş bilgi için bk. Muhammed Meşhud Hakçıoğlu - Muhammed Şehit Hakçıoğlu, “Sarf İlmi ve Bazı Âyetlerin Açıklanması Bağlamında Bu İlmin Önemi Üzerine Bir İnceleme”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2023), 53.

¹⁶⁰ ez-Zâriyât 51/20-21. Kesin olarak inananlar için yeryüzünde âyetler vardır. Kendi nefislerinizde de öyle. Görmüyor musunuz?

masdarının ise “ایقان” kelimesi olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, “ایقان” kelimesinin ‘bir şeyi şüphesiz bir şekilde bilmek’ manasında olduğu zikredilmiştir. Buna göre, zikredilen ayetin ‘Ehl-i ikân için arzda ayetler (ve alametler) vardır. Bu ayetler ve alametler, bu açık dediller sizin nefislerinizde de vardır, siz bunları görmüyor musunuz?’ mealinde olduğu kaydedilmiştir.¹⁶¹

Örnek 2:

Fâtiha sûresinin “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ” ayet-i kerimesinin tefsiri yapılırken bu âyette “mâlik” ve “melik” olmak üzere iki kıraat olduğu belirtildikten sonra öncelikle kıraat imamlarından Âsım, Kisâî ve Ya’kûb’un “mâlik” şeklinde kıraat ettikleri ve zikredilen imamların dışındakilerin ise “melik” diye okudukları kaydedilmiş ve daha sonra ise bahse konu iki kelimenin türediği köklerin farklı olduğunu ifade eden şu izahlara yer verilmiştir: “Mâlik” ‘zabt ve tasarruf’ manasında olan “milk”ten müştaktır; fakat “melik” ‘şevket ve saltanat sahibi olmak’ manasındaki “mülk”ten müştaktır.”¹⁶²

Örnek 3:

Eserde, kısaca “hukûkullâh” ve “hukûk-ı ibâd” kavramlarına değinildiği kısımda bu kavramlara dair tariflerden önce “hukûk” ve “hakk” kavramları ele alınmıştır. Bahse konu kısımda ilk olarak “hukûk” kelimesinin “hakk” kelimesinin cemi olduğu ifade edilmiştir. Daha sonra “hakk” kelimesinin ‘kendisini adem sebkât etmemiş ve kendisine adem lâhik olmaz’ manası itibariyle mevcud-ı hakiki olan Allah’ı ifade ettiği, masivaya “hakk” ıtlakının ise mecaz olduğu belirtilmiştir. Bu açıklamalardan sonra ise “hakk”ın batılın hilafını ifade ettiği ve masdar olduğu belirtilerek şu açıklamalara yer verilmiştir: “Bir şey vacip ve sabit olduğu vakit ‘حق’¹⁶³ denir. Hakk, ilahi sıfatlar ve isimlerdendir. *Kur’ân-ı Kerîm*’e, batılın zıddına, kaza ve hükmolunan emre, ölüme, bir şeyle kesin karar verip hükmetmeye ve hakikate ıtlak olunur.”¹⁶⁴

¹⁶¹ Fâtiha Tefsiri: 31^a.

¹⁶² Fâtiha Tefsiri: 33^b.

¹⁶³ hakka eş-şey’u: Bir şey zorunlu ve var oldu.

¹⁶⁴ Fâtiha Tefsiri: 36^b-37^a.

1.2.2.4. Fıkıhî Konulara Yer Verilmesi

Sözlükte ‘bilmek’ ve ‘anlamak’ manalarına gelen “fıkıh” sözcüğü, ‘söyleneni söyleyenin kastıyla birlikte anlamak’ şeklinde tarif edilebilir. Fıkıhın terim olarak farklı birçok tanımı yapılmış olup Ebu Hanîfe’nin tanımına göre fıkıh “Kişinin lehine ve aleyhine olan şeyleri bilmesidir.”¹⁶⁵ Çalışmamıza konu eserde “azimet ve ruhsat”, “bey” “ibadetlerin kazası”, “istihsâl-i servet” “müdayene”, “şahitlik” ve “vasiyet” gibi fıkıh ilmi ile ilgili meselelere yer verilmiştir. Bunlardan bazılarına dair örnekler şu şekildedir:

Örnek 1:

Eserde, “bey” yani alışveriş konusu ele alınmadan önce kısaca “hukûkullâh” ve “hukûk-ı ibâd” kavramlarına değinilmiş ve “meşru’ât” kavramı ele alınmış, daha sonra ise asıl konu olan bey’in meşruiyetine dair kitap, sünnet, icma ve kıyas kapsamında şu ifadelere yer verilmiştir: Bey’in meşruiyetinde hikmet ve menfaat, hayatın düzeni ve âlemin bekasıdır. Bey’in meşruiyetinin sübutu, birinci olarak kitaplardır; zira Allah Teâlâ ‘*Hâlbuki Allah, alım-satımı helal, faizi haram kılmıştır.*’ mealinde “وَأَحَلَّ اللَّهُ”¹⁶⁶ ve ‘*Karşılıklı rızaya dayanan ticaret olması hâli müstesna...*’ mealinde “إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ”¹⁶⁷ buyurmuştur. Bey’in meşruiyetinin sübutu, ikinci olarak sünnetledir; zira Resûl-i Ekrem’in devenin arkasına palanın altına konulan çul alışverişinde bulunmuş ve vakt-i saadette bulunan alışverişleri kendileri devam ettirmiştir. Üçüncü olarak icma iledir ki ulema alışverişin cevazı üzerinde icma etmişlerdir. Dördüncü olarak kıyas-ı aklî iledir ki hiçbir kimse alışverişten müstağni değildir, alışveriş zaruri işlerdendir ve hiçbir zaman akıl mâni olmaz.

Yukarıda zikredilen açıklamalardan sonra “*Bizi aldatan bizden değildir.*”¹⁶⁸ hadis-i şerifi nakledilmiş ve alışverişte malın ayıbının

¹⁶⁵ H. Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usulü* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2017), 19-20.

¹⁶⁶ el-Bakara 2/275.

¹⁶⁷ en-Nisâ 4/29.

¹⁶⁸ Müslim, “Îmân”, 164 (101). *Bizi aldatan bizden değildir.*

gizlenmemesi hususu üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda şunlar ifade edilmiştir: Bir kimse malının az veya çok bir ayıbı var iken onu gizleyip söylemeden satsa şahitliği merdud olan fasık olur. Bundan ortaya çıkan, ayıbın saklanması büyük günahlardan olmasıdır; zira küçük günahlarda ısrar olmadıkça onunla şahitlik reddolunmaz. Bu sebeple, müşteriye aldatmamak için kendi ayıbını açıklamak vaciptir.¹⁶⁹

Örnek 2:

Fıkîh konularla ilgili diğer bir örnek “vasiyet” konusudur. Bu hususta önce “Bir kişi hırs ve tamah sebebiyle bu hakkın edasını ve kazasını ölüm hastalığına kadar ertelese yapılması gereken bari o hâlde imkân ölçüsünde elden gideni tedarik eyleyip sülüsünden yani üçte birinden vasiyet eylemesidir.” denilmiş ve daha sonra da Resûl-i Ekrem’in “*Bir kimse vasiyetle ölürse yoluyla ve sünnet üzere ölmüş olur ve takva ve şehadet üzere ölmüş olur.*”¹⁷⁰ hadis-i şeriflerine yer verilmiştir. Daha sonra vasiyet hakkında bazı açıklamalarda bulunulmuştur. Bunlar kısaca şu şekildedir: Üzerinde kul hakkı veya Allah hakkı kalmış kimseler için vasiyet vaciptir. Kişinin üzerinde bu haklardan birinin kalmaması durumunda ise vasiyet müstehaptır. Vasiyetin mahali malın üçte biridir. Eğer zikredilen haklar çok ise üçte birin tamamının buna sarf edilmesi gerekir. İhata etmez ise üçte birden aşırıılmaz; ancak devre muhtaç olur. İnsanın, sağlığında yahut hastalık durumunda iki adil kişiye vasiyetinin ne olduğunu söylemesi gerekir. Eğer kâğıda yazılı bir şekilde iki adil kişiye okuyup onları şahit tutarsa bu daha evlâdır. Ayrıca, o kâğıdın verese olmayan güvenilir bir kişiye emanet edilmesi gerekir.¹⁷¹

Örnek 3:

“Azimet ve ruhsat” konusu ele alınırken öncelikle bahse konu kavramların tarifleri yapılmış, daha sonra azimetin yedi ve ruhsatın dört çeşit olduğu ifade edilerek bunlar da tek tek tarif edilmiştir. Azimet ve ruhsat ile ilgili bahse konu açıklamaların başlangıç kısımları şu şekildedir:

¹⁶⁹ *Fâtiha Tefsiri*: 37^a.

¹⁷⁰ İbn Mâce, “Vesâyâ”, 2 (2701).

¹⁷¹ *Fâtiha Tefsiri*: 53^a-54^a.

Mefhumunda evvelen ve bizzat uhrevî maksatlar muteber olan sıfat itibariyle fiil iki kısımdır: Biri azimet, diğeri ruhsattır. Azimet, ‘kulların özürlerine bağlı olmaksızın başlangıçta meşru kılınan fiil’dir. Ruhsat ise ‘ikinci derecede şer‘î özürler üzerine meşru kılınan fiil’dir.

Azimet yedidir: farz, vacip, sünnet, nafil, haram, mekruh, mübah.

Farz, ‘yerine getirilmesi gerekmeyle birlikte terk edilmesi kesin delil ile yasaklanan fiil’dir. Farzın hakikatini itikat ve gereğiyle amel lazımdır. Farz iki türlüdür: Biri farz-ı kifâye, diğeri farz-ı ayndır. Farz-ı kifâye, ‘her kim yerine getirirse getirsın sadece meydana gelmesiyle meşruiyetinden maksat hasıl olan fiil’dir...

Ruhsat dört çeşittir:

İlki, yasak olma durumu baki olmakla birlikte mübah kılınan fiildir. Bir işi yapmaya mecbur edilen kimsenin başkasının malını itlaf etmesi ve çaresiz olan kimsenin başkasının malını yemesi gibi. Bu çeşidin hükmü sabrettiği zaman sevap kazanmaktır. İşte bu “azimet” cihetidir. Lakin başkasının malını itlaf edip sonra tazmin etmek de caizdir. “Ruhsat” tesmiyesinin sebebi de budur...¹⁷²

1.2.2.5. Kelâmî Konulara Yer Verilmesi

“Kelâm” kelimesi, ‘yaralamak, etkilemek’ manasındaki “kelm” kökünden türemiş bir isim olup ‘bir fikri tam olarak anlatan söz’ manasındadır.¹⁷³ Kelâm ilminin tanımı yapılırken konusu ve gayesi bakımından iki türlü ele alınmıştır. Konusuna göre yapılan tariflerden biri “İlm-i kelâm; Allah Teâlâ’nın zat ve sıfatından, nübüvvet ve risalete ait mesailden, mebd ve meâd itibariyle mükevvenatın ahvalinden kanun-ı İslam üzere bahseden bir ilimdir.”¹⁷⁴ şeklindedir. Gayesine göre yapılan tanımlardan biri ise “Kelâm, kesin deliller kullanmak ve ileri sürülebilecek karşı görüşleri çürütmek suretiyle dinî akideleri ispata kudret kazandıran bir

¹⁷² *Fâtiha Tefsiri*: 70^a-71^b.

¹⁷³ Yusuf Şevki Yavuz, “Kelâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022), 25/196.

¹⁷⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm - Ehl-i Sünnet İtikadı* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2015), 5.

ilimdir”¹⁷⁵ şeklindedir. Çalışmamıza konu eserde kelâm ilmi ile alakalı olarak “Allah’ın fail-i muhtar olması”, “Allah’ın mülkünde tasarrufu”, “Allah’ın sıfatları”, “Allah’ın varlığının delilleri”, “Allah’ın zamandan ve mekândan münezze olma”, “bi’set”, “kabir azabı”, “kader” ve “rü’yet” gibi pek çok konuya değinilmiştir. Bu konulara dair örneklerden bazıları şunlardır:

Örnek 1:

Eserde, Fâtiha sûresinin “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ” ayetinin ahirete işaret olduğu ifade edildikten sonra kabir azabı başta olmak üzere kelâm ilminin kapsamına giren pek çok hususa temas edilmiştir. İlgili kısımda şu açıklamalara yer verilmiştir: Kâfirler ve müminlerin bazı asilerine kabir azabı haktır. Taat ehlinin kabirlerinde zevküsefa eylemeleri haktır. Münker ve Nekir’in suali ve kabirden vücutla kalkmak haktır. Mizan haktır ve dünya mizanına benzemez. Herkesin amel defterinin eline verilmesi ve Allah katında sual olunmak haktır. Havz-ı kevser haktır, ki ümmet-i Muhammed mahşerde ondan içecektir. Bilinmelidir ki âb-ı kevser cennette, onun havzı ise mahşer meydanındadır. Sırat haktır, geçmesi ve gitmesi güçtür. Peygamberlerin, ulemanın ve şühedanın, bazı büyük günah sahipleri ve başkaları için şehadetleri haktır. Cennet ve cehennem; elan yaratılmış, mevcut ve bakidir; ne onlar ne de ehilleri fani olurlar. Miraç; Resul-i Ekrem’in uyanık iken bedeniyle Mescid-i Harâm’dan Mescid-i Aksâ’ya, oradan göklere ve Allah Teâlâ’nın dilediği yerlere gitmesidir ve haktır. Kıyamet alametleri olarak haber verilen deccalin, dâbbetü’l-arzın ve Ye’cûc ve Me’cûc’ün çıkması haktır. Hazret-i Îsâ’nın gökten yere inmesi ve güneşin batıdan doğması haktır. Büyük günahlar mümini imandan çıkarmaz, küfre sokmaz, ebedî cehennemde koymaz ve onun ibadet ve taatini mahvetmez. Allah Teâlâ; kendisine şirk koşulmasını affetmez, şirkten ve küfürden başka günahları tövbesiz dahi olsa dilerse affeder. Allah Teâlâ’nın küçük günahlar için azap etmesi caizdir.¹⁷⁶

¹⁷⁵ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2016), 50-51.

¹⁷⁶ *Fâtiha Tefsiri*: 45^b.

Örnek 2:

Allah'ın varlığı ve sıfatlarına dair her müminin bilmesi gereken şeyler şu şekilde ifade edilmiştir: Allah birdir, ona hiçbir şey benzemez. Araz değildir. Araz 'cisme muhtaç olan'a denir, renk ve rayiha gibi; Allah Teâlâ bunlardan birine benzemez. Cevher değildir. Cevher 'kendinden cisim hasıl olan'a yani 'parçalanması mümkün olmayan küçük parçalar'a derler; Allah Teâlâ ondan münezzehtir. Suret değildir. Başı ve sonu olan şey değildir. Yemez ve içmez. Ondandır doğmadığı gibi kendi de doğmamıştır. Onun bir benzeri yoktur. Mekân istemez. Üzerinden zaman geçmez. Altı cihetten bir ciheti yoktur. Onun üzerine bir şey vacip değildir. Hakîm'dir, her şeyi bir hikmet ve fayda için yapar ve yaratır. Dilediğini yapar. Muhtardır. Noksan sıfatlardan münezzehtir ve kemal sıfatlarıyla mevsuftur. Sonradan hasıl olacak kemalden münezzehtir. Kadîmdir. Ezelîdir ve ebedîdir; yani evveli ve ahiri yoktur. Allah Teâlâ'nın "hayat, ilim, sem', basar, kudret, irade, kelam, tekvin" olmak üzere sekiz sıfatı vardır ve bunların her biri Allah Teâlâ'nın zatıyla kaimdir. Bu sıfatlar ezelîdir; ancak Bârî Teâlâ'nın aynı olmadığı gibi gayrı da değildir.¹⁷⁷

Örnek 3:

Fâtiha sûresinin "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ" ayet-i kerimesinin 'Ancak sana 'ibâdet ederiz ki senden başka 'ibâdete lâayık ve müstehakk yokdur ve 'ibâdet ve sâ'ir havâycide hâssaten senden yardım ve 'inâyet taleb ederiz.' şeklinde meali kaydedildikten sonra akıl ve bi'set (Allah tarafından peygamber gönderilmesi) konularında açıklamalara yer verilmiştir. Bahse konu kısımda akıl ile ilgili olarak şunlar ifade edilmiştir:

Bu âlemin, sonsuz güce kâdir, nihayetsiz malumata âlim ve her ihtiyaçtan gani bir Rabb'i vardır. İşte o Allah Teâlâ hazretleri kullarına bazı şeyleri emreylemiş ve onları bazı şeylerden nehyeylemiştir. Kullara vacip olan Hakk Teâlâ'ya karşı yükümlülüklerine boyun eğmektir. Bu yükümlülüklerin kısımları ile emir ve nehiylerin açıklanması gerekmektedir. Şeriatin gereği olan bedenî amellere dair yükümlülüklerin şerhini fıkıh

¹⁷⁷ Fâtiha Tefsiri: 46^a.

kitapları, kalbî amellere dair en yüksek yükümlüklerin şerhini ise ahlak kitapları ihtiva etmektedir. Şer'î hükümlerin hüsün ve kubhunda (iyilik-kötülük/fayda-zarar/doğru yanlış) mükellef üzere hâkim, şâri' yani şariat koyucudur; yoksa akıl değildir, akıl ile elde edilmeyen veya elde edilip bilinen işlerden olsun ya da olmasın. Doğrusu; akıl, şeriatin tevakkuf ettiği bazı meselelerde ve şeriatte varit olmasa bile örneğin marifetullahta hüsün ve kubhu anlar ve açıklar. Fakat akılcı bilcümle işlerde hâkim olarak kabul etmek caiz olamaz; zira akıl diğer aletler gibi kendi kendine failsiz iş görmekden âciz bir alettir. İbn Sînâ diyor ki: "Akıl; rubûbiyet işinde tasarruf için değil, ubudiyetin idraki için verilmiş bir alettir." Keza yaratılışın başlangıcında yükümlülüklerin dayanağı olan akıl mevcut değildir. Nice sebepten dolayı nefsanî heva galiptir, akıl mağlup olarak zuhur eder. Bu hâlde onu hâkim kılmak, galibe mukabil mağlubu amel kılmak demektir; bu ise caiz değildir.¹⁷⁸

¹⁷⁸ *Fâtiha Tefsiri*: 63^a-63^b.

2. BÖLÜM

METİN

[1^b] Mukaddime

العذر عند كرام الناس مقبول

و العفو عندهم خاضر و مبذول¹⁷⁹

Kirâm-ı nâs ‘indinde ‘özü makbûl ve ‘afv hâzır ve mebzûl olduğundan bu bâbdaki kusûrumun ‘afvını bi’l-hâssa recâ ile numûne-yi ‘acizimi takdîm ederim. Çûn-ki Kitâbullâh ve sünnet-i Resûlullâh ile halka va‘z u nasîhat etmek müşkil bir vazîfe olduğu gibi lisânımıza nakli dahi kolay değildir. Âyât-ı Kur’âniyye gerek ahkâm u mesâ’il ve gerek fesâhat ü belâğatin en ‘âlî derecesinde olduğundan lisân-ı ‘Arab’da bile mu‘âdillerini bulmak mümkün olamadığı hâlde artık bu ‘abd-i ‘âcizin lisânımıza nakl ile halka va‘z eylemesinde asl-ı Kerîm’in halâvet ü beyânı ve nikât ü mezâyâsı¹⁸⁰ ne derece zâ’il olacağı vâreste-yi îzâhdır. Bu bir hakikat-i vâzıhadır ki asl-ı Mükerrerrem’deki elvân-ı zevk-i belâgat ve hasâ’is ve te’sîrâtını bir lisân ve bir kalem-i ‘acz ile tasvîr edilürse elbetde noksân ender noksân olur. Bu nevâkısın ‘afvı husûsında ve her hâl u kârda Hakk sübhânehû ve te‘âlâ hazretlerinin lütf u keremine ilticâ eylerim.¹⁸¹

¹⁷⁹ el-‘uzru ‘inde kirâmi’n-nâsi makbûlun / ve’l-‘afvu ‘indehum hâdirun ve mebzûlun: İnsanların büyükleri indinde özür makbul ve afv hazır ve mebzuldür.

¹⁸⁰ Yazmada: mezeyâsı.

¹⁸¹ Yazmada 1^b’de “Kitâbullâh ve sünnet-i Resûlullâh” ile başlayıp “lütf u keremine ilticâ eylerim” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ’il Hakkî’nın “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur’ân” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ’il Hakkî, “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur’ân”, *Sırât-ı Müstakîm* 4/90 (13 Mayıs 1326 / 17 Cemâziye’l-evvel 1328), 202.

[2^a] İcmâl-i Fâtihatü'l-Kitâb

1. Hamd ü senâ Cenâb-ı Hakk'a şâyân ve mahsûsdur. (Zerrât-ı kâ'inâta varıncaya dek Hâlık Te'âlâ'nın mecd ü 'azamet-i ilâhiyyesini hâlen ve kâlen, ezelen ve ebeden tesbîh ve tehlîl eden bütün eşyânın vird-i zebân eylediği cemî'-i mehâmid ü esniye o müstecmi'-i sıfât-ı kemâlât-ı 'aliyye 'azze şânuhû hazretlerine sezâdır ki "zât-ı kibriyâsı 'âlemlerin rabbidir". Bütün 'âlemlerin, bütün mevcûdâtın mûcid ü perverdigâdır. 'Âlem-i eflâk, 'âlem-i 'anâsır, 'âlem-i nebâtât, 'âlem-i hayvânât gibi bi'l-cümle 'avâlimin mecmû'ıyla her cins ve nev'ini, her ferd ve cüz'ini halk ve icâd edüp bunları ânen fe-ânen derece-yi kemâle isâl eden zât-ı 'aliyyesidir. 'Ulviyyât ve süfliyyât, mücerredât ve mâddiyyât, rûhâniyyât ve cismâniyyâtdan her ne var ise cümlesi üzerine zât ve vücûdına ve sıfât ve kemâlâtına 'â'id taraf-ı cenâb-ı akdesden her zamân ve her ân enva'-ı füyûz feyezân eder. Bu feyz-i akdes iledir ki bütün mevcûdât kemâl bulur. Kâ'inât anın kudretiyle kâ'im ve her şey' anın feyziyle dâ'im olur.)

2. Rahmân, Rahîm'dir. (Merâhim-i rabbâniyyesi hisâbsız ve zâhir ve bâtın ni'am u 'avâtıf-i ilâhiyyesi mebzûldür. Eşyâ arasında mevcûd olan nisbet ve mutâbakatlarda nice âsâr-ı merâhim, nice esrâr-engîz hikmetler var. Her şey'e "ما خلق له"¹⁸² için suhûlet ihsân buyurulmuş, menâfi'i celb ve mazârrını def' ediyor¹⁸³.)

3. Mâlik-i (ve melik-i) rûz-i cezâdır. (O yevm-i mükâfât u 'ikâbda zâhiren ve bâtınen mâlik ve mutasarrıf zât-ı ecell-i a'lâdır. O gün bütün hüküm ve saltanat zât-ı ulûhiyyetine rücû' eder. O günde kerem-i hudâ-vend-i celilden başka bir melce' yok.)

4. (Ma'bûd bi'l-hakk sensin, senden başkası 'ibâdet ve 'ubûdiyyete kat'an lâyük degildir.) Ancak sana 'ibâdet ve 'ubûdiyyet ederiz. (Tezellül ve hudû' ile sana teveccüh eder, 'arz-ı kemâl-i 'ubûdiyyet eyleriz) ve (kâffe-yi umûrda) ancak senden meded ve 'inâyet dileriz. (Bütün umûr ve ahvâlimizde bâr-gâh-i 'inâyetinden istimdâd ederiz. Üzerimize vâcib olan

¹⁸² mâ hulika leh: Yaratılış gayesi.

¹⁸³ def'-i mefâsid celb-i menâfi'den evlâdır: Kötü şeylerin giderilmesi, yararlı şeylerin elde edilmesinden daha layıktır. *Mecelle-yi Ahkâm-ı Adliyye*, 30. mâdde, 26.

umûrî suhûlet ile edâ edebilmekligimiz için bizlere kudret ihsân etmeni niyâz eyleriz.)

5. ('Ale'l-husûs en büyük ve en mühimm i'âne-yi ilâhiyyen olan şu lütf u keremi istid'â ederiz ki) bizi doğru yola hidâyet et.

6. Kendilerine in'âm etdiklerinin yolına hidâyet et. (Ni'mete nâ'il olanların sâlik oldukları sırât-ı müstakîme bizi irşâd et.)

7.¹⁸⁴ Onlar ne gadaba dûcâr olmuş ve ne yollarını sapıtmışlardır. (Yâ müste'ân; lütf et bize, o in'âm etdiğin su'adânın meslegine irşâd et. Vehm ü hayâle mütâba'at ile sırâtullâhdan tebâ'üd etmiş, yolını sapıtmış ve Hakk'ı inkâr ve Hakk'a da'vet edenlere karşı inâd ve istikbâr etmeleriyle gadab-ı ilâhîye ve hayât-ı dünyâda züll ü hakârete dûcâr olmuş bedbahtândan etme ki onlar dünyâ ve âhiretde hâ'ib ve hâsirlerdir. Ey 'atâsı mebzûl olan Kerîm, bizi o zümre-yi ehl-i irfândan et ki anlar senin varlığını, büyüklüğünü tanıyarak dâreyinde 'azîz ve sa'îd olurlar.)

Âmîn...

Du'âmızı müstecâb et yâ erhame'r-râhimîn.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Ayetlerin meallerinin ve kısa tefsirlerinin verildiği bu kısımda "Onlar ne gadaba dûcâr olmuş ve ne yollarını sapıtmışlardır. (Yâ müste'ân; lütf et bize, o in'âm etdiğin su'adânın meslegine irşâd et." kısmı yazmada 6. ayetin mealinin devamına kaydedilmiş olup 7. ayetin mealî "Vehm ü hayâle mütâba'at" kısmı ile başlatılmıştır.

¹⁸⁵ Yazmada 2^ada "1. Hamd ü senâ" ile başlayıp "yâ erhame'r-râhimîn" ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ'il Hakkî'nin "Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur'ân" adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ'il Hakkî, "Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur'ân", *Sırât-ı Müstakîm* 4/90 (13 Mayıs 1326 / 17 Cemâziye'l-evvel 1328), 202-203.

[2^b] Sûre-yi Fâtihatü'l-Kitâb

أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿١﴾ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ ﴿٢﴾ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ ﴿٣﴾ إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ
نَسْتَعِينُ ﴿٤﴾ اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ﴿٥﴾ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ﴿٦﴾ غَيْرِ
الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ ﴿٧﴾ (âmîn)

İnsânlar tab'an medenîdir. Beşeriyyetin idâmesi medeniyyet ve ictimâ'a mütevakkıfıdır. İnsânlar arasında mu'amelât cereyân edeceği bir emr-i zarûrîdir.

İnsânlar; kuvve-yi 'akliyye, kuvve-yi gadabiyye, kuvve-yi şehviyye nâmlarıyla üç kuvvet üzere halk olmuştur. Bu üç kuvvetin ifrât ve tefrît taraflarından, mezmûm hûylar sudûr eder. Ahlâk-ı hamîdenin menşe'i bu üç kuvvetin itidâle ri'âyeti üzere olan hikmet, şeca'ât ve iffetdir.

Kuvve-yi 'akliyye, anları dâ'imâ ma'rifet ve tâ'at ve kemâle sevk eylediginden buna nazaran insânlar arasında ahvâl-i gayr-i meşrû'a husûle gelmezse de fakat kuvve-yi gadabiyye ve kuvve-yi şehviyye def'-i mazarrat ve celb-i menfa'at gibi esâslara hâdim bulunduğundan insânlar arasında ahvâl-i gayr-i ma'kûle husûli emr-i kat'îdir. Binâ'en-'aleyh işbu iki kuvvetin meşrû' olmayan cihetlere te'sîrini men' etmek ve insânları maddî ve ma'nevî, dünyevî ve uhrevî kemâle îsâl etmek için efrâd-ı insâniyye arasında bir kânûn olmak lâzımdır. İşbu lüzûmdan dolayı Cenâb-ı 'Alîm, Hakîm mahz-ı lütf u kereminden Hazret-i Fahr-i Kâ'inât Efendimiz vâsıtasıyla bi'l-'umûm insânlara kânûn-ı mahsûs olan *Kur'ân*'ı gönderdi.

Kur'ân; 'adâlet, istikâmet, müsâvât, uhuvvet, ittihad, san'at, ticâret, ma'ârif, cihâd, def'-i mazarrat, mücrimlere mücâzât ve sâ'ire ile emr ederek insânların maddî ve ma'nevî tekemmüllerini beyân buyurur. Ve bâ-husûs sûre-yi Fâtihâ, Hakk Te'âlâ'nın zât-ı ulûhiyyetini ve sıfât-ı celîlelerini ma'rifet ve ihsân buyurmuş olduğu 'atâ mukâbilinde hamd ve şükr ve tâ'at etmek ve peygamberlerin cümlesini ve kazâ ve kaderi ve 'âlem-i âhireti tasdîk ve ikrâr eylemek husûslarını emr ederek tekemmüllerini beyân [3^a] buyurur.

Vazîfe-yi edeb anı iktizâ eder ki evvelâ vesâvis-i nefis ü şeytândan ve cemî'-i menhiyyât ü mahzûrâtdan isti'âze ile kalbi tathîr eylemeli ki besmelenin hüsn ü cemâli manzara-yı kalbde görine. "اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ" 'Ezelden tâ ebede kadar bütün olmuş ve olacak hamd ü senâ tamâm ve kemâliyle cemî' 'âlemleri yaradıcı ve besleyici ve işlerini tertîb edici Allâhu 'azîmü's-şâna mahsûsdur'¹⁸⁶.

Ma'lûm olsun ki hamd ancak ni'met üzere olur. Ni'met üzere hamd eylemek ise ancak o ni'meti bildikten sonra mümkün olur. Hâlbuki ni'am-ı ilâhiyyenin aksâmı tahdîdden hâricdir. "وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللَّهِ"¹⁸⁷ âyetinin hasebince 'Size her ne güne ni'met hâsıl oldıysa o Allâh'dandır.' "وَإِنْ تَعُوثُوا"¹⁸⁸ âyetinin mücebince 'Eger Allâh'ın ni'metlerini saysanız saymaya kâdir olamazsınız.' Eczâ-yı 'âlem ve a'zâ-yı benî âdem anın ni'metine müstağrak olmuşdur. Bu mevcûdât vücûdı ve neşv ü nemâyı hemân andan bulmuşdur ki rabbü'l-'âlemîn odur. Meselâ Hakk Te'âlâ beden-i insânı halk eylemekde nihâyetsiz mesâlih ve menâfi' tedbîr buyurmuşdur ki ashâb-ı teşrîhin bildikleri hemân bir katredir. Mâdâm-ki böyledir, niçün o mün'imi ve o ni'metleri hâtırına getürmeyüp nefisine meyl ve mahabbet eylersin. 'Acîbdır ki fikre bir mikdâr elem 'âriz olmağla bedeninin lütf-ı Hakk'la zuhûr etdiğini ve ni'met ve râhatla bitdiğini¹⁸⁹ inkâr eder ve küfrân-ı ni'met edüp "Ben bu dünyâda râhat ve ni'met görmedim!" deyü söyler. Küfrân-ı ni'met ehl-i nifâkın kânûn ve kâ'idesidir. Ve her bir hâline hamd ve şükr eylemek Nebiyy-i Mükerrerem'in sünnet-i seniyyesidir. Hakk Te'âlâ "لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ"¹⁹⁰ buyurduğu âyet üzere şâkire sûrî ve ma'nevî nice ni'metler ziyâde eyledi. "وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ"¹⁹¹ buyurduğu kavîl üzere küfrân-ı ni'met edenlere 'azâb-ı şedîd ile 'azâb etdi.¹⁹²

¹⁸⁶ Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *el-Mevâhibü'l-'Aliyye - Mevâkib*, I/4 (el-Fâtîha 1/1).

¹⁸⁷ en-Nahl 16/53. *Nimet olarak size ulaşan ne varsa, Allah'tandır...*

¹⁸⁸ en-Nahl 16/18. *Allah'ın nimetini saymaya kalksanız, onu sayamazsınız. Hakikaten Allah çok bağışlayan, pek esirgeyendir.*

¹⁸⁹ bitmek: (insanlar için) Yetişip büyüme. Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü*, I/622.

¹⁹⁰ İbrâhîm 14/7. *...Eğer şükrederseniz, elbette size (nimetimi) artıracam...*

¹⁹¹ İbrâhîm 14/7. *...ve eğer nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir!...*

¹⁹² Yazmada 3^a'da "ma'lûm olsun ki" ile başlayıp "'azâb-ı şedîd ile 'azâb etdi" ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak İsmâ'il Rusûhî-yi

Eflâki kevâkibiyle ve arzı hayvânât ve nebâtât ve ma‘deniyle sana hizmet-kâr halk eylemiştir. İşte bu ma‘nâyı büyük ni‘met bilüp Hâlık’ın emrine imtisâl ile ‘âmil olmak gerekdir.

Bir kimse gerek dünyevî ve gerek uhrevî ni‘mete vâsıl olup terakkî buldıkca ‘ibâdetde dahi terakkî [3^b] eylemek vâcibdir, tâ ki ni‘meti ziyâde ola. Nitekim Resûl-i Ekrem “أَفَلَا أَكُونُ عَبْدًا شَكُورًا”¹⁹³ buyurmuştır; ya‘nî ‘Hudâ’nın ulu ni‘metlerine şükr edici kullarından olmayım mı?’ demektir.

Hamd ve şükrün mevrîdi ‘umûmîdir. Şükr-i kavli, Hakk’ın verdiği ni‘meti halka söylemektir. Şükr-i fi‘lî, ni‘metin bir mikdârını muhtâca vermektir. El-hâsıl Hudâ’nın verdiği ni‘mete hamd ve şükr eylemek ni‘met-i cedîdeyi celb eder. Küfrân-ı ni‘met ni‘meti elden çıkarır.¹⁹⁴ Hakikat şükri edâ eylemek nâdirdir. “إِعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ شُكْرًا وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ”¹⁹⁵ ya‘nî ‘Biz âl-i Dâvûd’a emr eyledik ve dedik ki: ‘Ey âl-i Dâvûd, Hudâ’ya ‘amel ve tâ‘at eylen, şâkir olduğunuz hâlde; hâlbuki benim mübalağa ile şükr eder kullarım azdır.’ Ya‘nî hakikatle şükr eden nâdirdir. Zîrâ hakikatle şükr, ‘a‘zâsından her ‘uzvı ne içün halk olındıysa ana sarf eylemek’e derler. Bu vechle şâkir nâdirdir, ‘adem hükmindedir. İmdi kula lâayık olan ‘amelde ve şükrede kusûrını ve eksikliğini i‘tirâf etmektir. Yoksa Hudâ’nın sâhibiyyet ve mâlikiyyetine, ‘azamet ve kibriyâsına lâayık ‘ameli kimse edâ edemez. Pes i‘tirâf ve ikrâr ederim ki bunca ni‘am-ı celîleyi bize lûtf eylemiştir ve her dem ve her sâ‘at lûtf u kereminden i‘tâ eder. Eger bize gerek tevbîhi ve gerek tenbîhi minnet ederse minnet ana lâayıktır. “الْمَنَّةُ لِلَّهِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ”¹⁹⁶, cemî‘-i kâ’inât deryâ-yı rahmetine müstağrakdır. Kulların âşikâr ve gizli işledikleri kötü işlerini izhâr edüp rüsvây eylemez ve rızklarını dahi kat‘

Ankaravî’nin *Mesnevî* şerhinden alınmıştır. İsmâ‘îl Rusûhî-yi Ankaravî, *Mecmû‘atu’l-Letâ’if ve Matmûratu’l-Ma‘ârif - Şerh-i Mesnevî*, VI/433-443.

¹⁹³ Buhârî, “Teheccüd”, 6 (1130); Müslim, “Sıfatı’l-kıyâme ve’l-cenne ve’n-nâr”, 79 (2819).

¹⁹⁴ Yazmada 3^a’da “bir kimse gerek dünyevî” ile başlayıp 3^b’de “ni‘meti elden çıkarır” ile biten bu kısım Birgivî Mehmed Efendi (ö. 981/1573)’nin *et-Tarîkat-i Muhammediyye* adlı eserinin Vedâdî tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesinden bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak alınmıştır. Birgivî, *Tekmile-yi Terceme-yi Tarîkat-i Muhammediyye*, 26-27.

¹⁹⁵ Sebe’ 34/13. ...Ey Davud ailesi! Şükredin. Kullarımdan şükreden azdır!

¹⁹⁶ el-minnetu lillâh ve’l-hamdu lillâh: Minnet ve hamd Allah’adır.

eylemez; ammâ âhiretde küffârı mutlakâ ve mü'minlerin ba'zı 'âsîlerini ta'zîb edüp ba'zısın 'afv eder.

Ma'lûm olsun ki Hakk Te'âlâ'nın 'abd üzere olan ni'metleri iki nev' üzeredir: 1. ni'met-i dünyâ, 2. ni'met-i dîndir. Ni'met-i dîn ni'met-i dünyâdan efdaldır. Sonra ni'met-i dîn dahi "a'mâl-i cevârih" ve "a'mâl-i kulûb" olmak üzere iki kısımdır. Kısım-ı sâni eşrefdir. Ve sonra da ni'met-i dünyâ ba'zen ni'met olmak üzere i'tibâr olunur ve ba'zen de mün'imin 'atıyyesi diye i'tibâr olunur. Kısım-i sâni eşrefdir. Ve eger o ni'met ile mün'ime hizmet olunursa daha büyük şeref ve fazîlet olur.

[4^a] Fâ'il-i muhtâr olan Hakk sübhânehû ve te'âlâ hazretleri, cemî-i evkâtde hamd ü senâ ve medh ü ta'zîme müstehakktır. Zîrâ mürebbî-yi 'âlem ve Rahmân ve Rahîm'dir. Ve kıyâmetde 'âlemin 'âkıbet-i emrine hemân o mâlikdir.

Hakk Te'âlâ'nın terbiye ve ihsânı gayrın terbiye ve ihsânına muhâlifdir. Çûn-ki 1. Hakk Te'âlâ hazretleri kullarını terbiye buyurması garaz-ı nefis için degildir; belki kulların garaz ve menfa'ati içündür. Gayrıların terbiyesi ise kendi garaz-ı nefsleri içündür (yâ sevâb veyâ senâdır). 2. Gayrıların terbiyesinden, mâlından noksân hâsıl olur. Hakk Te'âlâ noksândan müte'âfîdir. 3. Bir fakîr, bir muhsine ilhâh ve ibrâm eylese o muhsin gadab edüp anı mahrûm eder. Hâlbuki Hakk Te'âlâ hazretleri ilhâh ve ibrâm edenleri sever. 4. Başka muhsinler istemeden ihsân etmez. Hakk Te'âlâ istemeden ihsân eder. 5. Başkaların ihsânı bir kavme mahsûs olur; ammâ Hakk sübhânehû ve te'âlâ hazretlerinin terbiye ve ihsân ve in'âmı bütün 'âleme şâmindir. Anın için "rabbü'l-'âlemîn" buyurdu.

Dünyâda medh ü senâ ve ta'zîmi mûcib olan cihât dördür:

1. Ta'zîm eyledigin kimse zâtında ve sıfâtında bütün noksânlardan münezzeh olur, gerekse sana ihsân etmesün. 2. Sana mün'im ve muhsin olduğından için ta'zîm edersin. 3. Yâhûd müstakbelde ihsânına vâsıl olmak ümîdi için ta'zîm edersin. 4. Yâhûd o kimsenin kahr u kudretinden ve kemâl-i satvetinden korktığından dolayı ana ta'zîm edersin. İşte bu dört hâlet mûcib-i ta'zîmdir. Ke-'enne Hakk sübhânehû ve te'âlâ buyurmuş oluyor ki: "Ey kullarım, eger kemâl-i zâtîye ta'zîm edenlerden iseniz bana hamd

ediniz; zîrâ ben ‘ilâhü’l-‘âlemîn’im. Eger ihsâna ta‘zîm edenlerden iseniz ben ‘rabbü’l-‘âlemîn’im. Eger müstakbelde ihsâna tama‘ içün ta‘zîm edenlerden iseniz ben ‘Rahmân ve Rahîm’im. Ve eger korkudan dolayı ta‘zîm edenlerden iseniz¹⁹⁷ ben ‘mâlikî yevmi’d-dîn’im.” İşte bu mûcib-i ta‘zîm olan dört hâlet Hakk celle ve ‘alâ hazretlerinde kemâliyle mevcûd olduğundan cemî‘-i evkâtde hamd ü senâ ve medh ü şükr ancak ona lâyıktır¹⁹⁸. Hamd mutlakâ me‘mûrun-bihdir. ‘Âlemin fâtıhası ve hâtimesi hamd üzere mebnîdir. “من لم يشكر الناس لم يشكر الله”¹⁹⁹ hadîs-i şerîfinin hasebince nâsın ihsânına da şükr eylemek lâzımdır, fazîlet-i ahlâk sâhibleri dâ’imâ ihsâna şükr ederler.

Hakk Te‘âlâ’nın senden başka kulları pek çokdur. Hâlbuki senin Allâh Te‘âlâ’dan başka rabbın yokdur. Hakk Te‘âlâ gûyâ senden başka kulı yoğ-ıncasına seni terbiye eder. [4^b] Sen de gûyâ Hakk Te‘âlâ’dan gayrı rabbın var imişcesine ana hidmet edersin. İmdi bu lâyı-ı insâf mıdır? Baksana, Hakk Te‘âlâ gece ve gündüz seni muhafaza buyurur. Hazret-i Nebiyy-i Muhterem “الادمي بنيان الرب ملعون من هدم بنيان الرب”²⁰⁰ buyurmuşdur.²⁰¹

Akvâl ü ef‘âlde ve usûl ü fûrû‘da bi’l-cümle tarîk-i necât ehl-i sünnet ve’l-cemâ‘ate mütâba‘atdır. Zîrâ fırka-yi nâciyye anlardır. Başka fırkalar mi‘raz-ı zevâldedir, helâke karîbdır.

Şâkir ve mü‘min olanlara Hakk Te‘âlâ azâb eylemez. Nâ’il-i ni‘met olan kimse ‘aklen ve şer‘an şükr eylemesi vâcibdir. Şükrün vücûbı endâze-yi vusûl-i ni‘metledir. Her ne zamân ni‘metin vusûli çok olursa şükrün vücûbı

¹⁹⁷ Yazmada: ise.

¹⁹⁸ Yazmada: yıktır.

¹⁹⁹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 11 (4811); Tirmizî, “Bir”, 35 (1954). *İnsanlara teşekkür etmeyen, Allah’a şükretmez.*

²⁰⁰ ‘İnsan, Rabb’in binasıdır; Rabb’in binasını yıkan, melundur.’ manasındaki bu söz burada olduğu gibi çeşitli kaynaklarda hadis olarak kaydedilmiş olsa da hadis kaynaklarında tespit edilememiştir. Bahse konu sözün hadis olarak belirtildiği kaynaklara örnek olarak bk. Fahrüddîn er-Râzî, *Tefsîrü’l-Fahri’r-Râzî (Tefsîrü’l-Kebîr - Mefâtihu’l-Gayb)*, XX/201 (el-İsrâ 17/33). Benzer bir rivayet olan ‘İnsan, Allah’ın binasıdır; onun binasını yıkan, melundur.’ manasındaki “ان هذا الانسان بنيان الله ملعون من هدم بنيانه” için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/129 (en-Nisâ 4/92-93).

²⁰¹ Yazmada 3^b’de “ma’lûm olsun ki” ile başlayıp 4^b’de “buyurmuşdur” ile biten bu kısım bazı eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Fahrüddîn er-Râzî’nin *Mefâtihu’l-Gayb* adlı eserinden alınmıştır. Fahrüddîn er-Râzî, *Tefsîrü’l-Kebîr - Mefâtihu’l-Gayb*, I/229-236. Aynı kısım için bk. Sırrı-yı Giridi, *Sırr-ı Kur’ân*, III/116-135.

dahi daha ziyâde olur. Öyle olunca fukarâya nisbetle ağniyâya derecelerine göre kat kat şükr vâcib olur.

Ni‘met-i şükr; evvelâ fırka-yı nâciyye olan ehl-i sünnet ve cemâ‘atin re‘yleri muktezâsınca tashîh-i ‘akâ‘id ile olur. Ve sâniyen bu fırka-yı ‘aliyyenin müctehidlerinin re‘yleri vefkınca ahkâm-ı şer‘iyye-yi ‘ameliyyenin isbâtıyladır. Ve sâlisen tasfiye ve tezkiye ile ve tehzîb-i ahlâkladır. İslâm’ın aslı evvelki iki rükne merbûtdur. Ve İslâm’ın kemâli rûkn-i ahîre menûtdur. Ve bir ‘amel ki bu erkân-ı selâsiyyeye muhâlif olursa mün‘im-i hakîkiye ‘adem-i itâ‘atdır. Berâhime-yi Hind ve felâsife-yi Yunan birçok riyâzet ve mücâhedâtda bulındılsa da şerâyi‘-i enbiyâyâ muvâfık olmadığından necât-ı uhrevîden nasîbleri yokdur.

Dîn ile dünyânın cem‘i, cem‘-i ezdâd kabîlindendir. Tâlib-i âhiret olan, terk hükmi ile dünyânın terkine karâr vermelidir. Terk hükmi şundan ‘ibâretdir ki umûr-ı dünyeviyyede şer‘îatin muktezâsınca yürümek gerekdir. Yemek ve içmek ve meskende hudûd-ı şer‘iyyeyi tecâvüz eylemeyüp emvâl-i nâmiyyede ve en‘âm-ı sâ‘imede zekât-ı mefrûzayı edâ eylemek gerekdir. Böyle hareket ederse dünyâ ile âhireti cem‘ etmiş olur. Bilür misin ki dünyâ nedir? Dünyâsını Hakk’dan uzak edendir. Nitekim Resûl-i Ekrem’dan “Dünyâ nedir?” deyü su‘âl olındıkda “[فهو دنياك]”²⁰² “كل ما الهالك عن مولاك”²⁰³ buyurmuşlardır.

İnsân oldur ki vakti elden çıkarmayup fursatı ganîmet ‘add eyleye, ihtimâl ki pîrlük zamânında kâr ü ‘amel müyesser olmaya. Hangi ‘özü ile bugünün kâr ü ‘ameli yarına te‘hîr olunup tesvîf olına. “هلك المسوفون”²⁰³ hadîs-i şerîfinin hasebince esbâb-ı [5^a] sa‘âdet tesvîf ve te‘hîre sığmaz.

²⁰² ‘Seni Mevla’ndan uzaklaştıran her şey senin dünyandır.’ manasındaki bu söz burada olduğu gibi çeşitli kaynaklarda hadis olarak kaydedilmiş olsa da hadis kaynaklarında tespit edilememiştir. Bahse konu sözün hadis olarak belirtildiği kaynaklara örnek olarak bk. İsmâ‘îl Rusûhî-yi Ankaravî, *Minhâcû ‘l-Fukarâ*, 162. Bazı kaynaklarda ise bu söz “hakikat ehlinde bazıları demiştir ki” kaydıyla nakledilmiştir. Buna bir örnek olarak bk. İsmâ‘îl Hakkî el-Bursevî, *Rûhu ‘l-Beyân*, VI/187 (en-Nûr 24/64).

²⁰³ ‘Erteleyenler helak oldu.’ manasında olup hadis kaynaklarında tespit edilememiştir. Benzer bir rivayet ve devamındaki benzer ifade için bk. Gazzâlî, *Ihyâu ‘ulûmi ‘d-dîn*, IV/12. “ورد في الخبر إن أكثر صياح أهل النار من التسويف فما هلك من هلك إلا بالتسويف.” ‘Haberde ‘Cehennem halkının feryatlarının çoğu, ertelemektendir.’ diye varit olmuştur. Helak olanlar ancak ertelemekten helak olmuştur.’

‘Âlem: Allâh Te‘âlâ’dan ma‘âda her mevcûda “‘âlem” denir ki gerek basît olsun -eflâk ve kevâkib ve ümmehât gibi- gerek mürekkebât olsun -ümmehâtdan tevellüd eden mevâlîd-i selâse gibi (cemâdât, nebâtât, hayvânât)- ve bunlardan başka bir cism daha bulunmadığına bir delîl yoktur. Hakk Te‘âlâ cemî‘-i mümkünâta kâdirdir. Ve bu ‘âlemden hâric ve bundan büyük binlerce ‘âlemi halk eylemeye kâdirdir. Hamd ü senâ ve ta‘zîme müstehakk olan Hakk Te‘âlâ hazretleri zamândan ve mekândan münezzehdir ve fâ‘il-i muhtârdır. Ma‘lûmdur ki bir şey’i bilmek yâ zarûrîdir veyâ nazarîdir. Allâh Te‘âlâ’nın varlığını bilmek zarûrîdir demek câ‘iz olamaz; belki nazarîdir.

‘İlm-i nazarî ancak delîl ile tahsîl olunur. Öyle olunca şu ‘âlem-i mahsûs, Allâh’ın varlığına delîldir. Zîrâ bu ‘âlem, hâl-i hudûsında ve hâl-i bekâsında bir müdebbire ve bir mûcid ve mürebbiye ve bir mübkîye muhtâcdır. İmdi “rabbü’l-‘âlemîn” kavli o kâdir-i hakîm olan Allâh’ın varlığına delâlet edici delîle işâret olduğu gibi Hakk Te‘âlâ’nın zamân ve mekândan münezzeh olduğu dahi delâlet eder. Zîrâ zamân ve mekânın hâlıkı Allâh Te‘âlâ olduğu ma‘lûmdur. Hâlık’ın vücûdı mahlûkun vücûdına sâbık olması be-her-hâl lâzımdır. Hâlık’ın vücûdı zamân ve mekânın vücûdı üzere sâbık olunca zamân ve mekândan münezzeh olduğu sâbit olur. Hakk Te‘âlâ hazretleri mûcib bi’z-zât değildir; belki fâ‘il-i muhtârdır. Çün-ki mûcib bi’z-zât olan ef‘âlinden dolayı hamd ü senâ ve ta‘zîme müstehakk olmaz. Hakk Te‘âlâ hazretleri hamd ü senâyâ müstehakk olmasıyla hükm olunca fâ‘il-i muhtâr olduğu sâbit oldu.

İşte zamân ve mekândan münezzeh ve fâ‘il-i muhtâr olan Hakk Te‘âlâ hamd ü senâyâ müstehakktır. Çün-ki kul dünyâda sa‘âdet ve selâmetde veyâ elem ve mihnetde olur. Bu ikiden hâlî değildir. Eger selâmetde olursa bil ki esbâb-ı selâmet ancak Hakk Te‘âlâ’nın halk ve icâdıyladır. Ve eger elem ve meşakkatde ise eger o elem kul tarafından geldiyse Hakk Te‘âlâ yevm-i cezâda mazlûmun hakkını zâlimden alacağını va‘d buyurmuşdur. Ve eger Allâh Te‘âlâ tarafından ise mukâbilinde sevâb-ı cezîl ve fazl-ı kesîr²⁰⁴ va‘d buyurmuşdur. Bu i‘tibârla Hakk Te‘âlâ’nın “rahmân” ve “rahîm” olması ve

²⁰⁴ Yazmada: kesr.

“yevm-i cezânın mâlikî” olması dahi hamd ü senâ ve ta‘zîme müstehakk olmasına pek büyük bir delîl olur.²⁰⁵

Kulun üç hâli vardır ki mâzî, hâl ve müstakbeldir. Ammâ mâzîde kul ma‘dûm-ı mahz, meyyit ve câhil idi. Hakk Te‘âlâ kudret-i ezeliyye [5^b] ve ilm-i ezelîsiyle anı ‘ademden vücûda, mevtden hayâta, ‘aczen kudrete, cehlden ‘ilme nakl eyledi. Ammâ hâl-i hâzırda ise kulun ihtiyâc kapuları açıldı ve esbâb-ı zarûret çoğaldı. Hakk Te‘âlâ kulun envâ‘-ı ihtiyâcâtını lütf u kereminden ihsân buyurur. Ammâ hâl-i müstakbeli ki öldükten sonraki hâlidir ki herhâlde Hakk Te‘âlâ ana bir cezâ îsâl eder. El-hâsıl kulun cemî‘-i ahvâlî ve cemî‘-i mesâlihî ancak Cenâb-ı Hakk’ın fazl u ihsânıyla tamâm ve kemâl bulur. Eşref-i mahlûk olan insânın sâ‘ir mahlûka nisbetle daha çok ihtiyâcı vardır.²⁰⁶

Esbâb-ı ma‘îşetimizin istihsâli sa‘yimize mevkûfdur. Sebebe yapışmak tevekküle mâni‘ degildir. “وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى”²⁰⁷ âyet-i kerîmesini düşünürseniz çalışup te‘mîn-i ma‘îşet etmek lâzımdır. Sa‘y insân için bir vazîfe-yi şer‘iyyedir. Nev‘-i beşer hattâ bütün hayvânlar çalışmak üzere yaratılmışdır. ‘Ale’l-husûs dîn-i İslâm’da insânlar evlâd u ‘iyâlinin nafakay-ı yevmiyyesini tedârik ederek me‘cûr ve müsâb olmaları hakkında tebşîr buyurulmuşdır. Zamânın hâlerinden gaflet edüp kanâ‘at-kârlık ediyorum diye bir kûşeye çekilmek ve dîn kardaşlarını müstefîd etdirmemek şer‘an ve ‘aklen mezmûm bir hâlden başka bir şey’ degildir. ‘Atâlet en nihâyet insânı mezellete sevk eder. Binâ‘en-‘aleyh maddî ve ma‘nevî terakkî husûsında büyük gayret ve ihtimâm lâzımdır. Esbâb-ı terakkîyi istihsâl farzdır, te‘hîre sığmaz.²⁰⁸

²⁰⁵ Yazmada 5^a’da “âlem: Allâh Te‘âlâ’dan ma‘âda” ile başlayıp “büyük bir delîl olur” ile biten bu kısım bazı eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Fahrüddîn er-Râzî’nin *Mefâtîhu’l-Gayb* adlı eserinden alınmıştır. Fahrüddîn er-Râzî, *Tefsîrû’l-Kebîr - Mefâtîhu’l-Gayb*, I/185-188. Aynı kısım için bk. Sırrî-yı Giridî, *Sırr-ı Kur‘ân*, III/24-35. Mu‘allim Nâcî, *İ‘câz-i Kur‘ân*, 13-21

²⁰⁶ Yazmada 5^a’da “kulun üç hâli vardır” ile başlayıp 5^b’de “daha çok ihtiyâcı vardır” ile biten bu kısım bazı eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Fahrüddîn er-Râzî’nin *Mefâtîhu’l-Gayb* adlı eserinden alınmıştır. Fahrüddîn er-Râzî, *Tefsîrû’l-Kebîr - Mefâtîhu’l-Gayb*, I/246-247. Aynı kısım için bk. Sırrî-yı Giridî, *Sırr-ı Kur‘ân*, III/157-158.

²⁰⁷ en-Necm 53/39. *Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur.*

²⁰⁸ Yazmada 5^b’de “esbâb-ı ma‘îşetimizin” ile başlayıp “te‘hîre sığmaz” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Mehmed Tayyib’in “Sa‘yin

Herkes iktisâb-ı sa‘âdete bi’z-zât sa‘y eylemesi lâzımdır. Çûn-ki î mân ve i‘tikâtda istinâd eden hüsn-i ‘amel ve mekârim-i ahlâk ile bir fazîlet numûnesi olmadıkca sa‘âdet-i dâreyn müşkil olur.

İnsâniyyet ebnâ-yı cinsinin sa‘âdetine hidmet etmegi ihtâr ediyor. İslâmiyyet ise mu‘âvenet-i hayriyyede bulunmağı müslimânlara edâsı farz olan bir borç olarak hükm eyleyor. İslâmiyyet kâ’inâta rahmet olduğu için her şahsın kendinde bulunan sa‘âdetden cem‘iyyetin de intifâ‘ma lüzûm gösteriyor. Ve her şahsın da sa‘âdete bi’z-zât ikdâm ve ‘atâletden nefsinin vikâyeye emr ediyor.

Yed-i ‘ulyânın yed-i suflâya mukaddem ve ‘ulüvv-i himmet fevka’l-‘âde mültezem olduğu ma‘lûmdur. “Veren kimsenin eli, alan kimsenin elinden hayırlıdır.”²⁰⁹ Nâsın hayırlısı nâsa fâ‘idesi dokanandır.²¹⁰

”²¹⁴ همة المرء ²¹³ قيمته، ”²¹² المرء ²¹¹ يطير بجناحي الهمة و النية“

buyurulmuştur. Bir insânın [6^a] himmet ü niyyetine nazar eyle; anın himmeti ve kasd-ı kalbi anın bahâ ve kıymetidir. Herkes himmetle vezn olur. Himmeti dûn ve hakîr olan kimsenin kendisi de dûn ve hakîrdır. Himmet-i ‘âlî ve şerîf olan kimsenin kendisi de ‘âlî ve şerîf olur. Nazar ve i‘tibâr, ‘akl ve ma‘rifete ve ‘ilm ve hüsn-i sîretedir. Görmez misin ki âsumân sûretâ böyle ‘âlî-şân iken Hazret-i Yezdân’dan “وَلَقَدْ كَرَّمْنَا”²¹⁵ kavlini işitdi mi ki bu gammlarla dolu olan benî âdem anı işitdi. Hakk Te‘âlâ “وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ”²¹⁶

Meşrû‘iyyeti” adlı yazısından alınmıştır. Mehmed Tayyib, “Sa‘yin Meşrû‘iyyeti”, *Beyânü’l-Hakk* 1/13 (15 Kânûn-ı evvel 1324 / 4 Zî’l-hicce 1326), 283.

²⁰⁹ Buhârî, “Zekât”, 18 (1427), “Nefekât”, 2 (5355); Müslim, “Zekât”, 94-97 (1033-1036), 106 (1042); Ebû Dâvûd, “Zekât”, 28 (1648); Tirmizî, “Zekât”, 38 (680), “Zühûd”, 32 (2343).

²¹⁰ Taberânî, *Mu‘cemü’l-evsat*, VI/58 (5787), 139 (6026); Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, II/371 (1254).

²¹¹ المرء: Yazmada: المرء.

²¹² el-mer’u yetîru bi-cenâhi’l-himmeti ve-n’niyyeti: Kişi, himmet ve niyet kanatlarıyla uçar. İsmâ‘îl Rusûhî-yi Ankaravî, *Mecmû‘atu’l-Letâ’if ve Matmûratu’l-Ma‘ârif - Şerh-i Mesnevî*, VI/44.

²¹³ المرء: Yazmada: المرء.

²¹⁴ himmetu el-mer’u kıymetuhû: Himmet, kişinin kıymetidir. İsmâ‘îl Rusûhî-yi Ankaravî, *Mecmû‘atu’l-Letâ’if ve Matmûratu’l-Ma‘ârif - Şerh-i Mesnevî*, VI/44. Bu söz çeşitli kaynaklarda hadis olarak kaydedilmiş olsa da hadis kaynaklarında tespit edilememiştir. Bahse konu sözün hadis olarak belirtildiği kaynaklara örnek olarak bk. İsmâ‘îl Rusûhî-yi Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, 221.

²¹⁵ el-İsrâ 17/70. Biz, hakikaten ... şân ve şeref sahibi kıldık...

²¹⁶ el-İsrâ 17/70. Biz, hakikaten insanoğlunu şân ve şeref sahibi kıldık...

kavli ile anı mükerrer ve müşerref eyledi. Bundan ma'lûm oldu ki i'tibâr hemân 'ilm ve ma'rifete, 'akl ve rûha ve hüsn-i sîrete imiş. Rûhdan murâd mücerred hayât degildir; belki hayr ve şerrden haber-dâr olandır. Rûhun te'sîri ve sırrı haber-dârlıkla olur. ²¹⁷“وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا” âyet-i kerîmesinin²¹⁸ netîcesi Hazret-i Âdem 'aleyhi's-selâm cemî-i melâ'ikenin üzerine 'ilmi sebebiyle tafdîl olunup ana hürmet ve 'izzet için secde ile emr olındılar. Ve ana ta'zîm eylediler ve anın kemâl-i 'ilm ü 'irfânını görüp ²¹⁹“سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا” deyü kendilerinden 'ilmi nefy eylediler.

İslâm bir dîn-i selâmetdir ki andan müstefîd olmak için 'ilmin vücûdî şartdır. Cehâletle hiçbir şey' pâyidar olmaz. Her bir müslim ne hâlde ise o hâlde vâki' olacak 'amelin 'ilmini taleb eylemek farzdır. Ve bi'l-hâssa 'ilm hâlini taleb eylemek farz-ı 'ayndır. ²²⁰“فَسَلُّوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ” ma'nâ-yı şerîfi: 'Eğer 'ilminiz yoksa ehl-i Kur'ân'a ve ehl-i 'ilme su'âl eyleyin.' Ve hadîs-i şerîfde ²²¹“طَلَبَ الْعِلْمَ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ” vârid olmuştur. Taleb-i 'ilm her müslim ve müslimeye farz olması da bu hikmete mebnîdir. İslâm'ın mürebbî-yi 'âlem ve kâ'inâta rahmet olduğunu isbât için beşikden kabre kadar taleb-i 'ilme çalışarak hakâyıka muttali' oldıktan sonra evvelâ mü'minlerin kalblerini tenvîr etmek ehemmi-i umûrdur. Mü'minlerin emrlerine ihtimâm vazîfe-yi İslâm'dır. Bu vazîfede kusûr edenler kâmiller kâfilesinde ihrâz-ı mevki' edemez. Öyle olunca müslimânların derdiyle derdlenmeli, felâketlerinden müte'essir olmalı. Mümkün olduğu kadar mu'âvenet etmeli. Müslimânlık yalnız lafz ile degildir. Bakınız ki Resûl-i Ekrem ne buyuruyor: ²²²“مَنْ أَصْبَحَ لَا يَهْتَمُّ بِأَمْرِ الْمُسْلِمِينَ فَلَيْسَ مِنْهُمْ”. İşte halkın birçokları zulûmât-ı cehl içindedirler.

²¹⁷ el-Bakara 2/31. Allah Âdem'e bütün isimleri, öğretti...

²¹⁸ Yazmada: âyet-i kerîmenin.

²¹⁹ el-Bakara 2/32. ...Seni noksan sıfatlardan tenzih ederiz, senin bize öğrettiklerinden başka bizim bilgimiz yoktur...

²²⁰ en-Nahl 16/43. ...Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun.

²²¹ İbn Mâce, “Mukaddime”, 17 (224); Suyûtî, *Câmi'u's-Sağîr*, I/298 (574/5254). Geniş bilgi için bk. Mustafa Genç, “‘İlmi Çîn’de De Olsa Talep Edin, Çünkü İlim Talep Etmek Her Müslümana Farzdır” Rivayetinin Sened ve Metin Analizi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/43 (Haziran 2021), 247-275.

²²² Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, III/549 (2379). Müslümanların işleriyle ilgilenmeyi (derdiyle dertlenmeyi) bırakan kimse, onlardan değildir. Benzer rivayetler için bk. Taberânî,

Hakk Te‘âlâ her bir mevcûdî bir hidmete ta‘yîn buyurmuştur. Eflâki kevâkibiyle ve arzı hayvânât ve nebâtât ve me‘âdinle sana hizmet-kâr ta‘yîn eylemiştir. Ma‘lûmunuzdur ki Allâh Te‘âlâ “ هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ ”²²³ kavlı kerîmi mücebince yerde bulunan eşyâyı insânın istifâdesine [6^b] ‘arz etmiştir. Lâkin bu eltâf-ı sübhâniyyeden istifâde için “ وَأَنْ لَّيْسَ ”²²⁴ kavlı kerîmi mücebince sarf-ı mesâ‘î etmek lâzımdır. Ve illâ istifâde eyleyemez. Ve hem bu mesâ‘î de boşa gitmez. Mu‘ahharen sa‘yin semeresini görürsünüz. Yeryüzünde olan kuvâ-yı tabî‘iyyeden ve mevcûdât-ı sâ‘ireden istifâde için çalışmak lâzımdır. Eger çalışırsanız bundan edilecek istifâde pek çoktur. Bakınız *Kur‘ân-ı Kerîm* deniz hakkında ne buyuruyor “ وَهُوَ الَّذِي سَخَّرَ الْبَحْرَ لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا [وَتَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا وَتَرَى الْفُلْكَ مَوَاجِرَ فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ وَالْقَى]²²⁵ Allâh Te‘âlâ²²⁶ “فِي الْأَرْضِ رَوَاسِي أَنْ تُمِيدَ بِكُمْ وَأَنْهَارًا وَسُبُلًا لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ”²²⁵ denizi musahhar kıldı, tâ ki andan latîf balıklar sayd ve ekl edesiniz ve incü ve mercân gibi huliyyât çıkarup nisvânınıza zînet kılasınız. Göriyorsunuz ki denizde gemiler suyu yarararak her tarafa hareket ediyorlar. İşte böyle gemilerle ticâret ve rızık taharrî etmelisiniz, sonra Allâh’ın lütflarına teşekkür etmelisiniz. Hakk Te‘âlâ hazretleri sekîne-yi kalb ile ikâmet etmeniz için dağlar, zirâ‘atinizde kullanmanız için nehrler ve menzil-i maksûdî bulmanız için yollar yapmıştır. Dağlar ve tepelerle ‘alâmetler peydâ eyledi, dahi deryâ için süreyyâ ve ferkadeyn yıldızları halk etdi ki anlar yol gösterirler.

Mu‘cemü’l-’evsat, VII/270 (7473); Hâkim, *Müstedrek ‘ale’s-Sahîhayn*, IV/356 (7902); Beyhakî, *Şu‘abu’l-îmân*, VII/361 (10586). Yazmada: من أصبح لا يهتم بامر المسلمين.

²²³ el-Bakara 2/29. O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı...

²²⁴ en-Necm 53/39. Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur.

²²⁵ Köşeli parantez içerisindeki kısım yazmada kaydedilmemiş olup üç nokta işareti konulmuş ve üç noktadan sonra “ilâ âhirihi” ifadesinin kısaltması olarak “و” yazılmıştır.

²²⁶ en-Nahl 16/14-15. İçinden taze et (balık) yemeniz ve takacağınız bir süs (eşyası) çıkarmanız için denizi emrinize veren O’dur. Gemilerin denizde (suları) yara gittiklerini de görüyorsunuz. (Bütün bunlar) onun lütfunu aramanız ve nimetine şükretmeniz içindir. Sizi sarsmamak için yeryüzünde sağlam dağları, yolunuzu bulmanız için de ırmakları ve yolları yarattı.

“حب الوطن من الايمان”²²⁷ hadîs-i şerîfî mücebince vatanını sevmek îmân iktizâsıdır. Çûn-ki vatan insânın hakîkî anasıdır. Vücûdî vatanın eczâsından ve ‘anâsırından terekküb etmiştir. Mâder-i vatanı sevmek de anı i‘mâr ile olur. Topraklarını sevmek hubûbât-ı mütenevvi‘a ve eşcâr-ı gûn-â-gûn gars eylemek ve hudâyî nâbit ağaçları aşlamak, çayırlar ve ormanlar yetiştirmek ve sînesini yarup ma‘denlerini işletmek, nehrlerini handaklarla tevzî‘ ve arâzîsini saky u ırvâ etmek, kuyularla su çıkarmak, muhtelif nev‘den hayvânlar yetiştirmek gibi ‘ameliyyât icrâsıyla olur. Mâder-i tabî‘at bu sûretle tîmâr edilürse o da nâfi‘ mahsûlâtıyla insânları daha güzel i‘âşe eder.

İnsânın vücûdî vatanın eczâ ve ‘anâsırından terekküb etmiştir. Cism-i âdemînin kadîm akrabâ ve usûlî ‘anâsır-ı erba‘adır. Gerçi biz sûretâ cism-i vâhidiz; lâkin aslında dört zıddın terkîb ve cem‘ olmasıyla şey’-i vâhid gibi olmuşuz. Asl olan dört zıdd kendi hûyını fer‘in vücûdında îcâd ve ihdâs eylediğinden cismimizde nice ahvâl-i muhtelif [7^a] zuhûr eylemiştir. Bu zemînde olan ecsâm ve elvân renksiz olan ‘anâsır-ı erba‘adan zuhûra gelmiştir. Her hâlde ‘anâsır-ı erba‘adan mürekkeb olan şeyler; kavî, fi‘lî ve tabî‘î muhâlefetden hâlî degildir. Bir şey’in fenâ bulması kendi zıddından hâsıl olur. Dâr-ı ‘ukbânın terkîbî ezdâd-ı erba‘adan olmadığından anın her bir şey’i bilâ-zevâl kemâlî üzeredir.

Ma‘lûmunuz olsun ki şerî‘at-i İslâmiyye sanâyi‘e çok ehemmiyyet vermiştir. Sınâ‘at pek mu‘teberdir. Hadîs-i nebevîde “حرفة أمان من الفقر”²²⁸ buyurularak sanâyi‘in âteş-i fakr u ihtiyâca karşı bâ‘is-i emn ü istirahat olduğu gösterilmiş ve san‘ata teşvîk buyurulmuştur.

²²⁷ ‘Vatan sevgisi imandandır.’ manasında olup hadis âlimlerinin bazılarınca zayıf, bazılarınca mevzû kabul edilmiştir. Sagânî, *Mevzû‘âtü’s-Sagânî*, 47 (81); Sehâvî, *el-Makâsîdû l’hasene*, II/404 (394); Aclûnî, *Keşfü l-Hafâ*, II/258 (1102). Ayrıca bk. Mustafa Çağrı, “Vatan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 42/563.

²²⁸ ‘Sanat/zanaat fakirlikten güvencedir/emandır.’ manasındaki bu söz burada olduğu gibi çeşitli kaynaklarda hadis olarak kaydedilmiş olsa da hadis kaynaklarında tespit edilememiştir. Bahse konu sözün hadis olarak belirtildiği kaynaklara örnek olarak bk. Ömer Nasûhî Bilmen, *Büyük İslâm İlmihâli*, 469.

Zirâ‘at dahi çok mu‘teberdir. Çûn-ki enbiyâ-yı sâlife ve ekâbir-i ümmet anınla iştigâl etmişlerdir. “اطلبوا الرزق من خبايا الارض”²²⁹ vârið olmuştur.

Nazar-ı şerî‘atde ticâret mu‘teberdir. Hadîs-i nebevîde “التاجر الصدوق”²³⁰ buyunılarak mu‘âmelâtta sıdk ve istikâmetle hareket eden tâcirin müttakîler zümresinde olduğı bildirilmiştir. Ashâb-ı kirâmdan ‘Abdullâh ibn Mes‘ûd²³¹ şu hadîs-i şerîfi rivâyet ediyor: “طلب”²³² “الكسب فريضة على كل مسلم و مسلمة”²³³. ‘Hirfet ve sanâyi‘den birine teşebbüs ile istihsâl-i servet etmek; erkek, kadın her müslim üzere farzdır.’ Ehl-i İslâm için farz olan namâzın ‘akîbinde farîza, istihsâl-i servet geldiğı²³⁴ beyân buyurulmuştur. “Tahsîl-i ‘ilm nasıl farz ise tahsîl-i servet de farzdır.”²³⁴ Ticâret, zirâ‘at, sînâ‘at gibi envâ‘-ı muhtelif biribirine hemân müsavîdir.

Fukahâmız istihsâl-i servet için derecât-ı mütefâvite ta‘yîn etmişlerdir:

²²⁹ Beyhakî, *Şu‘abu’l-îmân*, II/87 (1233); Suyûtî, *Câmi‘u’s-Sağîr*, III/583 (5456/1109); Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, I/338 (396). Rızkı yerin sırlarında/tabîî kaynaklarında arayınız.

²³⁰ Serahsî, *Mebûsût*, 30/345. *Güvenilir tüccar kıyamet gününde iyilerle beraberdir. Benzer rivayetler için bk. İbn Mâce, “Ticârât”, 1 (2139). Emin, dürüst ve müslüman tüccar kıyamet günü şehitlerle beraberdir. Tirmizî, “Buyû”, 4 (1209). Dürüst ve güvenilir tüccar; peygamberler ve siddıklar ve şehitlerle beraberdir.*

²³¹ Ebû Abdîrahmân Abdullâh b. Mes‘ûd b. Gâfil b. Habîb el-Hüzelî (ö. 32/652-53): İlk müslümanlardan ve aşere-i mübeşşereden biri, Kûfe tefsir ve fıkıh mekteplerinin kurucusu. Geniş bilgi için bk. İsmail Cerrahoğlu, “Abdullah b. Mes‘ûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988), 1/114-117.

²³² Serahsî, *Mebûsût*, 30/321. *Çalışarak kazanç yollarını aramak müslüman olan her erkek ve kadın için farzdır. Benzer rivayet için bk. “طلب الحلال واجب على كل مسلم” ‘Helali talep etmek (helalin peşinden koşmak) her müslümana vaciptir.’ Taberânî, el-Mu‘cemü’l-evsat, VIII/272 (8610).*

²³³ Serahsî, *Mebûsût*, 30/321. Benzer rivayetler için bk. “طلب الحلال فريضة بعد الفريضة” ‘Helali talep etmek (helalin peşinden koşmak), (asli) farzlardan sonraki farzdır.’ Taberânî, el-Mu‘cemü’l-kebîr, X/90 (9993). “طلب الكسب الحلال فريضة بعد الفريضة” ‘Helal kazancı talep etmek (helal kazancın peşinden koşmak), (asli) farzlardan sonraki farzdır.’ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, VI/211 (11695); Beyhakî, *Şu‘abu’l-îmân*, VI/420 (8741); Suyûtî, *Câmi‘u’s-Sağîr*, III/494 (5178/5272). Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, III/85 (1671), 256 (1929).

²³⁴ Serahsî, *Mebûsût*, 30/345. *Mebûsût’un son cildinin “Kitâbu’l-kesb” başlıklı bölümü Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/805)’nin el-Kesb (el-İktisâb fi’r-rızkı’l-müstetâb) adlı eserinin şerhidir (Aydın Taş, “Şeybânî, Muhammed b. Hasan”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 39/41). Bahse konu bölümden alınmış olan “Tahsîl-i ‘ilm nasıl farz ise tahsîl-i servet de farzdır” sözü el-Kesb’in müellifi Şeybânî’ye aittir. Bunun için ayrıca bk. Mahmûd Es‘âd, “Filipin Ahâlî-yi İslâmiyyesine”, *Sebîlü’r-Reşâd* 10/248 (30 Mayıs 1329 / 7 Receb 1331), 229.*

Birincisi: Farz derecesidir ki kendi nefsine ve evlâd u ‘iyâline ve medyûn ise ifâ-yı deynine kâfî olacak mikdâr servet istihsâli için sarf-ı mesâ’îdir.

İkincisi: Müstehabb derecesidir ki mikdâr-ı kifâyeden fazla olarak akrabâ vü ta’allukâtına ve erbâb-ı fakr u ihtiyâca mu’âvenet maksadıyla istihsâl-i servete sarf-ı mesâ’î edilmesidir. Hattâ bu mertebede servet elde etmek nâfile namâz kılmak ve oruç tutmaktan efdaldır. Zîrâ nâfile ‘ibâdetin sevâbı ‘âbidin şahsına mahsûsdur; ammâ servetin menfa‘ati hem kendüye ve hem gayrıya şâmindir. Nitekim Resûl-i Ekrem buyurmuşdur ki: “خير الناس من ينفع الناس”²³⁵. ‘Nâsın hayrlısı, nâsa fâ’idesi dokanan kimsedir.’ Ve hem “Veren kimsenin eli, alan kimsenin elinden hayrlıdır.”²³⁶ [7^b] Ve hadîs-i şerîfde vârid olmuştur ki: “الناس عيال الله في الارض و احبهم اليه انفعهم”²³⁷ ‘Yeryüzünde insânlar Cenâb-ı Hakk’ın ‘â’ilesidir, her kim anın ‘â’ilesine daha çok fâ’ideli olursa anı sâ’irlerinden ziyâde sever.’

Üçüncü derecesi ki mübâhdır. Tecemmül, tezeyyün ve izhâr-ı ni‘met için farz üzere ziyâde olarak mâl kazanmaktır. Ve hadîs-i nebevîde buyurulmuştur ki: “نعم المال الصالح للرجل الصالح”²³⁸, ‘Huluk-ı hasen sâhibi olan recül-i sâlihe mâl-ı sâlih ne güzel yaraşur.’

Dördüncü derecesi ki harâmdır. Tefâhür ve tekebbürlük ve icrâ-yı şerr ve mefsedet için kazanılan mâl helâlden dahi olsa bu niyyet ile yine harâmdır. Her husûsda ve bi’l-hâssa ticâret ve sanâyi’n envâ’ında sa’yin semeresini elde etmek için şart-ı aslî de sa’y edenin hüsn-i ahlâk sâhibi olmasıdır. Fesâd-ı ahlâka mübtelâ olanların sa’yinde bereket olmaz. Bundan başka insân bi’l-cümle mu‘âmelâtında istikâmetden ayrılmamalıdır. “ترك الحيلة”

²³⁵ Taberânî, *Mu‘cemü’l-‘evsat*, VI/58 (5787), 139 (6026); Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, II/371 (1254).

²³⁶ Buhârî, “Zekât”, 18 (1427), “Nefekât”, 2 (5355); Müslim, “Zekât”, 94-97 (1033-1036), 106 (1042); Ebû Dâvûd, “Zekât”, 28 (1648); Tirmizî, “Zekât”, 38 (680), “Zühed”, 32 (2343).

²³⁷ Taberânî, *Mu‘cemü’l-‘evsat*, V/356 (5541); Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, II/342 (1220).

²³⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/197 (17915); Buhârî, *el-Edebü’l-Müfred*, 140 (299); Beyhakî, *Şu‘abu’l-îmân*, II/91 (1248). *Sâlih kimsenin elindeki salih (helal/hayırlı) mal ne güzeldir*. Ayrıca bk. Mustafa Çağrıncı, “Sâlih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 36/31.

حيلة”²³⁹ kâ’idesini unutmamalıdır. Cemî’-i mu’âmelâtını murâkabe etmelidir. Ve her biri için yevm-i hisâbda verilecek cevâbı hazırlamalıdır.

Yalnız harâmdan sakınmakla iktifâ etmemelidir. Zamânın ve ahvâlin ihtilâfı üzere olan şübheli şeylerden sakınmak lâzımdır. Kalbinden fetvâ iste. Hadîs-i şerîfde “استفت قلبك وان افتاك المفتون”²⁴⁰ vârid olmuştur; ya’nî ‘Gerçi müftîler size evâmîr söylerse de ve salâh ve fesâd ne olduğunu ta’lîm eylerse de kalbinizden fetvâ taleb edin.’ Beher-hâl insân kendi kalbinde salâhını ve fesâdını bilmek lâzımdır.

Dînine şefkat eden tâcir-i ‘âkil eger ‘amelinde yalnız ‘adl ile mu’âmele ederse sâlihayndan olur. Ve eger ‘adle ihsânı da zamm ederse mukarrebînden olur. Bunlarla berâber bir de vezâ’if-i dîne ri’âyet ederse siddîkinden olur. Ve sa’yin semeresini de fevka’l-‘âde iktitâf eder. Tâcir-i ‘âkile lâyük olan ma’îşeti umûr-i âhirete mâni’ olmamalıdır. Nefsine şefkat edüp re’sü’l-mâl olan dînini muhâfaza eylemelidir.

[8^a] Ey ihvân-ı dîn, “Dünyâlığın için hiç ölmeyecek gibi çalış, âhiretin için yarın ölecek gibi çalış, gayret et.”²⁴¹ me’âlinde bir kelâm-ı şerîf vardır. Bu kelâm mücebince insân dünyâ ile âhireti ahsen-i vücûh üzere cem’e çalışmalıdır. İnsân; ahlâkıyla, istikâmetiyle âhiret âdemi olmadıkça dünyâyı sûret-i münâsibede elde edemez. Dünyâyı elde etmedikçe âhireti de i’âmâr edemez. Zîrâ dünyâ âhiretin mezra’asıdır, dünyâda ne ekilürse âhiretde o biçilür. Dînî ve dünyevî sarf-ı mesâ’î edenlere elbette Allâh Te’âlâ yardım eder.

Dünyâ ile âhireti sûret-i münâsibede elde edebilmek için bir şart-ı aslî vardır ki ‘ilmdir. İnsânın sâ’ir mahlûkâta tefevvuk ve rûchânı ‘ilm ile olduğu gibi kuvâ-yı tabî’ate galebesi de ‘ilm sâyesindedir. Câhil insân câzibe-yi arziyye, elektrik, harâret ve bürûdet gibi kuvâ-yı tabî’iyyenin taht-ı esâretinde kalur. Hâlbuki ‘ilm ile bunlara galebe eder, anları dilediği sûretde isti’mâl ile istifâde eyler. İnsânların yek-dîgerine galebesi ve tefevvukı ‘ilm

²³⁹ terku’l-hîleti hîletun: Hileyi terk etmek hiledir.

²⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müşned*, IV/228 (18164, 18169); Suyûtî, *Câmi’u’s-Sağîr*, I/329 (667/991).

²⁴¹ Suyûtî, *Câmi’u’s-Sağîr*, III/81 (3878/1201); Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, III/525.

sâyesindedir. ²⁴²“هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ” âyet-i celîlesi bilenler ile bilmeyenlerin müsâvât iddi’âsına salâhiyyeti olmayacağını gösteriyor.²⁴³ ²⁴⁴“وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا” âyet-i kerîmesiyle Hakk Te’âlâ habîbine ta’lîm-i du’âda ancak ‘ilmin ziyâdeligini taleb ile emr buyurdu. İşte bu da delâlet eder ki taleb olunacak ‘ilmden efdal bir şey’ yoktur.

Ey ihvân-ı dîn, ²⁴⁵“فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخُلُقَ” âyetinin mücebince bu halka ‘ibretle bak ve basar-ı basîretle gör; senin hilkatinden de maksûd bu eşyâya nazar eylemek ve doğru görmektir. İnsân hemân nefs-i nâtika ile insândır, cism ile insân degildir. Cism bir zırh gibidir, a’dâ ile cenk ve cidâle kullan. İnsân gözdür ve görmekten ‘ibâretdir. Cism-i insâniyyede görücü ve bilici ve idrâk edici nûra “âdemî” denir. Âdemînin basar-ı basîreti her ne görürse ve her ne şey’i idrâk ederse o şey’ âdemînin kıymetidir. Âdemî o şey’ ile vezn olunur, kıymet de anınla berâberdir.²⁴⁶ ²⁴⁷“هَمَةُ الْمَرْءِ قِيَمَتُهُ”²⁴⁸ buyurulmuştur.

Bir kimse anadan kûr doğsa veyâhûd sonradan kûr olsa anasının var olduğunu bilür. Lâkin şekl ve hey’et ve sûretini vehme getüremez ve te’akkul edemez. Asl a’mâ [8^b] basîretsiz olandır. Basîreti kûr olan kimse kendüsünün mürebbîsi olduğunu bilür; lâkin anın ne sıfatda olduğunu vehm ü idrâke kâdir olamaz. Kalb gözinin açık olması kalbin hayâtından hâsıl olur. Kalbin hayâtı da ‘ilm ve ma’rifetledir. Bu bedenin yemek ve içmekle zinde olması ve bu beden gözinin eşkâle nazar eylemesi sıfat-ı hayvâniyyedir.

‘İlm ve ‘irfân ve hüsn-i ahlâkla basar-ı basîret tahsîline çalışalım. Nazarın ednâ mertebelerinde kalmayalım. İnzârda çok tefâvût vardır. Bir

²⁴² ez-Zümer 39/9. ...Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? ...

²⁴³ Yazmada 6^ada “ma’lûmunuzdur ki Allâh Te’âlâ” ile başlayıp 8^ada “salâhiyyeti olmayacağını gösteriyor” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Mahmûd Es’âd’ın Filipin müslümanlarına hitaben yazdığı mektubundan alınmıştır. Mahmûd Es’âd, “Filipin Ahâlî-yi İslâmiyyesine”, *Sebilü’r-Reşâd*, 10/248 (30 Mayıs 1329 / 7 Receb 1331), 229-230.

²⁴⁴ Tâhâ 20/114. ...ve “Rabbim, benim ilmimi artır” de.

²⁴⁵ el-Ankebût 29/20. ...Allah ilk baştan nasıl yaratmış bir bakın...

²⁴⁶ İsmâ’îl Rusûhî-yi Ankaravî, *Mecmû’atu’l-Letâ’if ve Matmûratu’l-Ma’ârif* - *Şerh-i Mesnevî*, VI/191.

²⁴⁷ المرء: Yazmada: المرء.

²⁴⁸ himmetu el-mer’u kıymetuhû: Himmet, kişinin kıymetidir. İsmâ’îl Rusûhî-yi Ankaravî, *Mecmû’atu’l-Letâ’if ve Matmûratu’l-Ma’ârif* - *Şerh-i Mesnevî*, VI/44. Bu söz çeşitli kaynaklarda hadis olarak kaydedilmiş olsa da hadis kaynaklarında tespit edilememiştir. Bahse konu sözün hadis olarak belirtildiği kaynaklara örnek olarak bk. İsmâ’îl Rusûhî-yi Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, 221.

nazar vardır ki ancak iki zirâ‘ yol görür, bir nazar da vardır ki dünyâ ve âhireti görür. Müfsid ve mükezzeb olan tâ‘ifenin ‘âkıbetleri nasıl olduğına nazar eyle ki Hakk Te‘âlâ’nın kahrı anların ba‘zısını deryâya çeküp helâk etdi. Ve ba‘zısının sâkin oldukları yerden deryâ çıkardı. Ve ba‘zısını dahi yerde helâk eyledi. Bu makhûrların eserleri yeryüzünde bâkîdir, ‘âkil olan bunların eserinden ‘ibret alır. Nitekim Hakk Te‘âlâ bu dünyâda ‘âkıbet makhûr olan tâ‘ifenin hakkında “ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ ”²⁴⁹ buyurdu. ‘Lâzım geldi ki yeryüzünde seyr edesin, müfsid ve mükezzeb olanların ‘âkıbetleri nasıl olduğına nazar edesin.’ Gerek bu dünyâda olan düşmanla harb günü olsun gerek yevm-i âhiretdeki ‘azâb ve nekâl olsun herkes lâıyk olduklarını bulmak için zuhûra gelür. Yevm-i kahr u helâkde kahra ve helâke müsta‘idd olanlar kendilerinin helâk olmalarını hüccet ve beyyine ile bilürler. Kezâlik hayât-ı ebediyyeye vâsıl olanlar da o necâta müstehakk olduklarını kemâliyle bilürler. O ‘arsa-yı kıyâmet mü’min ve müttakî olana bayram günidir; ammâ ‘âsî ve kâfir olan hayvân sûretlere kahr u helâk günidir. Bunlar o günde bi‘l-küllîyye ölüp mahv olmazlar, belki mevti temennî ederler; fakat ne ölürler ve ne hayât bulurlar. Ammâ sulehâ o deryâ-yı kahr u celâl üzere sefîneler gibi selâmetle revân olurlar.

Âhiret bir yevm-i ‘adâletdir. Ve ‘adâlet her şey’e lâıyk olduğu şânı vermekdir. Binâ‘en-‘aleyh o ‘âdil pâdişâh âhiretde herkes neye lâıyk ise ana anı verir.

‘Adl-i ilâhî her bir kimseyi kendi cinsine mukârin eyler. O cihâr-yâr-i güzîn nûrânî ve rûhânî ve rabbânî oldukları cihetden Hazret-i Habîb-i Ekrem’e enîs ve celîs oldılar. [9^a] Ammâ ‘Utbe²⁵⁰ ve Şeybe²⁵¹ gibiler zulmânî ve şeytânî oldukları cihetden Ebû Cehl’i²⁵² kendilere celîs buldılar.

²⁴⁹ Âl-i İmrân 3/137. ...Onun için, yeryüzünde gezin dolaşın da (Allah'ın âyetlerini) yalan sayanların âkıbeti ne olmuş, görün!

²⁵⁰ Ebû'l-Velîd Utbe b. Rebîa b. Abdîşems b. Abdimenâf (ö. 2/624): Mekkeli müşriklerin ileri gelenlerinden biri. Geniş bilgi için bk. Adnan Demircan, “Utbe b. Rebîa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 42/235-236.

²⁵¹ Şeybe b. Rebîa b. Abdîşems b. Abdimenâf (ö. 2/624): Mekkeli müşriklerin ileri gelenlerinden biri. bk. Adnan Demircan, “Utbe b. Rebîa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 42/236.

²⁵² Ebû'l-Hakem (Ebû Cehl) Amr b. Hişâm b. Mugîre el-Kureşî el-Mahzûmî (ö. 2/624): Hz. Muhammed’in ve İslâm’ın azılı düşmanlarından biri. Geniş bilgi için bk. Mehmet

Herkesin kendi şânına lâayık bir matlab ve maksad-ı aksâsı vardır. Melek haslet olan ashâb-ı ‘ilm ve erbâb-ı zühd ü takvânın matlab-ı a‘lâsı edâ-yı tâ‘at ve terk-i ma‘siyetdir. Karnına hizmet edenlerin matlab-ı a‘lâsı sufre cânibi olduğı gibi birtakım hayâlât-ı ‘akliyye ve tasavvurât-ı zihniyyedir. Herkesin kendüye münâsib bir gûne maksûdı olduğı gibi bir gûne de rızk u gıdâsı vardır. Melek haslet olanların gıdâsı ‘ilm ve ma‘rifet ve tahsîl-i kemâlât olduğı gibi ehl-i dünyâ ve ashâb-ı nefis ü hevânın gıdâsı da nefsanî ve cismânî gıdâlar oldı.²⁵³

Şer‘-i şerîfin nâtık olduğı ‘ibâdetin edâsından maksûd, menâfi‘ ü mesâlih-i ‘ibâddır. Cenâb-ı Hakk’a andan hiçbir ‘â‘id yokdur. Edâ eyledigine cân ile memnûn olmak gerekdir. Evâmire imtisâl ve menâhîden ictinâba sa‘y eylemek lâzımdır. Haylî insâfsızlıkdır ki yigirmi dört sâ‘atde bir iki sâ‘ati tâ‘ate sarf eylemeye ve kırk sehmden bir sehmini fukarâya edâ eylemeye ve fitre ve kurbânında tekâsül eyleye. Mübâhâtın meydân-ı tasarrufını geniş kılmışlardır. Bu geniş dâ‘ireli mübâhâtdan ihtirâz olmayup muharremâta ve müştebihâta gidile. Bir kimse nefis-i emmârenin vakt-i saltanatı olan tâzelik mevsiminde şeytân-ı la‘înin muhâlefetinde bulınsa ‘amel-i kalîl için ecr-i kesîre nâ‘il olur. Bu günler zamân-ı fursatdır. Fursatı ganîmet bilmek lâzımdır, yoksa sonraki nedâmet fâ‘ide vermez.

Medâr-ı şerâyi‘ mesâlih-i halka ri‘âyet üzeredir. Kul için en mühimm olan ma‘rifet-i rubûbiyyet, sonra ma‘rifet-i ‘ubûdiyyetdir. İşte kul da ancak bunun için halk olmuştır.

‘Ârif-i billâh, şol ma‘rifet sâhibine derler ki ‘Hakk Te‘âlâ hazretlerinin zâtını ve sıfâtını ve esmâsını ve esrâr ve kazâ ve kaderini bile ve ahkâmına ‘âlim ola.’ Bu ma‘rifet, selefde olan zühd ve takvânın mahsûlidir. Zîrâ ‘Bir kimse hemân mükellef olduğı gibi kemâl-i ma‘rifete hemân vâsıl olmaz; belki evvelen nefsin nice hevâsını ve müştehâsını terk eyler.’ ki buna “zühd” denür. Ve “takvâ” dahi ‘sagâ‘ir ve kebâ‘irden sakınmak’dır. Öyle ise zühd

Ali Kapa, “Ebû Cehîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 10/117-118.

²⁵³ İsmâ‘îl Rusûhî-yi Ankaravî, *Mecmû‘atu’l-Letâ‘if ve Matmûratu’l-Ma‘ârif - Şerh-i Mesnevî*, VI/461-464.

ve takvâ, sa'y ve mücâhededir. Bu tuhmin mahsûli ma'rifetullâhdır. 'İlm ve 'irfân a'mâl-i şer'iyyenin mahsûli ve cânıdır.²⁵⁴

Ma'lûmdur ki halk u îcâd-ı dünyâda hikmet-i 'azîme-yi ilâhiyye vardır. Dünyâ ve mâ-fî-hâ 'abes halk olunmamıştır. Hem bir de hayât bütün ni'metlerin aslıdır, hayâtsiz hiçbir ni'met zuhûra gelmez. “ كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ ” [9b] nazm-ı şerîfinde Cenâb-ı Hallâk sunûf-ı ni'amdand olan hayâtı zikr eyleyerek hayâtı halk eylemesiyle büyük minnet ediyor. Bu da delâlet eder ki hayât-ı dünyâ mezmûm değildir. Mezmûm olan, hayât-ı dünyâyı tâ'at-i Allâh'a a'mâl-i haseneye sarf etmeyüp mütâba'at-ı hevâ vü hevese sarf edenlerdir. Allâh'ı, âhireti, vazîfe-yi insâniyyeti unutup bütün dünyâyı dalanlar, fezâ'il-i ahlâkiyyeyi terk ederek huzûz-ı nefsâniyyesine esîr olanlar, hakîr ve denî dünyâyı bir şey' sanup bunlar ile tefâhür eden kimseler zemm olunur. Yoksa sen iş görme, elini işe uzatma, dünyâda ni'metlerden ve lezzetlerden sakın, istifâde etme demek değildir. Bu 'âlem-i esbâbda ma'îşete tevessül etmeyenler 'âkibet aç kalur. Hayât-ı efrâd, hayât-ı cem'iyet, i'zâz-ı kelimetullâh hep iktisâb ile olur. Me'âdin, nebâtât, hayvânâtdan zuhûra gelen zînetler, ni'am; hayât-ı dünyâda ehl-i îmân içün halk olmuştur.

Böyle 'âlî hakîkatleri 'akl-ı selîm ashâbı fark eder. Ammâ idrâki kâsır olanlar kendi sû'-i fehmlerine göre tefsîr ederler. Nitekim “ عز من قنع ذل من طمع ”²⁵⁶ hadîs-i şerîfi bir düstûr-ı ahlâkî iken anlar bunu sû'-i telakkî ederler.

Sûret-i meşrû'ada sa'y ve cehd ile husûle gelmiş kazançla kanâ'at olup sirkat, gasb, emânete hıyânet gibi meşrû' olmayan sûretlerle halkın emvâline tama' olunarak el uzadılmamasına irşâd eylediği ve iktisâb-ı meşrû'ı tahdîd edüp de şu mikdârdan ziyâde çalışmayın, ağniyâ-yı şâkirînden olmayın ve mü'essesât-ı hayriyyede ve te'sîsât-ı 'azîmede bulunmayın gibi bir ma'nâyı ne 'ibâreten ne delâleten mutazammın

²⁵⁴ Yazmada 9a'da “ârif-i billâh” ile başlayıp “a'mâl-i şer'iyyenin mahsûli ve cânıdır” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak İsmâ'il Rusûhî-yi Ankaravî'nin *Mesnevî* şerhinden alınmıştır. İsmâ'il Rusûhî-yi Ankaravî, *Mecmû'atu'l-Letâ'if ve Matmûratu'l-Ma'ârif - Şerh-i Mesnevî*, VI/515-516.

²⁵⁵ el-Bakara 2/28. Siz cansız iken size can veren Allah'ı nasıl inkâr edersiniz? ...

²⁵⁶ İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fî garibi'l-hadîs ve'l-eser*, IV/114; İsmâ'il Hakkî el-Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I/161 (el-Bakara 2/71). Kanaat eden aziz, tamah eden zelil olur.

bulunmadığı hâlde bu hadîs-i şerîfe ‘âmiyâne i’tiraz ederler. Yine bu kabîlden olarak gürûh-ı muhâlifenin “kadere i’tikâdın²⁵⁷ terakkî için ayaklarını bağladığı”na dâ’ir olan bâtil re’ylerine i’tibâr ederler. Vâkı‘â mukadderât ümmü’l-kitâbda sûret-i kat’iyyede mestûrdur. Fakat buna Cenâb-ı Bârî’den başka kimse muttali‘ degildir. Biz mukeddârâtı zuhûrından evvel bilemeyiz ve sa’yimiz yetişdiği kadar çalışuruz, netîcesinde ne zuhûra gelürse ancak o zamân “kader böyle imiş” deriz. Cenâb-ı Hakk kullarına ‘akl ve ‘irfân ihsân etmiş, kendilerine irâde vermiş, iyi olan şeyleri emr, kötü olanlarını nehy buyurmuş. Eger kadere i’tikâd senin [10^a] fikr-i fâsidin gibi ta’tîl-i umûrdan ve herkesin iyi ve kötü istediği gibi hareket eylemesinden ‘ibâret olaydı bunlar beyhûde, şerâ’i‘ ü teklîfât-ı ‘abes olur idi.

Bir âdem sa’y u cehdi terk eylese, yâ bir kimseyi zemm ü kadh eylese, yâ birinin mâlını sirkat veyâ gasb etse veyâ bir kimseyi katl eylese, o âdem ‘itâb, ta’zîr, mücâzât mı edilür; yoksa kader böyle imiş diye anın bu etdikleri hoş mı görülür. Eger hoş görülürse şübhesiz nizâm u mesâlih-i ‘âlem mu‘attal ve muhtell olur.

Cenâb-ı Hakk’ın milk ve melekûtunda dilediği vech ile tasarruf-ı küllîsi, mes’ele-yi ‘âliyesi başka; mu’âmelât ve teklifât bahsi başka.

Du‘âsı müstecâb olmayanlardan biri de o kimsedir ki sa’y u cehdi terk ile evinde oturur da “Yâ Rabb, beni merzûk et!” diye söylenür. Hakk Te‘âlâ ana der ki: “Ben sana taleb ile emr etmedim mi, benim ‘فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ’²⁵⁸ kavlimi işitmedin mi?” Mâlını isrâf eden kimse de bu kabîldendir.

Sa’îd bin Cübeyr²⁵⁹ hazretlerinden mervîdir ki: “Dünyâ, metâ‘-ı gurûrdandır, eger seni taleb-i âhiretten meşgûl ederse; ammâ seni taleb-i rızâ’ullâha da’vet ederse o hâlde ne güzel metâ‘ ve ne güzel vesîledir.”²⁶⁰

²⁵⁷ Yazmada: i’tikâd.

²⁵⁸ el-Cuma 62/10. ... *Yeryüzüne dağılın ve Allah’ın lütfundan isteyin...*

²⁵⁹ Ebû Abdillâh (Ebû Muhammed) Saîd b. Cübeyr b. Hişâm el-Esedî (ö. 94/713 [?]): Hadis ve tefsir konusundaki rivayetleriyle bilinen tâbiî. Geniş bilgi için bk. Mehmet Efendioğlu, “Saîd b. Cübeyr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), 35/552-554.

²⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/670 (Âl-i İmrân 3/185); Şehâbuddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî fî tefsîri’l-Kur’ânî’l-‘azîm ve ş-seb’i’l-mesânî*, XVII/185 (el-Hadîd 57/20).

demiş. Hadîs-i şerîfde “نعم المال الصالح للرجل الصالح”²⁶¹ vârid olmuştur. Dikkat olunsun ki “وَتَكَاثُرُ” [Dikkat olunsun ki “وَتَكَاثُرُ”] في الأموال والأولاد كمثل غيث أعجب الكفار نباته ثم يهيج فتريه مصفراً ثم يكون حطاماً وفي الآخرة عذاب شديد ومغفرة من الله ورضوان وما الحيوة الدنيا إلا متاع حطاماً وفي الآخرة عذاب شديد ومغفرة من الله ورضوان وما الحيوة الدنيا إلا متاع حطاماً [262] ²⁶³ “الغُرُور”²⁶⁴ âyet-i kerîmesi²⁶⁴ hayât-ı dünyâyı hüsn-i isti‘mâl etmeyüp belki mahzâ huzûzât-ı nefsâniyyelerini icrâ içün umûr-ı dünyâ ile meşgûl olanları, anlar ile tefâhür edenleri tahkîr ediyor.²⁶⁵

8/4(Nîsân)/[1]934²⁶⁶

²⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/197 (17915); Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, 140 (299); Beyhakî, *Şu‘abu’l-îmân*, II/91 (1248). Sâlih kimsenin elindeki salih (helal/hayırlı) mal ne güzeldir. Ayrıca bk. Mustafa Çağrı, “Sâlih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 36/31.

²⁶² Köşeli parantez içerisindeki kısım yazmada kaydedilmemiş olup üç nokta işareti konulmuş ve üç noktadan sonra “ilâ âhirihi” ifadesinin kısaltması olarak “...” yazılmıştır.

²⁶³ el-Hadîd 57/20. *Bilin ki dünya hayatı ancak bir oyun, eğlence, bir süs, aranızda bir övünme ve daha çok mal ve evlât sahibi olma isteğinden ibarettir. Tıpkı bir yağmur gibidir ki, bitirdiği ziraatçıların hoşuna gider. Sonra kurur da sen onun sapsarı olduğunu görürsün; sonra da çer çöp olur. Ahirette ise çetin bir azap vardır. Yine orada Allah’ın mağfireti ve rızası vardır. Dünya hayatı aldatıcı bir geçimlikten başka bir şey değildir.*

²⁶⁴ Yazmada: kerîme.

²⁶⁵ Yazmada 9^a’da “ma‘lûmdur ki halk u îcâd-ı dünyâda” ile başlayıp 10^a’da “tefâhür edenleri tahkîr ediyor” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî’nin “Necâ’ib-i Kur’âniyye” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî, “Necâ’ib-i Kur’âniyye”, *Sırât-ı Müstakîm* 2/37 (7 Mayıs 1325 / 30 Rebî‘ü’l-âhîr 1327), 163-164.

²⁶⁶ Aynı tarih hem Arap hem de Hint-Arap rakamları ile kaydedilmiş.

[10^b] Sûre-yi Fâtihatü'l-Kitâb

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (١) الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ (٢) مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ (٣) إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ
نَسْتَعِينُ (٤) اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (٥) صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ (٦) غَيْرِ
الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ (٧)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

‘Rahmân ve Rahîm olan Allâh’ın ism-i şerîfinden taleb-i i‘âne ederek yâhûd nâm-ı ulûhiyyeti ile teberrük eyleyerek kırâ’at eylerim.’ Hakk Te‘âlâ hazretlerinin zât ve sıfâtını nekâ’isden tenzîh vâcib olduğu gibi o zât ve sıfât izâsına mevzû‘ bulunan elfâzın da sû’-i edebi müş‘ir olan hâlâtın kâffesinden tenzîhi vâcibdir. İsti‘âne ba‘zen Cenâb-ı Hakk’ın zâtından olur. Bu ma’nâca isti‘âne bed’ olunan fi‘lin ihdâsı üzere kudretin ifâzâsını istemekdir. Ve ba‘zen isti‘âne Hakk Te‘âlâ hazretlerinin isminden olur ki bu ma’nâca isti‘âne bed’ olunan fi‘lin şer‘an mu‘teber olması için ma‘ûnet taleb eylemekdir. Bir fi‘l nâm-ı ilâhî ile tasdîr edilmedikce elbette ma’dûm menzilesindedir.

Kur’ân bizim kıldve ve pîşvâmızdır. *Kur’ân*’ın besmele ile iftitâhı a‘mâl ve ef‘âlimizi ‘aynen bu kavîl ile iftitâh etmekligimize irşâddır. Başladığımız iş Allâh içündür, hazz-ı nefsim için degildir, el-hâsıl ben bu işi mücerred nâm-ı pâk-i ilâhî ile işlerim. Zîrâ ben andan kuvvet ve ‘inâyet istimdâd eder ve lûtf u ihsânına ümîd-vâr olurum, eger bu olmasa ben bu işe kâdir olup da işleyemezdim.

Fâtîha-yı şerîfede besmelenin ma’nâsı ‘*Kur’ân*’da ahkâm ve âyât ve sâ’ireye dâ’ir ne ki takrîr olunursa cümlesi Allâh için olup Allâh’dan başka hîçbir ferдин anda bir şey’i yokdur.’ demekdir.

Cenâb-ı Bârî’nin zât ve sıfat-ı celîlesi envâr-ı ‘azamet ile muhteceb olduğundan kullar anın zât ve sıfâtında hayrân [11^a] oldukları gibi ana delâlet eden lafzda da mütehayyir kaldılar. Gûyâ envâr-ı ‘azamet-i ilâhiyyenin

eşî“ası müsemma-yı mukaddesden ism-i şerîfine in‘ikâs etmiş de nazar-ı te‘emmül anı idrâkden kâsır olmuş.²⁶⁷

Besmele-yi şerîfe ile sûre-yi kerîme âhir-i sûreye kadar kullara nâm-ı celîl-i ilâhî ile isti‘âne ve teberrûkin tarz ve üslûbını ve hamd-i rabbânî ve su‘âl-i fazl u kerem-i samedânî yollarını ta‘lîm ve telkîn ederek kendülerini bu cihetlere irşâd içün anların lisânından hikâyeten nâzil olmuş olduğundan besmele içün izmâr olunan müte‘allakda her şeyde o şey’e delâlet eder bir lafz takdîr olunur. Zikr olunan ma’nâya göre ibtidâ-yı sûrede taraf-ı ilâhîden besmele îrâdı nasıl sahîh olabilir diye i‘tirâz vârid olmaz.²⁶⁸

Rahmân, Rahîm:

“Rahmet” lugatde ‘rikkat-i kalb’ ma’nâsıdır. Cenâb-ı Bârî’nin keyfiyyât-ı nefsanîye ile tekeyyüfî müstahîl olduğundan bu sıfatlarla tavsîf olunması me’hazlarının gâyesi olan tefazzul ve ihsân i‘tibâriyledir. Pes bunlardan maksûd olan ma’nâ ihsândır. “Ziyâde-yi binâ ziyâde-yi ma’nâya delâlet eder.” diye meşhûr olan kâ‘ide-yi ekseriyyeye mebnî “rahmân” sıfatı “rahîm” sıfatından eblağdır. Ma’nâca ziyâdelik ba‘zen kemmiyyet ve ba‘zen keyfiyyet i‘tibâriyle olur. Şu hâlde “rahmân”da ziyâde-yi ma’nânın kemmiyyet i‘tibâriyle olduğına bakılırsa görülür ki Cenâb-ı Hakk’ın dünyâda âsâr-ı rahmeti mü‘min ve münkire ‘âmmıdır; fakat neş’e-yi uhrâda ise âsâr mü‘minlere mahsûs bulunduğu cihetle âhiretdeki âsâr-ı rahmetin kemmiyyeti dünyâdaki kemmiyyeti kadar olmadığından “يا رحمن الدنيا ورحيم الآخرة”²⁶⁹ denür.

“Rahmân”da ziyâde-yi ma’nânın keyfiyyet i‘tibâriyle olduğuna nazar olunursa çûn-ki ni‘am-ı uhreviyyenin kâffesi celîl olup ni‘am-ı

²⁶⁷ Yazmada 10^b’de “Cenâb-ı Bârî’nin zât ve” ile başlayıp 11^a’da “idrâkden kâsır olmuş” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî’nin “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur’ân” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî, “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur’ân”, *Sırât-ı Müstakîm* 4/93 (3 Hazîrân 1326 / 8 Cemâziye’l-âhir 1328), 255.

²⁶⁸ Yazmada 10^b’de “Rahmân ve Rahîm olan” ile başlayıp 11^a’da “i‘tirâz vârid olmaz” ile biten bu kısım bazı takdîm-tehirler, sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî’nin “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur’ân” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî, “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur’ân”, *Sırât-ı Müstakîm* 4/92 (27 Mayıs 1326 / 1 Cemâziye’l-âhir 1328), 233-235.

²⁶⁹ yâ rahmâne’d-dunyâ ve rahîme’l-âhire: Ey dünyanın Rahman’ı ve ahiretin Rahim’i.

dünyevîyyenin ba‘zısı celîl ve ba‘zısı hakîr olmağla “يا رحمن الدنيا والاخرة”²⁷⁰ denür.

“Rahmân” lafzı kendisinden bi’l-fî’l âsâr-ı rahmet sudûr eden zâta delâlet eder. “Rahîm” lafzı dahi bu rahmet ve ihsânın sıfât-ı sâbite-yi lâzimededen olduğına delâlet eder.

[11^b] Bu iki vasf-ı şerîf tahsîs bi’z-zikr buyurılması, cemî‘-i umûrda kendisinden isti‘âne olunmağa sezâ-vâr olan Hakk celle ve ‘alânın âcîl ve ecel (ya‘nî dünyevî ve uhrevî) hakîr ve celîl bütün ni‘metleri ihsân eden bir ma‘bûd-ı hakîkî olduğunu ehl-i ‘irfân bilsün de külliyyen Cenâb-ı Kuds’e teveccüh ederek derûnını mâ-sivâdan pâk eylesün.

Kütüb-i tıbb mütâla‘a olunursa, a‘zâ vü eczâ-yı bedenden her birinde zuhûrî mümkün olan hastalıklar anlaşılursa sonra Hazret-i Bârî’nin halkın ‘akllarını me‘âdin ve nebâtât ve hayvânâtdan gıdâların ve devâların kısımlarını bilmege nasıl irşâd eylediği düşünülürse o vakt âsâr-ı rahmet-i ilâhiyyenin nasıl bir bahr-i bî-pâyân olduğu anlaşılır.²⁷¹

Bu sûre-yi celîleye “fâtihatü’l-kitâb” tesmiye olunmuşdur. Çûn-ki şu gördüğümüz tertîbde evvel-i *Kur’ân* bu sûre-yi kerîmedir. Evâ’il-i ahd-i nübüvvetde henûz mecmû‘-ı *Kur’ân* husûle gelmemiş iken sûre-yi kerîmenin bu ism ile şöhrat bulması, tesmiye yâ cânib-i rabb-i ‘izzetden veyâ izn-i ilâhî ile taraf-ı cenâb-ı peygamberîden vukû‘a gelmekle mecmû‘-ı *Kur’ân-ı Kerîm*’in husûle geleceği ‘ilm-i ilâhîde muhakkak olduğu içündür.

Bu sûre-yi celîle Hakk Te‘âlâ hazretlerine hamd ü senâya ve emr ü nehyi ile te‘abbüde ve va‘d ve va‘idini beyâna dâ’ir olup sırât-ı müstakîme sülûki ve merâtib-i su‘adâ ve menâzil-i eşkiyâya ittılâ‘ı ifâde eden me‘ânî-yi *Kur’ân*’ı mücmelen müştemil olması i‘tibâriyle *Kur’ân-ı Kerîm*’in asl ve menşe‘i olduğundan “ümmü’l-*Kur’ân*” dahi tesmiye olunur. Ve yine bu

²⁷⁰ yâ rahmâne’d-dunyâ ve’l-âhire ve rahîme’l-âhire: Ey dünyanın ve ahiretin Rahman’ı ve ahiretin Rahim’i.

²⁷¹ Yazmada 11^a’da “rahmet, lugatde rikkat-i kalb” ile başlayıp 11^b’de “bî-pâyân olduğu anlaşılır” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî’nin “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı *Kur’ân*” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî, “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı *Kur’ân*”, *Sırât-ı Müstakîm* 4/93 (3 Hazîrân 1326 / 8 Cemâziye’l-âhir 1328), 255-256.

sebebe mebnî “ümmü’l-Kitâb” dahi denür; nasıl ki levh-i mahfûz bütün kâ’inâtın aslı olduğundan ana da bundan dolayı “ümmü’l-kitâb” ıtlâk olunur.

Tavzîh-i makâm: Şu halk ve îcâdda ‘âdet-i ilâhiyye budur ki Cenâb-ı Hakk bir şey’i ibtidâ mücmelen inşâ ve îcâd edüp sonra o şey’in tafsîlini tedricen vücûda getirir. Bu cümleden olarak *Kur’ân*’da zikr olunan umûrın icmâlini sûre-yi Fâtiha müştemildir. Ve *Kur’ân*’da bulunan kâffe-yi umûr sûre-yi Fâtiha’da mevzû‘ usûli tafsîldir.

[12^a] *Kur’ân*’ın bâ’is-i nüzûli bulunan umûrdan biri tevhîddir; çün-ki *Kur’ân*’ın nüzûlinden evvel ba’zılar tevhîd iddi’asında bulunur idiydeseler de *Kur’ân*’ın nâzil olduğu zamânda hemân cümle nâs put-perest idiler.

İkincisi, tevhîde sâlik olanlara mükâfât-ı ilâhiyyeyi va’d ve tebşîr, sâlik olmayanları ‘ikâb ile va’id ve inzârdır.

Va’d, dünyâ ve âhiret sa’âdetini ve va’id dünyâ ve âhiret şekâvetini şâmildir. İmdi Cenâb-ı Hakk mü’minlere dünyâda ‘izz ü sa’âdeti va’d, muhâliflere de rûsvâyılık ile va’id ediyor; nitekim neş’e-yi uhrâda cennet ve ne’im va’d ve nâr-ı cehîm ile va’id eyleyor.

Üçüncüsü, kulûbda tevhîdi ihyâ ve nüfûsda tesbît eden ‘ibâdetdir.

Dördüncüsü, sa’âdet yollarını ve bunun dünyâ ve âhirete mûsil olan seyr ü harekâtını beyândır.

Beşincisi, hudûdullâhda tevakkuf edüp ahkâm-ı dîni ahz edenlerin kıssalarıyla hudûdullâhîyi tecâvüz edüp de ahkâm-ı dîni kabûl etmeyenlerin ‘âkıbet-i ahvâlini ihbârdır. Bu da şu kıssa ve hikâyelerden ‘ibret alarak bu ‘âlemde iyilik edenlerin sâlik oldukları yolu ihtiyâr etmek içündür.

Kur’ân’ın ihtivâ eylediği umûr şu zikr etdigimiz şeylerdir ve nâsın²⁷² dünyevî ve uhrevî sa’âdet ve hayâtları bu umûr ile kâ’imdir.

Fâtiha-yı şerîfenin bu umûrî iştimâlî şübheden âzâdedir. Tevhîd “الْحَمْدُ لِلَّهِ” kavî-i kerîminde dâhildir; çün-ki bu kavî-i kerîm, herhangi bir ni‘met üzerine sâdır olan bütün hamd ü senâ Cenâb-ı Hakk için olduğunu nâtıktır. Bu ise halk ve îcâd ile terbiye ve tenmiye ni‘meti zât-ı ulûhiyyetinden

²⁷² Yazmada: nâsın.

olduğunu ve ‘âlemde hamdi müstevcib her ni‘metin Cenâb-ı Hakk’dan sudûrını i’tirâfdır. Şu hâlde “الْحَمْدُ لِلَّهِ” kavli ma‘nen tevhîdi müstelzimdir. Bu ma‘nâ “رَبِّ الْعَالَمِينَ” kavli-i şerîfi ile tasrîh buyurıldı. Ma‘lûmdur ki “رَبِّ” lafzının [12^b] ma‘nâsı yalnız ‘mâlik’ ve ‘seyyid’ demek olmayup ‘inmâ’ ve ‘terbiye’ ma‘nâsını da tazammun eder. Şu hâlde “رَبِّ الْعَالَمِينَ” kavli-i şerîfi insânın nefsinde ve âfâkda müşâhede eylediği her ni‘metin Hakk Te‘âlâ hazretlerinden olduğunda ve zât-ı ‘aliyyesinden başka ‘avâlimde hiçbir mutasarrıf bulunmadığında sarîhtir.

Tevhîd zuhûr-ı dînin ehemmiyet-i esbâbıdır. Bunun içündür ki Fâtiha’da tevhîde bir işâret-i mücerrede ile iktifâ olunmayup “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” kavli-i şerîfi ile ma‘nâ-yı tevhîd istikmâl buyurıldı ve bununla cemî‘-i ümemde fâş olan şirk ve veseniyet kökinden çekilüp koparıldı. O şirk ve veseniyet ki bu çıkmaz yolun sâlikleri Allâh’dan başka nasîr ve meded-kârlar ittihâz edüp bunlar için saltanat-ı gaybiyye i’tikâd ederler, zât-ı Bârî’yi bırakup anlara du‘â ve niyâz ederler, dünyâda kazâ-yı havâyic için anlardan isti‘âne ve anlar ile Allâh’a derece ve menziletce tekarrub etmek sevdâsında bulunurlar. Âyât-ı tevhîd ile müşriklerin levmine dâ’ir *Kur’ân*’da zikir olunan umûrun kâffesi bu icmâlin tafsîlidir. Bir de va‘d ve va‘ide nazar edelim: Bu ikiden birincisi “besmele” de dâhildir. Çün-ki her şey’e vâsi‘ olan rahmet-i ilâhiyenin kitâbın evvelinde zikir buyurılması va‘d ve ihsân demektir. Ve ‘ale’l-husûs Hakk celle ve ‘alâ hazretlerinin zât-ı akdesine tevhîd ve ‘ibâdetle bize emr etmesi bizim maslahat ve menfa‘atimiz için olduğuna nazaran taraf-ı ulûhiyyetden bizim için bir rahmet olduğuna tenbîh olmak üzere rahmet lafzı tekrâr olarak iki def‘a zikir buyurulmuştur. “مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ” kavli-i şerîfi va‘d ve va‘idin her ikisini tazammun eder; çün-ki “دِّينِ” ‘hudû’ ma‘nâsına bu kavli-i şerîfin meâli: ‘O gün zâhiren ve bâtinen tasarruf ve mâlikiyyet, hüküm ve saltanat Cenâb-ı Hakk’ındır. Bütün ‘âlem o gün anın ‘azametine hâzî’ ve münkâd olarak rahmetine ümîd-vâr olur, ‘azâbından korkar.’ demektir. Bu ise va‘d ve va‘idi tazammun eyler. Yâhûd “دِّينِ” ‘cezâ’ ma‘nâsıdır, bu da ‘iyilik [13^a] edenlere mükâfât ve kötülük edenlere ‘ikâb etmek’ demek olduğundan yine va‘d ve va‘iddir. Daha sonra “صِرَاطَ الْمُسْتَقِيمِ”

zikir buyurulmuştur. O sırât-ı müstakîm ki sâlik olanları fevz ü necât buldı, inhirâf edenler helâk oldı; bu da va‘d ve va‘îdi istilzâm eder. ‘İbâdet makâm-ı tevhîdde zikir olındıktan sonra “إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” kavli şerîfi ile ma‘nâsı ba‘z-ı mertebe îzâh buyurıldı (oldı); ya‘nî Cenâb-ı Hakk bize ta‘yîn ve tahdîd edilmiş bir tarîk vaz‘ etmiştir ki o tarîkde bulunmak mercî-i sa‘âdet ve andan inhirâf eylemek şakâvetdir. ‘İbâdete nişâne-yi hidâyet işte bu sırât üzere istikâmetdir. “وَالْعَصْرَ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَّصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَّصَوْا بِالصَّبْرِ”²⁷³ nazm-ı celîli bu kavli-i şerîfe şebîhdir. İmdi hakk ve sabr ile tevâsî tevhîdden sonra kemâl-i ‘ibâdetdir.

Sûre-yi Fâtiha’da tefekkür edenlere rûh-ı ‘ibâdeti nefh eder. Rûh-ı ‘ibâdet ise kulûba Allâh’ın haşyet ü heybetini ve fazl u keremine ümîd-vâr olmağı nüfûz etdirmekdir, yoksa fi‘l ü terke ve harekât-ı lisân u a‘zâyâ dâ’ir olan a‘mâl degildir. Salât ile ahkâmı ve sıyâm ile eyyâmı daha zikir olunmadan Fâtiha’da ‘ibâdet zikir olunmuştur. Bu rûh-ı ‘ibâdet müsliminde daha kendileri bu a‘mâl-i bedeniyye ile teklîf olunmadan ve *Kur‘ân*’da nev‘an tafsîl kılınan ahkâmı nâzil olmadan evvel hâsıl olmuşdu. Ahbâr ve kasasa gelince “صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” geçmiş kavmlerden Cenâb-ı Hakk hidâyetleri içün şerâ’i‘ vaz‘ etmiş olduğu bir kavm bulunduğına sarâhaten delâlet ediyor. Ve bu kavli-i şerîfde bir münâdî var ki o kavmin ahvâl-i ‘âmmesine nazar edin de andan ‘ibret alın diye sayha eyleyor. Nitekim Cenâb-ı Hakk kasasın ‘ibret içün olduğunu beyân sadedinde “أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهُدَاهُمُ اقْتَدِهْ”²⁷⁴ buyurmuştur.

“غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ” kavli-i kerîmi ise kendilerine in‘âm olunan kavmden mâ‘adâ iki fırka daha olup birisi sırâtullâhdan inhirâf ederek yolını şaşırmış ve dîgeri Allâh’ı inkâr ve zât-ı ulûhiyyetine da‘vet eden zâta mu‘ânedede etdikleri içün gadab-ı ilâhî ve bu hayât-ı dünyâda rüsvâyılık ile ihâta olındıklarını tasrîh ediyor.

²⁷³ el-Asr 103/1-3. *Asra yemin ederim ki insan gerçekten ziyan içindedir. Bundan ancak iman edip iyi ameller işleyenler, birbirlerine hakkı tavsiye edenler ve sabrı tavsiye edenler müstesnadır.*

²⁷⁴ el-En‘âm 6/90. *İşte o peygamberler Allah’ın hidayet ettiği kimselerdir. Sen de onların yoluna uy...*

Bakiyye-yi *Kur'ân* dahi bize ahbâr ve vekâ'i-i ümemde bu icmâlî ibret bahş olur [13^b] sûretde tafsîl ediyor ve Hakk'a mukâvemet eden zâlimlerin hâli ile Hakk'ı muhâfaza ve Hakk yolında gidenlerine isâbet eyleyen meşakkatlere sabr edenlerin hâlini şerh ve izâh ediyor.

El-hâsıl bu sözlerin cümlesinden anlaşılır ki sûre-yi Fâtîha *Kur'ân*'ın tafsîl eylediği usûlî icmâlen iştîmâl eylemiş ve evvelen nüzûlî Cenâb-ı Hakk'ın halk ve icâddaki 'âdet-i ilâhiyyesine muvâfık bulunmuşdur. Şu hâlde sûre-yi Fâtîha "ümmü'l-Kitâb" tesmiye olunmağa lâyıktır. Yoksa ilk evvel Fâtîha ve sonra bakiyye-yi *Kur'ân* vücûd bulduğu için değildir.²⁷⁵

“أَلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ”

Hamd: Bir cemîl-i ihtiyârîden dolayı senâdır, ister o cemîl-i ihtiyârî mahmûdun 'ilmi ve keremi gibi kendine mahsûs fezâ'il kabîlinden olsun, ister in'âm-ı ni'met gibi hâmidde müte'addî fevâ'zil kabîlinden olsun.

Medh: İhtiyârî ve gayr-i ihtiyârî 'ale'l-ıtlâk bir cemîlden dolayı senâdır. Vâkı'â Cenâb-ı Hakk'a sıfât-ı zâtiyyesinden dolayı da hamd olunur. “الحمد لله”²⁷⁶ denür; fakat sıfât-ı mezkûre ef'âl-i cemîle-yi ihtiyârîyyenin mebâdîsî olmak hasebiyle zât-ı vâcibü'l-vücûdın ef'âl-i ihtiyârîyyesi menzilesinde kılınmış olduğundan bu nev'-i hamd dahi cemîl-i ihtiyârîden dolayı demek olur.

Şükr: Ni'mete kavlen veyâ 'amelen veyâ i'tikâden mukâbele eylemektir. Hulâsa in'âm mukâbelesinde vâkı' olan senâ bi'l-lisânda hamd ve medh ile şükr ictimâ' eder, senâ olan zâta mahsûs fazîlet mukâbelesinde lisân ile olan senâ hamd ve medhdır, şükr degildir. Mün'imîn in'âmı mukâbelesinde anın ta'zîmine dâll olarak kalb ve cevârihden sudûr eden fi'l şükrdür, hamd ve medh degildir. Küfrân, şükürün mukâbili ve nakızıdır. Cins

²⁷⁵ Yazmada 11^b'de “bu sûre-yi celîleye” ile başlayıp 13^b'de “bulduğu için değildir” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ'il Hakkî'nın “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı *Kur'ân*” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ'il Hakkî, “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı *Kur'ân*”, *Sırat-ı Müstakîm* 4/91 (20 Mayıs 1326 / 24 Cemâziye'l-evvel 1328), 218-219.

²⁷⁶ el-hamdu lillâhi 'alâ 'azameti celâlihî ve vahdâniyyetihî: Yüceliğinin ve birliğinin ululuğu için Allah'a hamdolsun.

ü hakikat-i hamdin Cenâb-ı Hakk’a hâss olmasından cemî’-i efrâd-ı hamdin zât-ı ulûhiyyetine mahsûs olması lâzım gelür.

Sıfâtullâh ecmel-i sıfât oldığı ve ihsânullâh cemî’-i kâ’inâta şâmil bulunduğu cihetle Cenâb-ı Hakk hâmidinin hamdlerine bâ’is olan cemî’-i sıfât-ı cemîle ile muttasıf olmasına ve zât-ı ulûhiyyeti bütün ekvânın masdarı olup mâ-sivallâhdan hamdin teveccüh edebileceği kâffe-yi umûr kendisinden [14^a] sudûr eyledigine mebnî herhangi hamd herhangi mahmûda müteveccih bulunursa bulunsun cümlesi Allâh içündür ve Allâh’a râci’dır. “الْحَمْدُ لِلَّهِ” kavli Cenâb-ı Hakk’ın hayy, kâdir, mürîd, ‘âlim olduğunu iş’âr eder. Zîrâ hamde ancak kendisinden bi’l-ihyâr fi’l-i cemîl sâdır olan fâ’il-i muhtâr müstehakk ve şâyân olur, fi’l-i ihtiyârî ise ancak bu sıfât ile muttasıf olandan sudûr eder.

Ashâb-ı teşrîh, hilkat-i beden-i insânda âsâr-ı hikmet-i ilâhiyye olarak beş bin nev’e yakın menâfi’ bulmuşlar. Ma’lûm olan bu mikdâr ise ma’lûm olmayana nisbet ile deryâdan bir katre mesâbesindedir. Ecrâm-ı semâviyye ile me’âdin ve nebâtât ve hayvânât ve eşyâ-yı sâ’ire ki “وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ”²⁷⁷ nazm-ı celîlinde beyân buyurıldığı üzere ekserîsi insânın menfa’ati için halk olunmuştır. Bunların halk ve icâdlarında hisâbsız olan menfa’atler, beden-i insânın hilkatindeki menfa’atlere zamm olunınca “وَأِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا”²⁷⁸ nazm-ı celîlinde zikr buyurıldığı vech ile aksâm-ı ni’am-ı rabbâniyyenin tahdîdden hâric ve hamd ü senânın Hazret-i Hâlık-ı zî-şâna lâyık ve mahsûs olduğu zâhir olur.

Terbiye asl-ı vücûdın tevâbi’i olan kemâlâtı tezyîd ile olduğu gibi asl-ı vücûdî ifâza ile de olur. Şu hâlde asl-ı vücûdî ifâza dahi terbiye cümlesinden bulunduğu cihetle “رَبِّ” lafzı zât-ı Bârî’nin mûcid-i ‘âlemîn olduğına dahi delâlet eyler. Anın için “رَبِّ الْعَالَمِينَ” ‘âlemlerin mûcidi ve perverdîgârdır diye tefsîr edilür. Hazret-i Hâlık-ı zî-şân kullarını nihâyetsiz vücûh ile terbiye ediyor. Ya’nî tedric ile kemâle îsâl eyleyor. Bunun birkaç misâlini

²⁷⁷ el-hamdu li’llâhi ‘alâ külli hâl: Her hâlimiz için Allah’a hamdolsun.

²⁷⁸ el-Câsiye 45/13. O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini, kendi katından (bir lütfu olmak üzere) size boyun eğdirmiştir...

²⁷⁹ en-Nahl 16/18. Allah’ın nimetini saymaya kalksanız, onu sayamazsınız...

zıkr edelim: Sulb-i pederden rahm-i mâdere bir katre âb-ı menî düşünce düşün ki o katre ibtidâ nasıl ‘alaka oldu, sonra mudgaya nasıl tahavvül etti, sonra nasıl oldu da andan kemikler, damarlar tevellüd eyledi, sonra bunlar birbirleriyle birleşti, daha sonra her birinde bir nev‘-i kuvvet husûl buldı da gözde kuvve-yi bâsire, kulakda kuvve-yi sâmi‘a, dilde kuvve-yi nâtika peydâ oldu.

İmdi takdîs edelim o zât-ı Bârî’yi ki kemige işitmek, iç yağına görmek, ete söylemek kuvvetini ihsân eyledi. Beden-i insânda daha nice âsâr-ı terbiye-yi ilâhiyye var.

[14^b] Bir de bakın: Dâne yere düşüp yerin rutûbetini alınca kabarıyor, yalnız üst tarafıyla alt tarafından yarıyor. Üst tarafından yukarıya meyl edüp alt tarafından yerin altına dalıyor. Evvelki cüzden birçok dallar, budaklar, çiçekler, mîveler zuhûr ediyor. Yer altına dalan cüzden damarlar teşa‘ub ediyor. Bu damarlar pek nâzik oldukları hâlde katı yerlere nüfûz edüp Cenâb-ı Hâlık’ın ihsân eylediği kuvve-yi câzibe ile balçığın eczâ-yı latîfesini kendilerine cezb ediyorlar. Bu tedbîrlerin hepsinde hikmet-i ilâhiyye kulin muhtâc bulunduğı gıdâyı, katığı husûle getirmekdir.

Buna da dikkat ile bakalım: Hakk Te‘âlâ hazretleri ecrâm-ı semâviyyeyi kulların maslahatlarının husûline esbâb olur sûretde vaz‘ ve tertîb buyurmuş ve sebep-i râhat ve sükûn olmak üzere geceyi, sebep-i ma‘âş olmak üzere gündüzi yaratmıştır.

Ey insân-ı ‘âkil, sen me‘âdin ve nebâtât ve hayvânâtın ‘acâ’ib ahvâlini ve hilkat-i insândaki âsâr-ı hikmet-i rabbâniyyeyi tefekkür edince terbiye-yi ilâhiyyenin birçok cihetleri bulunduğuna ve Cenâb-ı Hakk’ın âsâr-ı rahmeti her yerde ve her husûsda zâhir olduğuna ‘aklın seni irşâd eder de o vakt “أَلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” kavî-i kerîminin deryâ gibi olan esrârından bir katresi sana zâhir olur.

‘Âlem: Hakk Te‘âlâ hazretlerini ma‘rifete delîl olan her cins-i masnû‘a ve her cins-i masnû‘ın bütün efrâdına ayrı ayrı ‘âlem denür. Cem‘-i ‘ukâlâ ile cem‘lendirilmesi mahzâ cins-i zevîl-‘ukûlin şerefine mebnîdir.

Ecnâs-ı ‘âlem ta’dâd olmaz. “Allâh Te‘âlâ hazretlerinin on sekiz bin ‘âlemi vardır ve dünyâ bu ‘âlemden biridir.” denmiştir.

Cenâb-ı Hakk’ın “رَبِّ الْعَالَمِينَ” diye tavsîf buyurılması, mümkinât-ı hâl-i hudûsında muhdise muhtâc olduğu gibi hâl-i bekâsında da mübkîye muhtâc bulunduğına delîldir. Zîrâ terbiye-yi mümkinât, mümkinâtın hudûsları zamânından sonra bir zamânda olup bu zamân ise anların zamân-ı bekâları olmasına göre ibkâda vücûh-ı terbiyeden bulunmakla ‘âlemlere zamân-ı bekâlarında Cenâb-ı Hakk’ın “rabb” olmasından anları zamân-ı bekâlarında mübkî olması da lâzım gelir.²⁸⁰

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَّاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ >sûre-yi Bakara 164²⁸² Semâvât ve arzın “ukûl-i beşeri esrârını anlamakdan ‘âciz bırakan bedâyi‘-i sanâyi‘ ile” halk ve îcâdında ve gece ve gündüzün ihtilâf ve te‘âkubında ve nâsa envâ‘-ı menâfi‘ ile nef‘i olarak deryâda cereyân eden sefînelerde deryâyâ sefîneleri hâmil olacak hâssa ihsânıyla anın kavmler arasında mübâdele-yi emvâle ve ribh ve menfa‘atin husûline vâsita olmasında ve semâdan yağmur inzâliyle yeri kurudup öldükden sonra ihyâ eylemesinde, arzın kuvvetini tâzeleyerek gûnâgûn nebâtât, eşcâr ile ana hüsn-i revnak vermesinde ve yeryüzünde her nev‘ mahlûkı neşr eylemesinde ve rûzgârları muhtelif cihetlerden esdirmekde ve yer ile gök arasında fermân-ı ilâhîye münkâd ve musahhar olan bulutları iktizâ eden mahallere sevk eylemekde te‘akkul eden kavim için, çeşm-i insâf u ‘irfân ile nazar edenler için zât-ı Bârî’nin kudret-i

²⁸⁰ Yazmada 13^b’de “hamd: bir cemîl-i ihtiyârîden” ile başlayıp 14^b’de “olması da lâzım gelir” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî’nın “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur’ân” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî, “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur’ân”, *Sırât-ı Müstakîm* 4/94 (10 Hazîrân 1326 / 15 Cemâziye’l-âhîr 1328), 269-272.

²⁸¹ el-Bakara 2/164. Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri peşinden gelmesinde, insanlara fayda veren şeylerle yüklü olarak denizde yüzüp giden gemilerde, Allah’ın gökten indirip de ölü haldeki toprağı canlandırdığı suda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rûzgârları ve yer ile gök arasında emre hazır bekleyen bulutları yönlendirmesinde düşünen bir toplum için (Allah’ın varlığını ve birliğini isbatlayan) birçok deliller vardır.

²⁸² Yazmada: 165.

kâhire, hikmet-i bâhire, rahmet-i vâsi'asına delâlet eder nice 'azîm nişânlar vardır. Bunlar zât-ı Bârî'nin vücûdını, vahdâniyyetini, sâ'ir sıfât-ı kemâliyyesini nâtık olmağla 'ibâdetin zât-ı ulûhiyyetine tahsîsini îcâb eyler.

Bu âyet-i kerîmede Resûl-i Ekrem'den vücûd-ı Bârî'yi tasdîk eden âyât ve 'alâmât talebinde ilhâh eden müşriklerin cehline ta'rîz var; zîrâ bu âyât ve delâ'ilde tefekkür eden ehl-i 'irfân bunlardan herbirini zât-ı Bârî'nin vücûdını, vahdâniyyetini, sâ'ir sıfât-ı kemâliyyesini nâtık bulur da sâ'ir delâ'ilden müstağnî olur.

Her şey ehl-i 'irfân nazarında vücûd-ı Bârî'ye nişânedir, vahdâniyyetine burhân-ı mücessemidir. Her zerre lisân-ı hâl ile "yâ Hakk" deyü nidâ ediyor.

Ecrâm-ı semâviyye hayret verir bir nizâm ile durmayup deverân ediyor. Beşerin menfa'atlerine hizmet için bunca eşyâ fermâna itâ'at ediyor. Arzda insânların muhtelif maksadlarına muvâfık olarak deryâlar, dağlar, ovalar, dereler, tepeler var. Kimi yerinden pınârlar fışkırıyor, kimi yerini ırmaklar suluyor. Ba'zı yerleri kumluk, taşlık; ba'zı yerleri zirâ'ate sînesini açmış yumşak toprak. Cümlesi insânları sa'y ü gayrete ve çalışmağa da'vet ve teşvîk eyleyor. "وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى" ²⁸³

[15^b] Gece ve gündüz te'âkub ediyor. İştigâl ve mu'âşeret için gündüzler şems ile ziyâ-dâr, geceler ise uyku ve sükûnı bast ediyor. İş gören a'zâ biz uykuda iken dinlenüp tecdîd-i hayâta hizmet eden dîger a'zâ dahi uykuda iken hareket ediyor. Böyle latîf fâsıla ile gündüzün meşakketleri ta'dîl ve 'ukûl tecdîd edildikten sonra bütün kâ'inâta tâze hayât vermek ve insânları tekrâr işleri başına da'vet etmek için müte'âkiben gece nehâra 'avdet ediyor. Nitekim Hakk Te'âlâ hazretleri buyuruyor: "وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتًا" ²⁸⁴ وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ لِبَاسًا وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا

Suya ihsân buyurulan sırr ve hâssa ile deryâ yüzinde sefîneler batmayup yüziyorlar. Bu sebeb ile deryâ vâsita-yı ticâret olmuş. Hakk'ın irâdesiyle havâ ve harâret-i şems gibi esbâb-ı semâviyye ile yerden havâyâ yükselen buhârlardan bulut husûle gelerek andan yere yağmur yağmasıyla o kurumuş

²⁸³ en-Necm 53/39. *Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur.*

²⁸⁴ en-Nebe 78/9-11. *Uykunuzu bir dinlenme kıldık. Geceyi bir örtü yaptık. Gündüzü de çalışıp kazanma zamanı kıldık.*

yerlere tâze hayât geliyor, her taraf müzeyyen oluyor, hüsn ve revnakı artıyor. Binlerce zî-rûhlar ve bi'l-hâssa insânlar yer yer yayılmış, ni'met-i rabbâniyye sofrasından 'âtıfet ve 'inâyet nevâlesini topluyorlar. “ وَجَعَلْنَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ حَيٍّ ”²⁸⁵ (sadakallâhü'l-'azîm)

Rûzgârlar bir cihetden öbir cihete gâh sert gâh hafif gâh²⁸⁶ soğuk gâh sıcak esiyor. Sebeb-i hayât olan havâ bir ân kesilse bütün zî-rûh helâk olur ve yeryüzinde her şey te'affün eder idi.

Bulut parçaları rûzgârın kanadları üzerinde bir taraftan öbir tarafa uçuşup gitmekdedirler. Bunlar güneşin kızgın şu'âlarını men' ediyorlar ve kuraklık zamânında yerleri suluyorlar. Başımızın üstünde mu'allak olan bu 'azîm su hazîneleri birden bire boşanmıyor, mu'tedil yağıyor.

İnsân mütemâdî sa'y ile tâkatı kadar esrâr-ı tabî'at u fitratı günden güne keşf ederek dâ'ire-yi ma'lûmâtını tevsî' eyledikce buhâr ve ziyâ gibi nice umûrî nice sûretle menâfi'inde istihdâm ediyor. “ وَآتَيْنَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ وَإِنْ ”²⁸⁷ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تَحْصُوهَا

Bu ve bu gibi nice nice hayret veren hâlâtı te'emmül edenler kâbil midir ki vücûd-ı [16^a] Bârî'yi i'tirâf etmesün. Bu sanâ'i-i bedî'ada, bu tasarrufât-ı 'aliyyede fikr-i beşer taraf-ı Bârî'den 'inâyet ve ihsân buyurılan bu derece vüs'at ve iktidârda, kudret ü 'azamet ü merhamet-i Hâlık'ı seyr ü temâşâ etmesün. Mümkün midir ki 'ibâdetde ma'bûd-i zî-şânına bir şey'i teşrîk etsün. Fahr-i kâ'inât efendimizden mervîdir ki: “ وَيْلَ لِمَنْ قَرَأَ هَذِهِ الْآيَةَ فَمَجَّ ”²⁸⁸ ‘Bu âyeti okuyup da anda tefekkür ve te'emmül etmeyen kimseye yazıklar olsun!’ buyurmuşdır. Ümmetin sâfileri her şeyde 'acâ'ib-i kudret-i rabbâniyyeyi mütâla'a etmişler.

İnsânın tûlen ve 'arzen birer karışdan 'ibâret bulunan yüzinde kaşlar, gözler, burun, ağız gibi a'zânın yerleri kat'iyyen tagayyür etmediği hâlde yine şark u garb-ı 'âlemde yüzleri birbirine tamâmı tamâmına benzer iki

²⁸⁵ el-Enbiyâ 21/30. ...ve her canlı şeyi sudan yarattık...

²⁸⁶ Yazmada: gâ.

²⁸⁷ İbrâhîm 14/34. O size istediğiniz her şeyden verdi. Allah'ın nimetini sayacak olsanız sayamazsınız...

²⁸⁸ Kurtubî, el-Câmi ' li-ahkâmi'l-Kur'an, II/504 (el-Bakara 2/164).

âdem bulamazsın. Şu ufak bir deri parçasından bu hadsiz ve nihâetsiz ihtilâfları gösteren o kudret ve hikmet ne kadar büyük! Bunlar gözlerimizin önüne konmuş âyât-ı rubûbiyyetdir. Yâ müste‘ân, bizleri Resûl-i Ekrem hürmetine levha-yı mükevvenâtta mürtesem âyât-ı rubûbiyyetini kemâl-i lezzet ile temâşâ eden zümre-yi asfiyâya ilhâk et.²⁸⁹

Hakk Te‘âlâ hazretleri “ هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّيْنَهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ” sûre-yi Bakara 29<²⁹⁰ bu âyet-i kerîmede hayâtımıza ve menfa‘atlerimize müte‘allik delâ’il-i âfâkiyyeyi beyân ile şöyle buyuruyor: O zât-ı ecell-i a‘lâdır ki arzda olan eşyâyı sizin için halk etdi. Me‘âdin, nebâtât, hayvânât, dağlar, deryâları ve daha ne kadar eşyâ-yı nâfi‘a var ise cümlesini, yemek ve içmek ve geymek gibi husûsâtta siz anlar ile bi’z-zât veyâhûd bi’l-vâsita müntefi‘ olmak ve o mevcûdât ile sâni‘-i te‘âlâ hazretlerinin ef‘âline istidlâl ve anlardan ba‘zıları lezzeti ve ba‘zıları elem ve kederi müştamil bulunduğundan bu cihete de ‘atf-ı nazar ile âhiretin lezzet ve elemlerine istişhâd ederek umûr-ı dîninizde dahi anlar ile intifâ‘ eylemek üzere sizin için halk ve icâd eyledi.

Bu nazm-ı celîl bize Hâlık-ı mün‘im-i zî-şânın kudret-i kâmile ve ni‘am-ı şâmilelerini ne ‘âlî bir sûretle tasvîr ediyor! Hangi kudretidir ki ekvânda tecellî eden şu kudret-i Hâlık’dan daha büyükdür ve hangi ni‘metdir ki arzda olan kâffe-yi eşyâyı bizim menfa‘atlerimize hâzırlamakdan daha ‘âmm ve şâmil olsun? Hayât-ı cismâniyyede [16^b] a‘yân-ı arz ile, hayât-ı ‘akliyyede istidlâl ve ‘ibret ile intifâ‘ ediyoruz. Karada ve deryâda bütün hayvânât ve nebâtât ve cemâdât menfa‘atimiz için bize müsahhar kılınmış, anlar ile müntefi‘ oluyoruz. Dest-i ‘aczimizin vâsıl olmadığı eşyâda ise mübdi‘in kudret ve hikmetine istidlâl ederek anlar ile de ‘aklen, idrâken intifâ‘ ediyoruz.

²⁸⁹ Yazmada 15^a’da “...إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ...” ayeti ile başlayıp 16^a’da “zümre-yi asfiyâya ilhâk et” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî’nin “Necâ’ib-i Kur’âniyye” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî, “Necâ’ib-i Kur’âniyye”, *Sırât-ı Müstakîm* 1/3 (28 Ağustos 1324 / 14 Şa‘bân 1326), 39-40.

²⁹⁰ el-Bakara 2/29. *O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı. Sonra (kendine has bir şekilde) semaya yöneldi, onu yedi gök olarak yaratıp düzenledi (tanzim etti). O, her şeyi hakkıyla bilendir.*

“Mâ-fi’l-arzı halk ettikten sonra doğrudan doğruya irâde-yi ilâhiyyesi ecrâm-ı ‘ulviyyenin veyâ cihât-ı ‘ulüvvün tanzîm ve tesviyesine ta‘alluk etdi de bunları yedi âsumân olarak itmâm ve tensîk etdi.”

“O her şey’i ‘alîmdir.” Zât-ı ‘ulûhiyyeti her şey’e vâkıfdır, keyfiyyet ve hikmet-i tekvîni muhîtdir, her şey’i ‘ilm ile münâsib ve muntazam yaratmış.

Şu masnû‘âtdaki itkân Sâni‘-i zî-şânın vücûdına, kemâl-i ‘ilmine burhân-ı celîdir. İmdi şu mevcûdât dahi sizin menfa‘atiniz için halk ve icâd olunmuş iken ey fâsıklar siz vücûd-ı Bârî’yi nasıl inkâr ediyorsunuz! Ve şu nizâm-ı muhkemin ancak bir ‘alîm-i hakîmden sâdır olacağına ‘âkil olan idrâk edince o ‘alîm-i hakîmin kullarından dilediklerini irşâd ve hidâyet için dilediği kulını peygamber olarak ba’s buyurmuş olmasını inkâr etmesi de doğru mudur? Bunun gâyeti her şey’e ‘alîm ve habîr olan zât-ı akdes-i kibriyâya câhilâne bir i’tirâz değil midir? Âyet-i kerîmede vâki “ثُمَّ” kelimesi terâhî-yi rütbî için olup rütbede terâhî ise kelime-yi mezkûrenin medhûli mâ-kabline nisbet ile mertebeye daha ‘âlî demek olduğundan bununla tekvîn-i semânın tekvîn-i arz üzerine fazlı ve meziyyetine işâret buyurulmuşdur.

Semâ ve semâda bulunanlar ile arz ve arzda bulunanların halk ve icâdca tekaddüm ve te’ahhurında zevâhir-i nusûs müte‘âriz görüldüğinden bu husûsda ihtilâf vâki’ olmuştur. Ba‘zıları halk-ı semâvâtın tekaddümüne kâ’il oldılar. Ve birtakımları halk-ı arzın tekaddümüne zâhib oldılar. Ba‘zıları da bu ikisinin beynini cem‘ edüp “وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحِيهَا”²⁹¹ kavlı-i kerîmi ile Hasan-ı Basrî²⁹² hazretlerinden mervî bulunan “خلق الله تعالى الأرض في موضع بيت المقدس كهيئة الفهر عليها دخان يلتزق بها ثم أصد الدخان وخلق منه”²⁹³ [17^a] yâ’nî ‘Cenâb-ı Hakk arzı, üzerinde kendine mülâsık duman olduğu hâlde beyt-i mukaddesin bulunduğu mevzi’de fihr şekline müşâbehen (avuç dolduracak kadar taş) bir

²⁹¹ en-Nâziât 79/30. Ondan sonra da yerküreyi döşedi.

²⁹² Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî (ö. 110/728): Basralı meşhur tâbiî, âlim ve zâhid. Geniş bilgi için bk. Ahmet Yücel, “Hasan-ı Basrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 16/301-303.

²⁹³ Ebu’s-Su‘ûd bin Muhammed el-İmâdî el-Hanefî, *Tefsîrû Ebi’s-Su‘ûd ev İrşâdû’l-‘akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*, I/136 (el-Bakara 2/29).

şekilde halk eyledi. Sonra dumanı is'âd ile andan semâvâtı yaratdı ve fihri dahi mevzi'inde imsâk edüp andan arzları bast u ferş etdi.' kavlı-i nebevîsine nazaran "Cirm-i arzı halk ile bast-ı arzın arasına halk-ı semâvât tahallül eyledi ya'nî evvelâ cirm-i arz halk olunup sonra semâvât halk edildi. Ve bundan sonra dahi arz süknâ ve isti'mâra kâbil olacak sûretde bast u ferş edilerek andaki eşyâ halk ve îcâd olındı." dediler. Âyet-i kerîmede semâvâtın yedi 'aded olarak tesviye edildiği zikr olunuyorsa da yedi 'adedinin tahsîs bi'z-zikr buyurulmuş olması andan ziyâde 'adedin nefyine delâlet etmez ve binâ'en-'aleyh erbâb-ı hey'etin 'aded-i eflâk hakkındaki zehâbları sâbit olsa da mü'eddâ-yı âyet ana münâfî düşmez.

El-hâsıl Cenâb-ı Hakk şu arzı ve semâvâtı tadrîc ile halk eylediğini zikr buyurması ise kudret ve hikmetine istidlâl ve ni'met-i âliyyesiyle imtinân içündür, yoksa semâvât ve arzın ta'rîh-i tekvînlerini tertîb ile beyân etmek maksûd degildir. Çûn-ki bu beyân makâsıd-ı dînden degildir. Binâ'en-'aleyh hilkatın ne ibtidâsı ne tertîbi ma'lûmdur. Şu kadar ki semânın yedi olarak ta'dîl ve tesviyesinden bu ta'dîl ve tesviyenin tekvîn-i arzdan sonra olduğu zâhir olduğu gibi semânın dahi tekvîn-i arzdan evvel mevcûd olup ancak yedi 'aded olarak o zamâna henûz tesviye ve ta'dîl edilmemiş olduğu zâhir oluyor. Bunun içündür ki "فَسَوِّيْهُمْ سَبْعَ سَمَوَاتٍ"²⁹⁴ kavlı-i şerîfinde mâ-fi'l-arzın halk ve îcâdından sonra irâde-yi ilâhiyyenin ecrâm-ı 'ulviyenin tanzîm ve tesviyesine ta'alluk eylediği beyân buyurulmuşdur. İmdi biz Hakk Te'âlâ hazretlerinin zât-ı ulûhiyyetine ma'lûm olan hikem ve mesâliha mebnî bunı böyle yaptığma ve tedebbür ve tefekkür etmekligimiz içün bunı bize bildirdigine îmân ederiz.

Bu husûsda izdiyâd-i 'ilmi ârzû edenler mükevvenâta dâ'ir mebâhise mürâca'at ederler. Kitâbullâh'ın kendilerine hilkat-i 'âlem hakkında tedkîkâta irşâd ile bu husûsı mübâh kılması kâfîdir.

Mükevvenât hakkında nazar ve bahsin şu ibâhası ve daha doğrusı [17^b] arzda bulunan²⁹⁵ bütün eşyâ bizim içün halk olunmuş, menâfî'i bize tahsîs kılınmış olması gibi cehd ve himmetleri uyandıracak, nefslere şevk verecek

²⁹⁴ el-Bakara 2/29. ...Onu yedi gök olarak yaratıp düzenledi (tanzim etti)...

²⁹⁵ Yazmada "arzda bulunan" ifadesi 17^a'nin sonunda ve 17^b'nin başında mükerreren kaydedilmiş.

tarz ifâdeler ile hilkat-i ‘âlem hakkında tedkîkâta dâ’ir şu irşâd-ı ilâhî insânı terakkî ettirmek husûsında dîn-i İslâm’ın mümtâz bulunduğı ahvâldendir.

Kur’ân bize halk u icâd-ı mükevvenât hakkında hitâb etmiştir. *Kur’ân* nazar-ı ‘aklî ile ve tefekkür ve tedebbür ve tezekkür ile şedîden ilhâh eder sûretde vârid olmuştur. Bir mikdâr *Kur’ân* okur okumaz görürsin ki sana ekvân ‘arz eder ve ana nazar edüp esrârını istihrâc ve ittifâk ve ihtilâfdaki hikmetleri keşf eylemegi sana emr eyler. “قُلْ انْظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَوَاتِ” أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ “²⁹⁷، “قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا...”²⁹⁶، “وَالْأَرْضِ”²⁹⁸ gibi birçok âyet-i kerîme şeref-i vürûd etmiştir. *Kur’ân*’ın bir şey’i çokca beyân buyurması o şey’in şânının büyük olmasına ve ana ihtimâm vâcib olduğına delîldir. Hilkat-i ‘âlemin ‘illet-i gâ’iyyesi olan nev’-i beşerin yükselmesine sebep olmak üzere esrâr-ı fitrata tâkatı kadar vukûf ile ‘ulûm-i fitratı istihrâc içün âsâr-ı fitratda tezekkür ve tefekküre teşvîk ve tahrîzin fevâ'idinden biri de Cenâb-ı Hakk’ın nâsa intifâ‘ etmelerini emr eylediği umûr ile müntefi‘ olmakdan mahrûmiyyetlerine bâ’is olan merâsim ü ‘âdât-ı fâsideye mukâvemet eylemekdir.

Vaktiyle Avrupa-yı mesîhî zulûmât-ı cehl ü fiten içinde olup iki yüz seneden bu güne kadar içlerinden birtakım âdemler zuhûr edüp çok sa’y eylediler, “Öğrenüp bilmege ve tefekkür etmege bizim de hakkımız vardır.” dediler. Ve ‘ilm üzere kâ’im olan şu medenîyyete “medenîyyet-i mesîhiyye” demeye kalkışdılar. Ve başka dînlerin ‘ilm ile ictimâ‘ eylemediğinden bahs ile bütün edyânın vücûb-ı izmihlâline kâ’il oldılar. Bu iddi’â-yı garîbde anların hüccetleri müslimânların eyyâm-ı ahîredeki hâl-i inhitâtlarıdır.

Evet, ehl-i İslâm eyyâm-ı ahîrede ‘ilm ve ma‘rifetce bütün ümmetlerden geri kaldılar. Cehâlete o kadar düşdiler ki üzerinde yaşadıkları arzı bilmez [18^a] ve menâfi‘ini istihrâc edemez oldılar. Derken diyâr-ı İslâm’a ecnebîler gelerek menâfi‘-i arzı ehl-i İslâm’ın elinden aldılar.

²⁹⁶ Yûnus 10/101. De ki: “Göklerde ve yerde neler var, bakın (da ibret alın!)”...

²⁹⁷ en-Neml 27/69. De ki: “Yeryüzünde gezin de görün...”

²⁹⁸ el-Gâşîye 88/17. (İnsanlar) devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı?

وَسَحَّرَ لَكُمْ مَا ...²⁹⁹ هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً... Kitâbullâh
gibi bunca³⁰¹ قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ...³⁰⁰ فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً
âyât ile kendilerine nidâ vü sayha eylediği hâlde bu yağmâ vü gârete
karşudan seyirci oldılar. Bizim lütf-i Hudâ'dan ümîdimiz münkatı'
olmadığından ehl-i İslâm bir gün olur gözlerini açar ve 'akllarını başlarına
toplarlar da bundan böyle telâfî-yi mâ-fât ederler.

”هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً“ kavı-i kerîmindeki ”مَا“ kelimesi
’âmm ise de ”لَكُمْ“de lâm bi-hasebi'l-lugat ihtisâs-ı nâfi'e delâlet eder,
menfa'at için halk ve icâd ise şübhesiz arzdaki eşyâ-yı nâfi'anın halk ve
icâdına mahsûsdır. Bunun içündür ki Hanefiyye ve Şâfi'yye'den birçok ehl-i
sünnet bu âyet-i kerîme ile istidlâl ederek ”Eşyâ-yı nâfi'ada ibâha asldır,
anların mahzûriyyetine ne zamân bir delîl-i sem'î kâ'im olursa ancak o
zamân hürmet sâbit olur.” dediler.

Ehl-i ibâha, cemî'-i mâ-fi'l-arz her ferd-i insânî için halk olındığını öne
sürerek mevcûdât-ı 'âlemden hiçbir şey'in aslâ hiçbir ferde ihtisâsı
olmadığını³⁰² iddi'â etdiler ve müdde'alarını tervîc için bu âyet-i kerîme ile
istidlâle kalkışdılar. Fakat bu iddi'aları vâhî ve istidlâlleri bâtıldır; çün-ki
nazm-ı celîl 'Cemî'-i mâ-fi'l-arz sizin her biriniz için halk olındı.'
ma'nâsına degildir; belki 'Sizin mecmû'ınız için halk edildi.' demektir. Bu
ise şirâ', hîbe, verâset, icâre, nikâh ve sâ'ire gibi esbâb-ı meşrû'adan nâşî
ba'z-ı eşyânın ba'z-ı nâsa ihtisâsına kat'an münâfi degildir. Eger maksadları
mürüvvet-i beşeriyyeyi bî-çâregâne imâle ve icbâr ise bu devre-yi insâniyyet
bundan bin üç yüz şu kadar sene evvel küşâd edilmiştir. Kitâbullâh dâ'imâ
mesâkîn ve 'aceze cihetine şefekat ve mürüvveti tavsiye eylediği gibi [18^b]
nisâba mâlik olanlara seneden seneye mâllarından kırkda birini vermelerini
dahi bi'l-hâssa kat'ıyyen emr etmiştir. الحمد لله على نعمة الاسلام³⁰³³⁰⁴

²⁹⁹ el-Bakara 2/29. O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı...

³⁰⁰ el-Câsiye 45/13. O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini, kendi katından (bir lütfu olmak üzere) size boyun eğdirmiştir...

³⁰¹ el-A'râf 7/32. De ki: "Allah'ın kulları için yarattığı süsü ve temiz rızıkları kim haram kıldı?"...

³⁰² Yazmada: olmadığı.

³⁰³ el-hamdu lillâhi 'alâ ni'meti'l-islâm: İslam nimeti için Allah'a hamdolsun.

Hevâdan gelen ibâhât dalâldir, Hudâ’dan gelen ibâhât kemâldir. Ya’nî ibâhât mutlakâ mezmûm degildir. Anın için Hakk Te’âlâ yeryüzinde ne kadar şey var ise anı mübâh eyledi, sonra zararlı olanı harâm eyledi. İmdi bir ibâhât ki nefsin hevâ vü müştahâsı tarafından gelürse ve nefis de emr-i Hakk’ı koyup hevâsına uyup bir şey’i harâm iken kendüsine mübâh eylerse dalâlet olur ve mezmûm olan ibâhât budur. Ammâ şol ibâhât ve ruhsat ki Hakk tarafından gelürse kulların kabûline ruhsat olur, işte o ibâhât kemâl olur ve makbûl olur. Nitekim Resûl-i Ekrem’dan mervîdir ki: “ان الله يحب أن تؤتى رخصه كما يحب أن تؤتى عزائمه”³⁰⁵ Her ne zamân bir kul Allâh Te’âlâ hazretlerinin ana mübâh kıldığını ve ruhsat verdiğini işlese o kulın dinde kâmil olduğına delâlet eyler; zîrâ ‘Hakk Te’âlâ bir kulin ‘azîmetleri işlemesini nasıl severse mübâh eyledigini işlemegi dahi öyle sever.”³⁰⁶

İhvân-ı kirâm, ma’lûmunuzdur ki kesb ve ticâret ve sanâyi‘ ve zirâ‘at, ‘ilm ve ‘irfân bizim mine’l-kadîm şî‘âr-ı millîmizdir. Ser-mezhebiz İmâm-ı A‘zam³⁰⁷ hazretleri ticâretle iştigâl ederdi. Ecille-yi ricâl-i sûfiyyeden Serî es-Sakatî³⁰⁸ hazretleri kumâşcılık ederdi. Daha dünki güne kadar e‘âzım ü âhâd-i ümmetin birer kesb ve san‘atı var idi.

Umûr-i ma‘âş u me‘âd bey‘ ü şîrâlar ile intizâm kesb eyler. Tüccâr yeryüzinde Cenâb-ı Hakk’ın ‘âmilleri, takdîr eylediği rızıkları kullara bunlar îsâl ederler. Şehr ve kasaba ve kûylerin ‘imrânı kesb iledir. Kesb

³⁰⁴ Yazmada 16^a’da “Hakk Te’âlâ hazretleri” ile başlayıp 18^b’de “الحمد لله على نعمة الاسلام” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî’nin “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur’ân” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî, “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur’ân”, *Sırât-ı Müstakîm* 6/136 (31 Mart 1327 / 13 Rebî‘ü’l-âhir 1329), 81-83.

³⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/108 (5866, 5873).

³⁰⁶ Yazmada 18^b’de “hevâdan gelen ibâhât dalâldir” ile başlayıp “mübâh eyledigini işlemegi dahi öyle sever” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak İsmâ‘îl Rusûhî-yi Ankaravî’nin *Mesnevî* şerhinden alınmıştır. İsmâ‘îl Rusûhî-yi Ankaravî, *Mecmû‘atu’l-Letâ‘if ve Matmûratu’l-Ma‘ârif - Şerh-i Mesnevî*, VI/510.

³⁰⁷ Ebû Hanîfe Nu‘mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (ö. 150/767): Hanefî mezhebinin imamı, büyük müctehid. Geniş bilgi için bk. Mustafa Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 10/131-138.

³⁰⁸ Yazmada: Sırrî es-Sakatî. Ebû’l-Hasen Serî b. el-Mugallis es-Sakatî (ö. 251/865): Bağdatlı ilk sûfilerden. Geniş bilgi için bk. Süleyman Uludağ, “Serî es-Sakatî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 36/564-565.

âyât-ı celîle-yi *Furkâniyyede* “ابتغاء فضل الله”³⁰⁹ ‘unvân-ı şerefî ile sitâyîş buyurulmuşdur. Kesb iledir ki mürüvvet ve insâniyyet ve beyne’n-nâs hüsn-i mu‘âşeret husûl bulur.³¹⁰

Vaktiyle sanâyi’in tervîc ve i’tibârı için dürlü dürlü şirketler teşkîl olunur idi ve her yerde ihsân u ikrâm encümenleri ‘akd edilürdi. Mahalle ve kariyyelerde³¹¹ [19^a] dahi ‘avârız akçesi nâmıyla akçe toplanarak çiftçilere, kâr ü kesbden ‘âciz kalmış ehl-i san‘ata, fukarâ vü ‘aceze-yi mahalle vü karyeye³¹² bakılurdu.

İslâmiyyet ‘âleme rahmet olduğu için birr ve ihsân tarîkinde gidüp fukarâ-yı etfâl-i müslimîne ve bi’l-hâssa kûyli çocuklarına zarûrât-ı dîniyye vü medeniyyeleriyle berâber kendilerine çiftçilik ve sâ’ir sanâyi‘den biri öğredilmek lâzım olduğu îzâha hâcet yokdur. Mu‘âvenet-i ictimâ’îsi olmayanlar hayâta mâlik degildirler. Kendi kendilerine nusret etmeyenlerin kuvveti zâ’il olur.

Nâsın gönli nûr-ı intibâh ile dolup herkesde kâr ü kesbe ve san‘at ve ticârete bi’l-hâssa ‘ilm ve ‘irfâna tamâm bir meyl uyanmalıdır. Terbiye-yi milliyye ile hubb-ı vatan ile neşv ü nemâ bulmalıdır. ‘Ûlûm ve sanâyi‘den birine intisâb ile tezyîn-i zât u sıfât eylemek lâzımdır. Gece ve gündüz büyük bir ikdâm ile mesâ’il-i iktisâdiyye vü ictimâ’iyyemizin te‘âlîsi için çok ehemmiyyet verüp çalışmak îcâb ediyor.

‘Atâlet, sa’y u cehdi terk etmek şer‘an memnû’dur. Ve işini terk ile hânesinde oturan âdemin taleb-i rızk ile olan du‘âsı makbûl degildir; çün-ki du‘ânın şurût ve âdâbı vardır, biri de vukû‘ına ‘âdetullâh cârî olan şey’i taleb etmektir. Hâlbuki esbâbına teşebbüs olınmaksızın taleb-i rızk etmek

³⁰⁹ ibtigâ’u fadlillâhi: Allah’ın lütfunu aramak. İlgili ayetler için bk. en-Nahl 16/14, er-Rûm 30/23, el-Cuma 62/10, el-Müzzemmil 73/20.

³¹⁰ Yazmada 18^b’de “umûr-i ma‘âş u me‘âd” ile başlayıp “hüsn-i mu‘âşeret husûl bulur” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî’nın “Necâ’ib-i Kur’âniyye” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî, “Necâ’ib-i Kur’âniyye”, *Sırât-ı Müstakîm* 1/24 (22 Kânûn-ı sâni 1324 / 12 Muharrem 1327), 372. Necâ’ib-i Kur’âniyye’deki bahse konu kısmın asıl kaynağı ise Molla Fenârî’nin *Fusûlü’l-bedâ’i* adlı eseridir. İlgili kısım için bk. Molla Fenârî, *Fusûlü’l-bedâ’i fî usûli’ş-şerâ’i*, II/429.

³¹¹ Yazmada: kariyyelerde. Kelimenin “kariyye” biçimi galattır, “karye” kelimesi için bk. Ragıb el-İsfahanî, *Müfredât / Kur’an Kavramları Sözlüğü*, 843; Ş. Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, II/1068.

³¹² Yazmada: kariyyeye.

tebeddül ve tahavvül etmeyen ‘âdet-i ilâhiyyeyi ve ta‘bîr-i dîgerle kânûn-ı fıtratı iptâl için lâıyksız bir taleb ve Cenâb-ı Mevlâ’ya karşı sût-i edebdir. Bunun için bu kabûl du‘âlar makbûl olmaz.

Du‘âsı makbûl olmayanlardan biri de o kimsedir ki bir âdemle deyn-i mutazammın bir mu‘âmelede bulunur da şâhid bulındırmaz ve sonra o âdemden hakkını taleb edüp o da inkâr edince “Yâ Rabb, icrâ-yı ‘âdâlet buyur, andan hakkımı ihkâk et.” demeye başlar. Hakk Te‘âlâ hazretleri ana der ki: “Ben sana işhâd ile emr etmedim mi? Benim ³¹³وَأَشْهَدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ kavlimi işitmedin mi?” Sa‘yi terk ile hânesinde oturup da Hakk’dan rızık taleb eden kimseye Hakk celle ve ‘alâ hazretleri buyurur ki: “Ben sana taleb ile emr etmedim mi? Benim ³¹⁴فَانتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ kavlimi işitmedin mi?” Du‘âsı makbûl olmayanlardan biri de mâlını isrâf ederek telef eyler de “Yâ Rabb, bana ‘ivazını ihsân et.” demeye başlar. Cenâb-ı Hakk ana der ki: “Ben sana iktisâd ile emr etmedim mi? Benim ³¹⁵وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا kavlimi işitmedin mi?”³¹⁶

[19^b] Milk ve milletin ihyâsına masrûf bulunan sa‘y u ikdâmlar her cihetle tebrike şâyândır. Kible-yi hâcât selâmet-i millet olmalıdır. ‘Âtıl durmak muvâfık degildir.

Her husûsda ve bi’l-hâssa ticâret ve sanâyi’in envâ’ında sa‘yin semeresini elde etmek için ve dünyâ ile âhireti sûtret-i münâsebede elde edebilmek için ve kuvâ-yı tabî‘ata galebe için şart-ı aslî ‘ilmdir. Her husûsda ‘ilmin fazîleti pek çokdur. ‘İlm kulûbın hayâtıdır, mevti cehldir. ‘İlm, bir kulı ahyâr u ebrâr menzilesine erişdirir. ‘İlm ile dünyâ ve âhiretde ‘âlî derecâta nâ’il olur. Allâh Te‘âlâ nice kavmi ‘ilm ile ref‘ eyler ve hayrâtda anları muktedâ vü e’imme eyler ve anların âsârı hikâye olunur.

³¹³ el-Bakara 2/282. ... (Genellikle) alış-veriş yaptığınızda şahit tutun...

³¹⁴ el-Cuma 62/10. ...Allah’ın lütfundan isteyin...

³¹⁵ el-Furkân 25/67. (O kullar), harcadıklarında ne israf ne de cimrilik ederler; ikisi arasında orta bir yol tutarlar.

³¹⁶ Yazmada 19^a’da “du‘âsı makbûl olmayanlardan” ile başlayıp “kavlimi işitmedin mi” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ’il Hakkî’nın “Necâ’ib-i Kur’âniyye” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ’il Hakkî, “Necâ’ib-i Kur’âniyye”, Sırât-ı Müstakîm 2/37 (7 Mayıs 1325 / 30 Rebî‘ü’l-âhir 1327), 164.

Melâ'ike-yi kirâm anların dostlığına rağbet ederler ve kanadlarıyla mesh edüp ohşarlar. Bi'l-cümle hayvânât anların yarlığanmasını isterler. Taleb-i 'ilm 'ibâdetdir ve müzâkeresi tesbîh ve andan bahs eylemek cihâd ve bilmeyene öğretmek sadakadır. 'İlm, helâl ve harâmın 'alâmetidir, ehl-i cennet yolının çerâğıdır. 'İlm, vahşetde enîs ve gurbetde musâhib ü celîs ve halvetde muharrisdır, gam ve sūrûda delîl ve düşman üzerine silâh ve de dostlar yanında kişiye zînetdir. 'İlmin öğrenmesi haşyetdir; ya'nî Allâh Te'âlâ'nın 'azamet ve celâlini bildirüp havf hâsıl olur. Taleb-i 'ilmde fikr etmek savma mu'âdildir. 'İlm ile helâl ve harâm bilinür. 'İlm imâmıdır, 'ameli ana tâbî'dir. Allâh Te'âlâ 'ilmi su'adâya ilhâm eyler ve eşkiyâyı mahrûm eyler. Ebû Zerr³¹⁷ rivâyet eder ki: "Resûl-i Ekrem hazretleri buyurmuşdır ki: 'لَا تَغْدُو فَتَعْلَمَ آيَةً مِنْ كِتَابِ اللَّهِ خَيْرَ لَكَ مِنْ أَنْ تَصِلَى مِائَةَ رَكْعَةٍ' ³¹⁸ 'Yâ Ebû Zerr, sabâhladıkda Kitâbullâh'dan bir âyet öğrenmek sana yüz rek'at nâfileden hayırlıdır."

İnsân 'ilm-i hâlini öğrenmesi farz-ı 'ayndır. Hakk Te'âlâ hazretleri "فَسَلُّوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ" ³¹⁹ buyurmuşdır. 'Eger 'ilminiz yoksa ehl-i Kur'an'a ve ehl-i 'ilme su'âl eyleyin.' Ve hadîs-i şerîfde "طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ" ³²⁰ vârid olmuştur. 'Her müslim ve müslime olana 'ilmi taleb eylemek farzdır.'

Müslim ne hâlde ise o hâlde vâki' olacak 'ilmi taleb eylemek farzdır.

[20^a] İmdi ibtidâ'en lâzım olan namâzdır. Farzlarını edâ edecek kadar öğrenmek farz olur ve vâciblerini edâ edecek kadar öğrenmek vâcib olur. Eger zekâta bâliğ mâlî var ise zekât 'ilmini öğrenmek farz olur. Ve eger üzerine hacc vâcib olursa hacc 'ilmini öğrenmek vâcib olur. Ve eger tâcir ise

³¹⁷ Ebû Zerr Cündeb b. Cünâde b. Süfyân el-Gıfârî (ö. 32/653): Servet terâkümü konusundaki görüş ve mücadelesiyle tanınan sahâbî. Geniş bilgi için bk. Abdullah Aydın, "Ebû Zer el-Gıfârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 10/266-269.

³¹⁸ İbn Mâce, "Mukaddime", 16 (219).

³¹⁹ en-Nahl 16/43. ...Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun.

³²⁰ İbn Mâce, "Mukaddime", 17 (224); Suyûtî, *Câmi'u's-Sağîr*, I/298 (574/5254). Geniş bilgi için bk. Mustafa Genç, "'İlmi Çin'de De Olsa Talep Edin, Çünkü İlim Talep Etmek Her Müslümana Farzdır' Rivayeti'nin Sened ve Metin Analizi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/43 (Haziran 2021), 247-275.

bey‘ ü şîrâ ‘ilmini öğrenmek vâcib olur. Ve eger alışveriş veyâ san‘atla meşgûl ise harâmdan sakınacak kadar tahsîl-i ‘ilm etmek üzerine farzdır.

Ve her bir müslime ahvâl-i kalb ‘ilmini öğrenmek farz olur: tevekkül, tevbe, korku ve rızâ gibi; zîrâ bunlar cemî‘-i ahvâlde vâkî‘dir. Ya‘nî tevekkül ne³²¹ gibi yerde olur ve tevbe ne tarikle olur. Ve sâ‘ir ahlâkı dahi öğrenmek farz olur: cömerdlük ve şecâ‘at gibi; zîrâ buhl ve mehânetlik harâmdır. El-hâsıl ‘ilm ma‘lûma tâbî‘dir. Eger tahsîl olunacak ma‘lûm farz ise anı öğrenmek de farzdır ve eger vâcib ise anı öğrenmek de vâcibdir.

Kütüb-i ahlâkın câmi‘a olduğu hisâl-i hamîde ve ahlâk-ı pesendîde, meselâ ‘ilm, hilm, sabr, şükr, ‘adl, zühd, tevâzu‘, ‘afv ve ‘iffet, şecâ‘at, hayâ, mürüvvet, samt, tû‘edet, vakâr, hüsn-i edeb, mu‘âşeret ve sâ‘ire gibidir. Ya‘nî insân menfa‘at ve mazarratını³²² bilmek, ezâ vü cefâyâ sabr ve düşmanlara ‘ukûbetde ‘acele etmemek, envâ‘-ı mesâ‘ib ü belâ ve ecnâs-ı kazâyâ sabr ve tahammül ve mün‘im üzere senâ, hakdan meyl etmemek, dünyâ ve müşteheyâtına nefsin meyl etmemesi, emr-i mübâhdan zarûret mikdârından mâ‘adâyı terk veyâhûd terk-i mâ-sivallâhdır, tezellül ve ‘adem-i mu‘âheze, me‘âsîden nefsi kahr, ifrât ve tefrît arasında kerem, “Hayrda isrâf ve isrâfda hayr yokdur.” denildi; ya‘nî lâıyk olanı lâıyk olduğu gibi sarfdır. Cübün ile tehevür arasında bulunmak sıfat-ı hamîdedir, katı yüzlülük ile cür‘et arasında bulunup kabîhden sakınmak, insânlığa lâıyk bulunmak, hayrdan mâ‘adâda sükûtdır. Hadîs-i şerîfde “ *من كان يؤمن بالله* ”³²³ [20^b] vârid olmuştur. ‘Acele etmemek, sükûnet ve tumâniyyet, te‘attuf ve rikkat, muhâlatat ve muvâfakat gibi ahvâlin kâffesi tahsîli vâcib olanlardandır. Hisâl-i müktesebe, ef‘âl u ahlâk-i müstahsene ile muttasıf olmayı şer‘-i şerîf emr edüp kendüye huluk ittihâz eden kimse için sa‘âdeti dâ‘imâ va‘d eyleyor. Cemî‘-i hisâl-i hamîde kemâl-i i‘tidâl ile nihâyet sedâd ile olduğu hâlde Resûl-i Ekrem efendimiz hazretlerinin huluk-i şerîfi oldu. Hakk Te‘âlâ hazretleri huluk-i hasen ile

³²¹ Yazmada: nenin.

³²² Yazmada: mazarratını.

³²³ Buhârî, “Edeb”, 31 (6018), 85 (6135), “Rikak” 23 (6476); Müslim, “Lukata”, 14 (48); Tirmizî, “Kıyâmet”, 50 (2500). *Allah’a ve ahiret gününe inanan kişi hayır söylesin ya da sussun.*

habîbi üzere medh ü senâ buyurup “وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ”³²⁴ ‘Habîbim, tahkîk sen bir haslet üzere sâbit ve ber-devâmsın ki o hâle her vâkıf olanlar isti‘zâm eder.” deyü buyurdılar. Ve ‘Â’îşe-yi Sıddîka³²⁵ radiyallâhu ‘anhâ buyurmuşlardır ki: “كَانَ خَلْقُهُ الْقُرْآنَ يَرْضَىٰ لِرِضَاهُ وَيَسْخَطُ لِسَخَطِهِ”³²⁶ ya’nî ‘Nebîyy-i Muhterem mekârim-i ahlâk ve mehâsin-i âdâb-ı Kur’âniyye’yi muktebis ve evâmir ü nevâhî-yi Furkâniyyeyi mütemessik olup Cenâb-ı Hakk’ın râzı olduğu şey’e rızâ verüp ve ‘adem-i rızâsı olan emrde râzı olmazdı.’ Ve Resûl-i Ekrem sa’âdetle “بَعِثْتُ لَاتِمَّ مَكَارِمَ الْإِخْلَاقِ”³²⁸ buyurur ki ‘Ben ahlâk-ı pesendîdeyi itmâm ve tekâmîl için ba’s olındım.’ İmdi bi’setden evvel dahi mekârim-i ahlâk ol hazretde mevcûd idi, pes şerî‘at-i garrâ ile terakkî ve tetmîm buyurmuşlardır. İbtidâ-yı şân-ı rûhiyye ve hilkat-i cesediyyeden mekârim-i ahlâk üzere mahlûk idi. Mekârim-i ahlâk o hazrete ne iktisâb ve ne riyâzetle hâsıl olmuştur; belki cezbe-yi samedâniyye ve hasîsa-yı rabbâniyye ile hâsıl oldu. Sâ’ir enbiyâ aleyhimü’s-selâm dahi mekârim-i ahlâk üzere mahlûk idiler. “Emr-i nübüvvet dâd-ı Hakk ve kerem-i feyyâz-ı mutlakdır.”

2/5/[1]934 - 2 Mayıs [1]934

³²⁴ el-Kalem 68/4. *Ve sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin.*

³²⁵ Ümmü’l-mü’mînîn Âişe bint Ebî Bekr es-Sıddîk b. Ebî Kuhâfe el-Kureşîyye et-Teymiyye (ö. 58/678): Hz. Ebû Bekir’in kızı ve Hz. Peygamber’in hanımı. Geniş bilgi için bk. Mustafa Fayda, “Âişe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989), 2/201-205.

³²⁶ يَرْضَىٰ لِرِضَاهُ وَيَسْخَطُ لِسَخَطِهِ. Yazmada: يَرْضَىٰ لِرِضَاهُ وَيَسْخَطُ لِسَخَطِهِ.

³²⁷ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-evsat*, I/30 (72); Beyhakî, *Delâ’ilü’n-nübüvve*, I/253; Suyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr fi’t-tefsîr bi’l-me’sûr*, XIV/567 (el-Kalem 68/4). *O’nun ahlakı Kur’ân’dı; Kur’ân’ın razı olduğu şeylere razı olur, Kur’ân’ın öfke duyduğu şeylere kızardı.* Ayrıca bk. Müslim, “Salât-ı musâfirin”, 139 (746); Ebû Dâvûd, “Tatavvu”, 26 (1342); Hâkim, *Müstedrek ‘ale’s-Sahîhayn*, II/426 (3481); Suyûtî, *Câmi’u’s-Sağîr*, VI/150 (9221/6831). *(Nebîyullah) Resulullah sallallahu aleyhi ve sellem ahlakı Kur’ân’dı.*

³²⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/381 (8939); Buhârî, *el-Edebü’l-Müfred*, 135 (273).

[21^b] بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (١) الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (٢) مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ (٣)

الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

İcmâl: Bu iki kelime-yi kudsiyye lafza-yi celâlenin sıfatıdır. Bu iki vasfın mutazammın olduğu rahmet ile yâ ‘âlemînden zevî’l-‘ukûle muhtass olan rahmet-i ilâhiyye yâhûd bütün mevcûdât üzere tavr-ı vücûda hurûclarından sonra feyezân eden ni‘am-ı rabbâniyye veyâhûd “وَرَحْمَتِي”³²⁹ >sûre-yi A‘râf< kavî-i kerîminde mezkûr olan rahmeti vech ile, kâffe-yi etvârda bütün eşyâya ‘âmm ve şâmil olan ‘avâtıf-ı celîle-yi samedâniyye murâddır.

Evvelki ve ikinci ma‘nâlarca rahmet murâd olduğu takdîrde “رَحْمَنِ رَحِيمٍ” sıfatlarının vasf-ı rubûbiyyetden sonra îrâd olınmalarının sebebi zâhirdir. Üçüncü ma‘nâca rahmet murâd olduğu sûretde terbiyenin ‘akibinde zikr edilmeleri, terbiye-yi rahmete mukâreneti iktizâ eylemediği hâlde zât-ı Hazret-i Bârî emr-i terbiyede mahzâ fazl u kereminden nâşî rahmet-i vâsi‘ası vech ile mu‘âmele eyledigine ve emr-i terbiyenin bundan daha güzel bir sûretde vukû‘ı mutasavver olmadığına işâret içündür.

“رَحْمَنِ رَحِيمٍ” sıfatlarının i‘âdesindeki nükte zâhirdir; O da Cenâb-ı Hakk’ın ‘âlemleri terbiyesi celb-i menfa‘at veyâ def‘-i mazarrat gibi bir ihtiyâcdan dolayı olmayup mahzâ ‘umûm-ı rahmeti ve şümûl-i ihsânı için olduğuna işâretidir.

Burada bir başka nükte daha vardır; o da ba‘zıları medlûl-i rabbden kahr ve ceberût ma‘nâsını fehm ederler. İmdi celâl ile cemâl i‘tikâdının arasını cem‘ etmeleri için Cenâb-ı Hakk anlara rahmet ve ihsânını hatırlatmayı murâd etdi de nihâyetsiz bir bollık ve teceddüd ile müfîz-i ni‘am demek olan “رَحْمَنِ”¹ ve sıfat-ı rahmet-i zât-ı ulûhiyyeti için bir sıfat-ı sâbite olup ile’l-ebed kendüsinden zâ’il olmayacağını iş‘âr [22^a] için “رَحِيمٍ”i zikr eyledi.

³²⁹ el-A‘râf 7/156. ...Rahmetim ise her şeyi kuşatır...

Gûyâ cenâb-ı akdes kullarına izhâr-ı mahabbet etmegi murâd buyurdu da anlar rubûbiyyeti rubûbiyyet-i rahmet ü ihsân olduğunu kendilerine bildirdi; tâ ki bu sıfat cemî'-i sıfâtın ma'nâsının ekseriyyâ rücû' ettiği bir sıfat olduğu bilsünler, 'ışk ile rızâ-yı ilâhîyi iktisâba muvâzabet eylesünler.

Hudûdı tecâvüz ve muharremâta müdâvemet edenler için Cenâb-ı Hakk'ın dünyâda meşrû' kıldığı 'ukûbât ve âhiretde hazırladığı 'azâb, rahmet-i ilâhiyyenin 'umûm ve şümûline münâfî degildir; çün-ki bu mu'âmele sûret-i zâhiresine nisbet ile kahr tesmiye olunmuş ise de bunda halkı terbiye ve hudûd-ı şerî'at-i ilâhiyyeden hâric bulunan ahvâle giriftâr olmakdan anları zecr bulunmasına nazaran hakikat ve gâyeti i'tibâriyle rahmetdir. Halkın sa'âdeti, hudûd-ı şer'iyyede bulunmakla hâsıl olur. Bu hudûddan inhirâf edenler şübhesiz sefâlet ve musîbetlere dûçâr olurlar.

Şefkatli baba, oğlını ana nâfî' olan ahvâle tergîb etmek ve oğlu da mutî' olduğu takdirde babası ana ihsân eylemek sûretiyle terbiye eder ve hâl-i iktizâ ederse korkudup ve 'ukûbet ettiği de olur. "وَلِلّٰهِ الْمَثَلُ الْأَعْلٰی" ³³⁰, "لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ" ³³¹, "وَالَيْهِ يُرْجَعُونَ" ³³²

Îzâh: Havâdis ve vekâ'i' iki kısımdır: Bir kısım hâdis vardır ki rahmet zann olunur; hâlbuki rahmet değil, belki hakikatde 'azâb ve nikmetdir. Meselâ bir peder oğlını kendi hâline bırakup da çocuk istediğini yapsa, pederi anı te'dîb etmese ve tahsîle sevk eylemese, bu hâl zâhirde rahmet ve bâtında nikmetdir. Ba'z-ı havâdis de vardır ki zâhirde 'azâb zann olunursa da hakikatde fazl u ihsân ve rahmetdir. Nitekim bir baba oğlını mektebe devâm etdirse, anı kesb ve tahsîle sevk eylese, bu hâl zâhirde 'azâb ve hakikatde rahmetdir. Kezâlik bir tabîb-i hâzikın hasta üzerinde 'amelîyyât icrâsı da zâhirde 'azâb ve bâtında râhat ve rahmetdir. Ahmak olan zâhire aldanur, 'âkil serâ'ire nazar eder. Şurası ma'lûm olsun ki 'âlemde mihnet ve beliyeye, elem ve meşakkate dâ'ir ne var ise bunun topı zâhirde 'azâb ve elemidir. Fakat hakikatde hikmet [22^b] ve rahmetdir. Bunun sırrı u hakikatini

³³⁰ en-Nahl 16/60. ...En yüce sıfatlar ise Allah'a aittir...

³³¹ el-Bakara 2/163, 255; et-Tevbe 9/129. O'ndan başka ilâh yoktur.

³³² Âl-i İmrân 3/83. ...O'na döndürüleceklerdir. Ayrıca bk. Köleleriniz, hayvanlarınız ve çocuklarınızdan kötü huylu olanların kulağına bu âyeti (Âl-i İmrân 83. âyetini) okuyun. Taberânî, el-Mu'cemü'l-evsat, I/27 (64); Suyûtî, ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr, III/572 (Âl-i İmrân 3/83).

hikmetde ma'rûf olan şu söz îzâh eder: “Şerr-i kalîl içün hayr-ı kesîri terk, şerr-i kesîrdir.”

İmdi tekâlîfden maksûd, ervâhı ‘alâ’ik-i cesedâniyyeden tathîr eylemektir. Nitekim Cenâb-ı Hakk “إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ”³³³ buyurmuştur.

Ve halk-ı nârdan maksûd, eşrârı a‘mâl-i ebrâra sarf ve tahvîl ederek anları dâru’l-firârdan dâru’l-karâra cezbe etmektir. Nitekim Cenâb-ı Hakk “فَفَرُّوا إِلَى اللَّهِ”³³⁴ buyurmuştur.

Bu bâbda zihne en yakın olan misâl Hazret-i Mûsâ ile Hızır ‘aleyhime’s-selâmın kıssasıdır. Mûsâ ‘aleyhi’s-selâm zevâhir-i umûr üzerine hükmi binâ eylediginden tahrîk-i sefine ile katl-i gulâm husûsını ve mâ’il-i inhidâm bulunan dîvârın ta‘mîrini inkâr edüp eyü görmedi. Lâkin Hızır ‘aleyhi’s-selâm ahkâmını hakâ’ik ve esrâra binâ eylediginden Kitâbullâh’da hikâye buyurıldığı üzere Hazret-i Mûsâ’ya bu umûrın ledünniyyâtını birer birer söyledi.³³⁵

Bu kıssadan zâhir olur ki hakîm-i muhakkik, hükmini zâhire değil hakâ’ika binâ edendir. Şu hâlde sen ef‘âl-i ilâhiyyeden tab‘ının nefret etdiği ve ‘aklının kabûl eylemediği bir şey gördüğün zamân bil ki anın tahtında esrâr ve hikem-i bâliğa olup hikmet ü rahmet-i ilâhiyye o şey’in öyle olmasını iktizâ eylemiştir. Buna vâkıf olursan işte o zamân sana “الرَّحْمَنُ” kavî-i kerîminin deryâ gibi esrârından bir eser görünür.³³⁶

Rahmet, envâ‘-ı âfâtdan tahlîs ve ashâb-ı hâcâta hayrâtı îsâl eylemekden ‘ibâretidir. Aksâm-ı âfâtı ve envâ‘-ı hayrâtı ancak Allâh bilir. Meselâ tabîbin bir ‘uzva gelmesi ihtimâli olan âfâtı bilmesi ancak bir katre kadardır. Sonra şunu da te‘emmül eylemeli ki Hakk Te‘âlâ hazretleri halkın ‘aklına mevâlid-i

³³³ el-İsrâ 17/7. *Eğer iyilik ederseniz kendinize etmiş olursunuz...*

³³⁴ ez-Zâriyât 51/50. *O hâlde Allah’a koşun...*

³³⁵ Bahse konu kıssa için bk. el-Kehf 18/65-82.

³³⁶ Yazmada 21^b’de “الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ” ile başlayıp 22^b’de “bir eser görünür” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî’nin “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur’ân” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî, “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur’ân”, *Sırât-ı Müstakîm* 4/95 (17 Hazîrân 1326 / 22 Cemâziye’l-âhîr 1328), 285-286.

selâseden gıdâ ve devâyı bilüp ve tedârik eylemeyi nasıl hidâyet buyurmuşdır?

“رَحْمَن” Allâh’a mahsûs isimdir. “رَحِيم” ism-i ‘âmmıdır, Hakk’dan gayrıya da itlâk olunur. Gûyâ Hakk Te‘âlâ buyurmuş olur ki: “Beni rahmân bilüp umûr-ı ‘azîmeyi istediğiniz³³⁷ gibi, beni rahîm dahi bilüp umûr-ı yesîreyi de taleb edin.”³³⁸

[23^a] Pes Allâh Te‘âlâ, kuldân sudûrı tasavvur olmayan şey’i mün‘im olduğu gibi kuldân sudûrı tasavvur olunan şey’i dahi in‘âm eder.

Hakk Te‘âlâ hazretlerinin yüz rahmeti vardır. Birini bu dünyâda kulları üzere saçmışdır ki halkın birbirine te‘attuf ve terahhüm eylemesi ve pederin kendi oğluna merhamet kılması o bir rahmetin eseri ve aksidir. Ve doksan dokuz rahmetini âhiret için iddihâr eylemiştir³³⁹ ki insân öldükden sonra ihsân edecektir.³⁴⁰ Hakk Te‘âlâ hazretleri insân öldükden sonra tekrâr âhiretde vücûd verir ve tekrâr rahmetinden mü‘minlere cennet ihsân eder.

İnsânda bulunan şefkat ve merhamet, Hakk Te‘âlâ hazretlerinin ihsân buyurduğu rahîmlikden dolayıdır. Anlarda rahmâniyyet yokdur. Hakk Te‘âlâ rahmân ve rahîmdir; kulların cinâyetlerinden mutazarrır olmaz, kullarına ‘inâyeti pek çokdur.

Meşhûrdır ki Hazret-i Resûl-i Ekrem ‘aleyhi’s-selâm, Uhud gazâsında mübârek sinn-i sa‘âdetleri şehîd olduğu vakt “اللهم اهد قومي فانهم لا يعلمون”³⁴¹ ya’nî ‘Ey benim Allâh’ım, sen benim kavmime hidâyet eyle; bunlar beni bilmezler ve benim kendilere ne kadar nâfi‘ olduğımı anlamazlar.’ buyurdu. Ve yevm-i kıyâmetde dahi “Ümmetî ümmetî!”³⁴² buyuracaklar. İşte bu

³³⁷ Yazmada: istedigiz.

³³⁸ Fahrüddîn er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr - Mefâtihu'l-Gayb*, I/238. Aynı kısım için bk. Sırrî-yı Giridî, *Sırr-ı Kur‘ân*, III/141-142.

³³⁹ Buhârî, “Edeb”, 19 (6000); Müslim, “Tevbe”, 17 (2752); Tirmizî, “Daavât”, 99 (3541).

³⁴⁰ İsmâ‘îl Rusûhî-yi Ankaravî, *Mecmû‘atu'l-Letâ‘if ve Matmûratu'l-Ma‘ârif - Şerh-i Mesnevî*, VI-II/128.

³⁴¹ Müslim, “Cihâd ve Siyer”, 105 (1792); İbn Mâce, “Fiten”, 23 (4025).

³⁴² أن النبي صلى الله عليه وسلم تلا قول الله عز وجل في إبراهيم: (رب إنهن أضللن كثيرا من الناس فمن تبعني فإنه مني) الآية وقال عيسى عليه السلام: إن تعذبهم فإنهم عبادك و إن تغفر لهم فإنك أنت العزيز الحكيم فرفع يديه وقال عاللهم! أمتي أمتيع وبكى. فقال الله عز وجل: يا جبريل! اذهب إلى محمد، وربك أعلم، فسله ما يبكيك؟ فأتاه جبريل عليه الصلاة والسلام فسأله. فأخبره رسول الله صلى الله عليه وسلم بما قال. وهو أعلم. فقال الله: يا جبريل! اذهب إلى محمد قل: إنا سنرضيك في أمتك ولا نسوك. *Nebi (sav) yüce Allah'ın İbrahim (as) hakkındaki: “Çünkü, onlar (putlar), insanlardan birçoğunun sapmasına sebep oldular, Rabbim.*

dünyâ ve âhiret bir kerem-i ‘azîmdir ki ‘âleme rahmet olduğundan bu dünyâda dîn-i mübîn tarafına irşâd ve hidâyet etmekle du‘â buyurdılar ve o ‘âlemde dahi ümmeti hakkında şefâ‘at edicidir. Bir rahmetin eseri bu meblağa bâliğ olursa kıyâs eyle ki Rahmân Rahîm’in keremi ne derecelere bâliğ olur.

Rivâyet olunur ki: “Resûl-i Ekrem ümmetinin hisâbını kendi görmek ve kendi elinde olmak için Cenâb-ı Hakk’dan recâ eylediler. Pes Hakk Te‘âlâ buyurdu ki: ‘Rahmet-i vâhîde halk-ı ‘âlemi ıslâha kâfi degildir. Kullarımı ve ümmetini bana terk eyle. Ben Rahmân ve Rahîm’im. Rahmetimin nihâyeti yokdur. Kulların ma‘siyeti mütenâhîdir. Mütenâhî, gayr-i mütenâhîye nisbetle fânîdir.”^{343,344}

O seyyidü’l-mürselîn hem bu ‘âlemde ve hem o ‘âlemde şefî‘dir. İki ‘âlemde duâsı müstecâbdır. O Resûl-i Hudâ bu sebebden hâtem-i enbiyâ olmuşdur ki cûd u sehâda anın misli olmadı ve hem de olmaz. Nübüvvet anda hatm oldu ve fezâ‘il-i enbiyâ ve hasâ‘il-i mürselîn anda kemâl buldı ve anın şer‘-i şerîfi cemî‘-i şerâyî’in esrârını ve hasâ‘isini câmi‘ oldu. Ne andan sonra bir sâhib-i nübüvvet gelir [23^b] ve ne anın şerî‘atinden sonra bir şerî‘at olur. “الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ”³⁴⁵ >sûre-yi Mâ‘ide 3< âyetinin hasebince dîn-i mübîn kemâlini bulmuş ve her şerîf sıfat o hazretde hatm olmuşdur. Feth-i müşkilât ana müsellemdir ve anda nihâyet bulmuşdur. Hazîne-yi esrârı feth eylemek de hâtem olmuşdur. Hadîs-i şerîflerinde ol kadar fütûh ve ol kadar

Şimdi kim bana uyarsa o bendendir. Kim de bana karşı gelirse, artık sen gerçekten çok bağışlayan, pek esirgeyensin.” (İbrâhîm 14/36) ayetini okudu. İsa (as) da: “‘Eğer kendilerine azap edersen şüphesiz onlar senin kullarıdır (dilediğini yaparsın). Eğer onları bağışlarsan şüphesiz sen izzet ve hikmet sahibisin’ dedi.” (el-Mâide 5/118) buyruğu okudu. Sonra ellerini kaldırarak: “Allah’ım, ümmetimi (bağışla) ümmetimi!” buyurdu ve ağladı. Aziz ve Celil Allah: “Ey Cebrail -Rabbin en iyi bilen olmakla birlikte- Muhammed’e git ve ona neden ağladığını sor.” buyurdu. Cebrail (as) ona gelerek sordu, Resulullah (sav) de neler söylediğini ona haber verdi. -Hâlbuki Allah onları da en iyi bilendir- Bu sefer yüce Allah: “Ey Cebrail, Muhammed’e git ve: ‘Şüphesiz senin ümmetin hakkında biz seni razı edeceğiz ve seni üzmeyeceğiz.’ de.” buyurdu. Müslim, “İmân”, 346 (202). Ayrıca bk. Buhârî, “Tevhîd”, 36 (7510); Müslim, “İmân”, 326 (193).

³⁴³ ‘Alî el-Müttakî el-Hindî, *Kenzü’l-‘ummâl fî süneni’l-akvâl ve’l-ef‘âl*, IVX/53 (37916).

³⁴⁴ Yazmada 23^a’da “insânda bulunan şefkat ve merhamet” ile başlayıp “gayr-i mütenâhîye nisbetle fânîdir” ile biten bu kısım bazı eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Fahrüddîn er-Râzî’nin *Mefâtîhu’l-Gayb* adlı eserinden alınmıştır. Fahrüddîn er-Râzî, *Tefsîrü’l-Kebîr - Mefâtîhu’l-Gayb*, I/239-240. Aynı kısım için bk. Sırrı-yı Giridî, *Sırr-ı Kur‘ân*, III/145-146.

³⁴⁵ el-Mâide 5/3. ...Bugün size dininizi ikmal ettim...

esrâr-ı rûh vardır ki hadde ve hisâba gelmez. Ehâdis-i şerîfesinde olan remzler ve kinâyetler ve sünnet-i seniyyesinde olan işâretler ve beşâretler bi'l-küllîyye feth ender fethdir.³⁴⁶

Habîb-i Ekrem ve Nebiyy-i Muhterem câmi'-i cemî'-i kemâlât-ı esmâ'iyye vü sıfâtiyyedir. Ve i'tidâl üzere cümlesinin mazharıdır. Ve ana nâzil olan kitâb dahi sâ'ir enbiyâ üzere inzâl olunan cemî'-i kütüb-i semâviyyenin hulâsasıdır. Ve kezâlik ana 'atâ buyurılan şerî'at şerâyi'-i sâbikanın zübdesidir. Ve bu şerî'at üzere olan a'mâl şerâyi'-i sâbikanın a'mâlinde belki a'mâl-i melâ'ikeden dahi intihâb olunmuşdur. Zîrâ ba'z-ı melâ'ike rukû' ile ve ba'zısı sücûd ile ve ba'zısı kıyâm ile me'mûrdırlar.

Ve ümem-i sâbikanın ba'zısı sabâh namâzıyla ve ba'zılar sâ'ir namâzlarla me'mûrlardır ve bu şerî'atde ümem-i sâbikanın ve melâ'ike-yi mukarrebelerin 'amellerinin hulâsası intihâb olunup me'mûr olmuşlardır.

Bu şerî'ati tasdik ve muktezâsıyla 'amel, fi'l-hakîka cemî' şerî'atleri tasdik ve anların muktezâlarıyla 'ameldir ve kezâlik bu şerî'ati tekzîb ve muktezâsıyla 'ameli terk, sâ'ir şerî'atleri dahi tekzîb olur.

Ve kezâlik o server-i enâmı inkâr eylemek cemî'-i kemâlât-ı esmâ'iyye vü sıfâtiyyeyi inkârdır. Ve tasdîki dahi cümlesini tasdîkdir. İmdi bi'z-zarûre o serveri inkâr edüp ve bu şerî'ati tekzîb edenler cümle ümmetlerden daha kötü oldılar. “...أَلَا عَزَابٌ شَدِيدٌ كُفْرًا وَنِفَاقًا...”³⁴⁷ bundandır.

Ma'lûm ola ki mahall-i ibtilâ olan dünyâda düşmanı ve dostı mümteziç ü mahlût kılmışlardır ve ikisine dahi rahmetin şümûli vardır ki “وَرَحْمَتِي”³⁴⁸ >A'râf'da< âyet-i kerîmesi anı iş'âr eder. Ammâ rûz-ı kıyâmetde düşmanı dostdan tefrîk ederler. “وَأَمَّا نَارُ الْيَوْمِ أَيْهَا الْمَجْرُمُونَ”³⁴⁹ >sûre-yi Yâsîn< âyet-i kerîmesi anı ihbâr eder. [24^a] O vaktde kur'a-yı

³⁴⁶ Yazmada 23^a'da “o seyyidü'l-mürselin” ile başlayıp “feth ender fethdir” ile biten bu kısım bazı takdim-tehirler, sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak İsmâ'il Rusûhî-yi Ankaravî'nin *Mesnevî* şerhinden alınmıştır. İsmâ'il Rusûhî-yi Ankaravî, *Mecmû'atu'l-Letâ'if ve Matmûratu'l-Ma'ârif - Şerh-i Mesnevî*, VI/53-55.

³⁴⁷ et-Tevbe 9/103. *Bedeviler; kâfirlik ve münafıklık bakımından hem daha beter...*

³⁴⁸ el-A'râf 7/156. *...Rahmetim ise her şeyi kuşatır...*

³⁴⁹ Yâsîn 36/59. *“Ayrılın bir tarafa bugün, ey günahkârlar!”*

rahmeti dostın nâmına atarlar, düşmanları mahrûm-ı mutlak ve mel'ûn-ı muhakkak ederler.

İşte kerem-i rahmet âhiretde ehl-i İslâm'ın ebrârına mahsûsudur. Evet, mutlak ehl-i İslâm'a hâtemiyyet takdîri üzere rahmetden nasîb vardır. Gerçi uzun zamândan sonra 'azâbdan necât bulurlar. Ammâ me'âsinin ve ahkâm-ı münzele-yi semâviyyeye mübâlâtsizliğin zulmeti nûr-ı îmânı selâmete erişdirmez. Sagîrenin ısrârı kebîreye ulaştırır ve kebîrenin ısrârı küfri muktezîdir. Allâh muhâfaza buyursun.

Hilkat-i insâniyyeden maksûd 'ibâdet-i me'mûrenin edâsı olduğu gibi 'ibâdâtın edâsından maksûd da tahsîl-i yakîndir ki hakikat-i îmandır. Gûyâ 'ibâdetin edâsından evvel olan îmân sûret-i îmandır, yakîn ta'bîr eyledikleri hakikat-i îmân o değildir. Dünyânın gayr-ı meşrû' halâvet ve tarâvetiyle bir kimseye 'izzet gelmez. Birkaç günlük fırsatı ganîmet 'add edüp Hakk rızâsına sa'y eylemek ve mahlûk-ı Hudâ'ya ihsân eylemek gerekdir “التعظيم لا امر الله والشفقة على خلق الله”³⁵⁰ Bunların her biri necât-ı uhrevî için bir asıdır. Eger hayât-ı hakîkiyye ile hayy olmak istersen bende-yi “Rahmân” ol, kendi yükünü kendin götür. Beyne'n-nâs server olmağı tâlib olma. Halkın boyunlarını çigneme. Cemî'-i hâcâtını Hazret-i Hakk'a 'arz eyle. Hazret-i Hakk'ın emriyle olan su'âl kabîh değildir. Nitekim Hakk Te'âlâ habîbine hitâben “خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا”³⁵¹ >sûre-yi Tevbe'de< buyurmakla nâsın emvâlinden sadaka ahz eylemege emr eyledi.

Zâhiren fakîr ve hakîr olan kimsenin derûnı eger ahlâk-ı hamîde ile dolu olursa andan nefret etme; zîrâ sadefden maksûd incüdir.

'Âlem-i sûretin esîri olan kimse âhirü'l-emr o sûrete nefrîn³⁵² eder. Meselâ hırsız cezâ gördüğü vakt kendinin mukaddemâ meyl eylediği ve sevdiği fi'l ve san'atına la'net eder. Ve sâ'ir ehl-i ma'siyet kendilerin

³⁵⁰ 'Allah'ın yarattıklarına karşı şefkat, Allah'ın emrine hürmettir.' manasında olup bazı hadis âlimleri bu lafızla tespit edilemediğini ancak manasının sahîh olduğunu, bazıları ise hadis olmadığını ifade etmiştir. Sehâvî, *el-Makâsîdü'l-hasene*, III/315 (607); Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, II/581 (1558).

³⁵¹ et-Tevbe 9/103. *Onların mallarından sadaka al; bununla onları (günahlardan) temizlersin, onları arıtıp yüceltirsin...*

³⁵² Yazmada: nifrîn. Aslı Farsça *nefrîn* (nâ âferîn) olan bu kelimenin “nifrîn” biçimi tespit edilememiştir. F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, 1415.

‘amellerinden zarar görseler ve cezâ çekseler tevbe ederler; ammâ o cezâ vakti gidince “nisyân” anları pervâne gibi o âteş gibi olan ‘amele çeker. Başlarına belâ geldiği zamânda tevbe edenler tevbesinde kâziblerdir. Anların tevbesi hemân lisânlarındadır. Belâ başlarından gitdikden sonra hemân nehy olındıkları ‘amele ‘avdet ederler. Kâlellâhu Te‘âlâ “ وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا ”³⁵³ >sûre-yi En‘âm‘da< Sıdk ve hulûs ile olmayan ‘azm ü kasdın şu‘le ve netîcesi olmaz.

[24^b] Kalbin yoğunluğu ne büyük âfetdir! Nitekim Hakk Te‘âlâ buyurur “³⁵⁴ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ” ‘Eger sen yoğun gönüllü³⁵⁵ ve kalbli olaydın senin etrâfından dağılırlardı ve kimse sana me‘lûf olmazdı.’ Gılsat-ı kalbin zıddı “leyyin” ve “rikkat”dır ki başka bir kimseye ‘âriz olan cefâdan dolayı o kimseyi acımadır ve şefkat edüp nâsdan mekrûhı izâle etmeye sarf-ı himmet etmektir. Nitekim Resûl-i Ekrem buyurmuşdur ki: “ مَنْ ”³⁵⁶ لَا يَرْحَمُ لَا يُرْحَمُ ‘Gayriya merhamet etmeyen kimse merhamet olunmaz.’ Diğer bir rivâyetde: “ لَا تَنْزِعِ الرَّحْمَةَ إِلَّا مِنْ شَقِيٍّ ”³⁵⁷ ‘Allâh Te‘âlâ şakî kimsenin gönlinden merhameti kaldırır.’ buyurdu.³⁵⁸

Her giryenin âhiri, âhirü’l-emr handedir. Âhir ve ‘âkibet görücü mübârek bendedir. Her nerde âb revân olsa anda sebze olur. Her nerde bir göz yaşı akarsa anın semeresi rahmet olur.

Dolâb-ı nâlân gibi gözi yaşlı ol ki cânın içinde îmân ve İslâm sebzeleri bite. Hakk’dan rahmet ister isen göz yaşı akıdanlara, za‘îflere merhamet eyle; yetîmlere ve mazlûmlara ve fakîrlere merhamet ve şefkat eyle ki bunlara merhamet rikkat-i kalbi ve girye-yi çeşmi müstelzim olur. O girye

³⁵³ el-En‘âm 6/28. ...Eğer (dünyaya) geri gönderilseler yine kendilerine yasak edilen şeylere döneceklerdir...

³⁵⁴ Âl-i İmrân 3/159. ...Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi...

³⁵⁵ Yazmada: gönli.

³⁵⁶ Buhârî, “Edeb”, 18 (5997); Müslim, “Fedâil”, 65 (2318); Ebû Dâvûd, “Edeb”, 145 (5218); Tirmizî, “Birr”, 12 (1911).

³⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/301 (7988); Ebû Dâvûd, “Edeb”, 58 (4942); Tirmizî, “Birr”, 16 (1923).

³⁵⁸ Yazmada 24^b’de “kalbin yoğunluğu” ile başlayıp “gönlinden merhameti kaldırır buyurdu” ile biten bu kısım Birgivî Mehmed Efendi (ö. 981/1573)’nin *et-Tarîkat-i Muhammediyye* adlı eserinin Vedâdî tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesinden bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak alınmıştır. Birgivî, *Tekmile-yi Terceme-yi Tarîkat-i Muhammediyye*, 233.

ve o rikkat sebab-i rahmet ve bâ'is-i mağfiret olur. Hattâ o Resûl-i Ekrem hazretleri “ارحموا من الارض يرحمكم من السماء”³⁵⁹ “ارحموا ترحموا”³⁶⁰ buyurmuştur.

Kâlellâhu Te‘âlâ “فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ”³⁶¹ >fî sûreti ve’d-duhâ< Hakk Te‘âlâ hazretleri habîbine hitâben ‘Ammâ yetîme tahkîr ile kahr etme, ammâ sâ’ili infâk yâ kelime-yi tayyibeden mahrûm, redd etme ki bunları bilürsin.’ buyurmuştur.

“فَذَلِكَ الَّذِي يَدْعُ الْيَتِيمَ وَلَا يَحْضُ عَلَى طَعَامِ الْمُسْكِينِ”³⁶² >sûre-yi Mâ‘ûn< Ma’nâ-yı şerîfi: ‘Habîbim, rûz-ı cezâyı tekzîb eden kimseyi gördün, bildin mi? İşte o kimse yetîmi ‘unf ü şiddetle ve sitemle def‘ eder. Ve fukarâyâ ne kendi it‘âm eder ve ne gayrâyı tergîb eder.’ buyurmuştur.

El-hâsıl yetîme merhamet eden rûz-ı cezâda mu‘azzeb olmaz.³⁶³ Kasvet-i kalbe mübtelâ olanlar yetîme merhamet ve it‘âm ve kavl-i leyyinde bulınsunlar.³⁶⁴ Bir kimse Allâh rızâsı için yetîmin başını³⁶⁵ mesh etse elinin dokandığı her bir tûy [25^a] ‘adedince on haseneye nâ’il olur.³⁶⁶ Müslimânların hayrlı hânesi, yetîme ikrâm ve ihsân olunan hânedir. Ve şerlisi de yetîme kötülük olan hânedir.³⁶⁷ Nitekim rivâyet olunur: “Resûl-i Ekrem من مسح رأس اليتيم لم يسمح الا ،”³⁶⁸ “احب البيوت الى الله بيت فيه يتيم يكرم”³⁶⁹ buyurmuşlardır.”

Mes’ele: Bir yetîm geydirmek üzere bir kimse nezr etse, yetîm-i zimmî kâfî degildir. Yetîm, babası olmayan tıfl-ı sagîrdır. Hayvânâtdan yetîm, anası

³⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/165 (6541), 219 (7041); Buhârî, *el-Edebü’l-Müfred*, 176 (380); Beyhakî, *Şu‘abu’l-îmân*, V/446 (7236), VII/476 (11052). Merhamet edin ki size de merhamet edilsin.

³⁶⁰ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 58 (4941); Tirmizî, “Birr”, 16 (1924). Siz yeryüzündekilere merhamet edin ki göktekiler de size merhamet etsin.

³⁶¹ ed-Duhâ 93/9-10. Öyleyse yetimi sakın ezme. El açıp isteyen de sakın azarlama.

³⁶² el-Maûn 107/2-3. İşte o, yetimi itip kakar; yoksulu doyurmaya teşvik etmez.

³⁶³ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-evsat*, VIII/346 (8828).

³⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II /263 (7566), 378 (9006).

³⁶⁵ Yazmada: başı.

³⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V/250 (22505), 265 (22640).

³⁶⁷ İbn Mâce, “Edeb”, 6 (3679).

³⁶⁸ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, XII/388 (13434). Allah katında en sevimli ev, içinde yetime ikrâm olunan evdir.

³⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V/250 (22505), 265 (22640). Bu hadis, yazmada birkaç cümle önce ‘Bir kimse Allâh rızâsı için yetîmin başı mesh etse elinin dokandığı her bir tûy ‘adedince on haseneye nâ’il olur.’ manası ile kaydedilmiştir.

olmayandır. Hayvânâtın yavrusını sütten müstağnî olmadıkca bi-gayr-i zebhin tefrîk harâmıdır. Sabîyi ‘akl-i mümeyyiz olmaksızın “ بغير عتق ” 370 vâldesinden tefrîk harâmıdır. “ الولد يتبع امه غالبا ” 371 sabîyi anasıyla bey‘ câ’izdir, babasıyla câ’iz degildir; her ne kadar anası rızâ gösterse de. Ana bulunmadığı takdîrde cedd de 372 ana gibidir.

Her kim yetîmi râzı ederse Hakk Te‘âlâ hazretleri de o kimseyi râzı eder. Yetîmin ağlamasından çok sakınmak lâzımdır. Gece de gündüz de sirâyet eder. Hakk Te‘âlâ hazretleri “ إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّهُمْ ” 373 >sûre-yi Nisâ’da< buyurmuşlardır ki ‘Zulmen yetîmin mâlını ekl eden kimselerin bedenindeki on iki menfezin hepsinden âteş feverân eder kabrlerinden ba’s olunurken ağızlarından âteş feverân eder.’

Ey ihvân-ı dîn, ey benim kerîm olan sâdâtım; ehl-i nefis ve ashâb-ı hevâyâ merhamet ve şefkat eyleyin ki anların hâli ve şânı öldükten sonra da perişân olmağa hâzır olmuştır. Bunlara çeşm-i merhametle nazar eylemek kerîm olanların şânındandır. “ الراحمون يرحمهم الرحمن ” 374 buyurulmuştur ki ‘Hazret-i Rahmân râhim olanlara ‘afv ve merhamet eyler.’ Hakk Te‘âlâ hazretlerinin kazâsı herkese lâıykını vermektir. Zerre kadar hayr ve şerr anın cezâsını herkes görür 375, eger ‘afv olmaz.

O Hazret-i Nebiyy-i Muhterem “ ارحموا ثلاثا عزيز قوم ذل و غنى قوم افتقر ” 376 buyurmuştur ki: ‘Siz üç kimseye merhamet eyleyin: Birisi bir kavmin ‘azîzi iken sonra hakîr ve zelîl oldu. İkincisi bir kavmin ganîsi iken bi’l-âhare fakîr ve muhtâc kaldı. Üçüncüsü şol bir ‘âlim-i sâfî vü hâlise merhamet eyleyin ki câhillere anın kadrini bilmeyüp anı istihzâ edeler.’

370 bi-gayr-i ‘itkin ve vasiyyetin: Vasiyet ve azat etmeksizin.

371 el-veledu yettebi’u ummehû gâliben: Çocuk çoğunlukla annesine tabidir.

372 cedd de: Yazmada: cedde.

373 en-Nisâ 4/10. *Haksızlıkla yetimlerin mallarını yiyenler şüphesiz karınlarına ancak ateş tıkmış olurlar...*

374 Ebû Dâvûd, “Edeb”, 58 (4941); Tirmizî, “Bir”, 16 (1924).

375 el-Zilzâl 99/7-8. *Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu görür.*

376 Bazı hadis âlimlerince mevzû kabul edilmiştir. İbnü’l-Cevzî, *Mevzû ‘ât*, I/386-388 (465-468); Sehâvî, *el-Makâsîdü l-hasene*, I/325 (90); Aclûnî, *Keşfu l-hafâ*, I/278 (318).

Ve fi'l-hakîka sonradan zelîl ve fakîr olan kimselerin garîb olması ve merhamete lâayık [25^b] olması gerçi muhakkaktır; ammâ câhiller arasına düşen ‘âlimin gurbetinden eşedd bir gurbet yokdur. Bu üç tâ’ifeye merhamet eylemek îmândandır. Evet, yeryüzinde olanların cümlesine merhamet ve şefkat eylemek lâzımdır; lâkin bunlara merhamet eylemek elzem ve vâcibdir. Zirâ zelîl olmak, fakîr olmak, câhillerden ihânet görmek bir bedenden bir ‘uzvı kesmek gibidir. Bu ise ne büyük mihnetdir.

Şübhesizdir ki her şey kıymetini yoklığı zamânında hiss etdirir. Görilmez mi: Başımız üstinde neşr-i envâr ederken varlığına karşı lâ-kayd bulunduğumuz güneş gurûb edüp âfak mâteme girmişcesine siyâhlanınca o perde-yi siyâhı yırtmak, muhîtimizi görebilmek için ufacık bir kandîle muhtâc kalırız. ‘Ulemânın nezd-i ulûhiyyetdeki kadr ü kıymetinin büyüklüğüne delîl ve şân u şeref olarak “إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ”³⁷⁷ >sûre-yi Fâtır’da< âyet-i celîlesi buna³⁷⁸ kâfidir. Ma’nâ-yı şerîfi: ‘Cenâb-ı Allâh’dan (kulları arasında) kemâl-i havf u haşyet ancak ‘ulemâ-yı dîne hâss bir meziyyetdir.’

Bu ma’nâ “الْعُلَمَاءُ” kelimesi “يَخْشَى” fi’line fâ’il olduğuna göredir. Diğer bir kırâ’ate göre ki “اللَّهُ” ism-i celâli “يَخْشَى” fi’line fâ’il, “الْعُلَمَاءُ” da mef’ûl olmak sûretidir.³⁷⁹ Bu takdîrce me’âli ‘Cenâb-ı Hakk kulları arasında en ziyâde iltifâtı, rızâsı ‘ulemâyâ mebzûl ve meşmûldir.’ İşte ‘ulemânın mertebesinin ne derece yüksek olduğu eğer mümkün ise tasavvur olınsun. ‘İlm ki eşref-i sıfât-ı ilâhiyyedendir. İşte bu nûr-ı ezele bir ma’kes-i mu’allâ olan ancak sudûr-ı ‘ulemâ’, kulûb-i asfiyâdır.

‘Avâmm-ı nâs uykudadır³⁸⁰, ‘ulemâ ise anların hâmîsidir. ‘Avâmm-ı nâs emânet-i Hakk’dır, ‘ulemâ anların emînleridir. ‘Avâmm-ı İslâmiyyet, taraf-ı

³⁷⁷ Fâtır 35/28. ...Kulları içinden ancak âlimler, Allah’tan (gereğince) korkar...

³⁷⁸ Yazmada: bu.

³⁷⁹ Bahse konu ayette “اللَّهُ” kelimesinin “يَخْشَى” fi’linin faili olarak kabul edildiği ikinci kırâat mevzudur. Abdulhamit Birişik, “Kıraat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022), 25/429.

³⁸⁰ “الناس نيام فاذا ماتوا انتبهوا” *İnsanlar uykudadır, ölünce uyanırlar. Aclûnî, Keşfu’l-hafâ*, IV/199 (2795).

Hakk'dan, cânib-i risâletden 'ulemâya emânetdir. “ العلماء امناء الله على خلقه”³⁸¹ hadîs-i şerîfi buna şâhidir.

El vermez mi ki “‘İlm hayât ... cehl ise mevtdir.” Yetişmez mi ki “‘İlm ‘izzet ve rif‘at ... cehl ise zillet ve meskenetdir. ‘İlm sa‘âdet ... cehl ise musîbetdir.” Binâ’en-‘aleyh “‘ulemâ”yı ta‘zîm; hayâtı, ‘izzeti ve sa‘âdeti ve ‘ulviyyeti tekrîmdir.³⁸²

[26^a] Vezâ’if-i dîniyye-yi ahlâkiyyemiz iki derecelidir: Biri vezâ’ifin aşağı derecesidir ki âhara karşı “‘adl”, nefesine karşı “‘ruhsat” dır. Öbiri de vezâ’ifin mâ-fevk derecesidir ki âhara karşı “‘ihsân”, nefesine karşı “‘azîmet” dir.

Ehl-i ‘adl ve ruhsat olanlar şu âyetlerle ‘amel ederler:

“وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَوةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ”³⁸³ >sûre-yi Bakara’da< ‘Ey ‘akl sâhibleri sizin için kısâsda hayât vardır. Bununla berâber umulur ki Allâh’dan ittikâ edesiniz.’

فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ”³⁸⁴ >sûre-yi Bakara’da< ‘Her kim size te‘addî ederse, size etdiği te‘addînin misliyle ona mukâbele ediniz. Lâkin Allâh’dan ittikâ ediniz. Ve biliniz ki Allâh muttekîler ile berâberdir.’ Mislinden fazla ile mukâbeleyle me’zûn degildir. Zîrâ o vakt zulm etmiş olur. Allâh Te‘âlâ zulm edenleri sevmez.

وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ”³⁸⁵ >sûre-yi Şûrâ’da< ‘Bir seyyi’enin cezâsı onun gibi bir seyyi’edir.

³⁸¹ Suyûtî, *Câmi ‘u ş-Sağîr*, 1/275 (501/5700).

³⁸² Yazmada 25^b’de “şübhesizdir ki her şey” ile başlayıp “‘ulviyyeti tekrîmdir” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Manastırlı İsmâ‘îl Hakkî’nın vefatı üzerine *Sebilü’r-Reşâd* yazı heyeti adına yazılmış “Yâ Hasreten Ale’l-Mü’minîn!” adlı yazıdan alınmıştır. *Sebilü’r-Reşâd* hey’et-i tahrîriyyesi, “Yâ Hasreten Ale’l-Mü’minîn!”, *Sebilü’r-Reşâd* 9/222 (29 Teşrîn-i sâni 1328 / 2 Muharrem 1331), 245.

³⁸³ el-Bakara 2/179. Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır. Umulur ki suç işlemekten sakınırsınız.

³⁸⁴ el-Bakara 2/194. ...Kim size saldırırsa siz de ona misilleme olacak kadar saldırın. Allah’tan korkun ve bilin ki Allah müttakîlerle beraberdir.

³⁸⁵ eş-Şûrâ 42/40. Bir kötülüğün cezası, ona denk bir kötülüktür. Kim bağışlar ve barışı sağlarsa, onun mükâfatı Allah’a aittir. Doğrusu O, zalimleri sevmez.

Lâkin her kim ‘afv ve salâh yolını tutarsa ecri Allâh’a kalır. Şübhesiz Allâh zulm edenleri sevmez.’

Ehl-i ihsân u ‘azîmet olanlar da şu âyetlerle ‘amel ederler:

“وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلنَّفْوَى”³⁸⁶ >sûre-yi Bakara’da< ‘Eger ‘afv ederseniz takvâyâ daha muvâfık bir iş yapmış olursunuz.’

“وَلْيَعْفُوا وَلْيَصْفَحُوا أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ”³⁸⁷ >sûre-yi Nûr’da< ‘Bir de onlar ‘afv ve safh ile ve günâhından geçmekle mu‘âmele etsünler. Allâh’ın size mağfîret etdiğini istemez misiniz?’

فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ “³⁸⁸ >sûre-yi Âl-i ‘İmrân’da< ‘Allâh’ın rahmeti eseridir ki sen onlara karşı mülâyim davranıyorsın. Yoksa eger dürüş³⁸⁹ sözli, katı kalbli bir kimse olaydın yanından dağılırlardı³⁹⁰. O hâlde sen onları ‘afv et ve anlar için istiğfâr et.’

“خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ”³⁹¹ >sûre-yi A‘râf’da< ‘Afva sarıl, iyiliği emr et, câhillerden yüz çevir.’³⁹²

[26^b] Bir de şu hadîs-i şerîfleri okuyalım:

“Afv yapılmağa en ziyâde lâyük olan şeydir.”³⁹³ العفو احق ما عمل به

³⁸⁶ el-Bakara 2/237. ...Affetmeniz (mehirden vazgeçmeniz), takvâyâ daha uygundur...

³⁸⁷ en-Nûr 24/22. ...Bağışlasınlar; feragat gösterebilirler. Allah'ın sizi bağışlamasını arzulamaz mısınız? ...

³⁸⁸ Âl-i İmrân 3/159. O vakit Allah'tan bir rahmet ile onlara yumuşak davran! Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi. Şu halde onları affet; bağışlanmaları için dua et...

³⁸⁹ Yazmada: dürüş. Aslı Farsça dürüş olan bu kelimenin “dürüş” biçimi tespit edilememiştir. F. Steingass, A Comprehensive Persian-English Dictionary, 512.

³⁹⁰ Yazmada: dağılırlardı.

³⁹¹ el-A‘râf 7/199. (Resûlüm!) Sen af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir.

³⁹² Yazmada 26^a’da “vezâ’if-i dîniyye-yi ahlâkiyyemiz” ile başlayıp “câhillerden yüz çevir” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Ahmed Na‘îm’in “Ahlâk-ı İslâmiyyenin Esâsları - 13” adlı yazısından alınmıştır. Ahmed Na‘îm, “Ahlâk-ı İslâmiyyenin Esâsları - 13”, *Sebilü’r-Reşâd* 10/236 (7 Mart 1329 / 12 Rebî‘ü’l-âhir 1331), 17-18.

³⁹³ Suyûtî, *Câmi ‘u ş-Sağîr*, IV/127 (5869/5696). العفو احق ما عمل به. Yazmada: العفو احق ان يعمل به. Ahmed Na‘îm, “Ahlâk-ı İslâmiyyenin Esâsları - 14”, *Sebilü’r-Reşâd* 10/237 (14 Mart 1329 / 19 Rebî‘ü’l-âhir 1331), 38.

‘Kudret hâlinde ‘afv eden³⁹⁵ “من عفا عند القدرة³⁹⁴ عفا الله عنه يوم العسرة” kimseyi Allâh Te‘âlâ yevm-i ‘usretde ya‘nî kıyâmet güninde ‘afv eder.’

Ma‘lûm olan hadîs-i şerîfe istinâden denilür ki: “Kulların en ‘azîzi muktedir olduğu zamân ‘afv edendir.”³⁹⁶ “Her kim derecât-ı rafî‘ olduğunu isterse kendisine zulm edeni ‘afv etsün, kendisini mahrûm edene versün, kendisiyle görüşmek istemeyenle görüşsün, kendisine fenâ söyleyene hilm ile mukâbele etsün.”³⁹⁷ “Beyân-ı ‘özü için gelen mü’min kardeşinin ‘özrini kabûl et, muhikk olsun muhtil olsun; kabûl etmeyenler havzımdan nasîb-dâr olmaz.”³⁹⁸

Terceme etdigimiz âyet-i kerîmeden vezâ’if-i ‘adle temâs edenlere dikkatle bakılacak olursa görülür ki seyyi’eye misliyle mukâbele hâlinde de bir insân gördüğü mu‘âmeleden başkasını yapmağa me’zûn degildir. Zîrâ zulm etmiş olur.

Bu ruhsat ibzâl edilirken “Umulur ki Allâh’dan ittikâ edesiniz.”³⁹⁹, “Allâh’dan ittikâ ediniz ve biliniz ki Allâh muttekîlerle beraberdir.”⁴⁰⁰ ve “Allâh Te‘âlâ zulm edenleri sevmez.”⁴⁰¹ denildigine bakılırsa bir müslimân Allâh’ın sevmediği kullar zümresine dâhil olmamak için mümkün olduğu kadar ‘azîmet tarafına meyl etmege kendi vicdânını sevk etmek iktizâ eder ki irâdeye ta‘alluk eden bu terbiye-yi ‘âliyye nasıl olsa anı birinci mertebedeki zümre-yi mükellifîn meyânına idhâle yol açar.

³⁹⁴ المقرة: Yazmada ve *Ahlâk-ı İslâmiyyenin Esâsları*’nda: المقرة. Ahmed Na‘îm, “Ahlâk-ı İslâmiyyenin Esâsları - 14”, *Sebîlü’r-Reşâd* 10/237 (14 Mart 1329 / 19 Rebî‘ü’l-âhîr 1331), 38.

³⁹⁵ Suyûtî, *Câmi ‘u’s-Sağîr*, IV/632 (7261/8854).

³⁹⁶ Beyhakî, *Şu‘abu’l-îmân*, VI/319 (8327); Suyûtî, *Câmi ‘u’s-Sağîr*, VI/64 (8983/6080). “قال موسى بن عمران يا رب من اعز عبادك عندك قال من اذا قر غفر” *Mûsâ bin İmrân dedi ki: ‘Yâ Rabb, kullarının en azizi kimdir?’ O da: ‘Gücü yettiği hâlde affedendir.’ dedi.*

³⁹⁷ Taberânî, *Mu‘cemü’l-evsat*, III/88 (2579); İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur‘âni’l-‘azîm*, III/192 (Â-i İmrân 3/134). “من اراد ان يشرف الله له البنيان وان يرفع له الدرجات يوم القيامة فليعف عن ظلمه” “Kim binasının şereflendirilmesini ve derecesinin yükseltilmesini istiyorsa, kendisine zulmedenleri affetsin, kendisini mahrum bırakanlara versin ve kendisinden elini çekenlere el uzatsın.”

³⁹⁸ Hâkim, *Müstedrek ‘ale’s-Sahîhayn*, IV/170 (7258). “من أتاه أخوه متصلاً فليقبل ذلك منه، محققاً” “Özür için gelen kardeşinizin, haklı olsun haksız olsun, özrünü kabul edin; etmeyen havzuma gelemez.”

³⁹⁹ el-Bakara 2/179. Umulur ki suç işlemekten sakınırsınız.

⁴⁰⁰ el-Bakara 2/194. Allah’tan korkun ve bilin ki Allah müttakîlerle beraberdir.

⁴⁰¹ eş-Şûrâ 42/40. Doğrusu O, zalimleri sevmez.

Nitekim muhâsebe-yi nefse, ıslâh-ı kalbe, tezkiye-yi rûha i'tinâ eden müslimânlar şerre karşı şerr ile mukâbele şöyle dursun, bir zulm ve hakâret gördüklerinde işi Allâh'a havâle etmeyi tercîh ederler ve zâlîme bed-du'â' etmeyi hâtrına bile getirmezler. Mâlları sirkat olursa onı sârika sadaka verilmiş 'add ederek kalblerini onunla meşgûl etmezler.⁴⁰²

İnsânın kıymet-i ahlâkiyesi a'mâlinden ziyâde niyetiyledir. Ma'a-mâ-fih her birinde ihlâs [27^a] mevcûd olamıyor. Peygamberimiz 'aleyhi's-selâm a'mâlimizin kıymeti niyyât ile ölçüleceğini ifhâm için ⁴⁰³”انما الاعمال بالنية“ “Amellerin kadri ancak niyyât iledir. A'mâl ancak niyyet ile sabîha ve kâmile olur. A'mâlin hükmi ancak niyyetleriyledir.” ان الله لا ينظر الى ⁴⁰⁴”صوركم واعمالكم ولكن ينظر الى قلوبكم ونياتكم“ Allâh Te'âlâ sizin sûretlerinize, 'amellerinize bakmaz; kalblerinize, niyyetlerinize bakar.” نية ⁴⁰⁵”المؤمن خير من عمله“ Mü'minin niyyeti 'amelinden hayrlıdır.' buyurmuşlardır.⁴⁰⁶

A'mâlimizin rızâ-yı Bârî için yapılmak lâzım geleceği müslimânların havâss ve 'avâmmınca ma'lûm bir fikr-i müşterekdir. Zîrâ Kur'ân'da sa'âdet-i dünyeviyye vü uhreviyyenin envâ'ı ta'dâd edildikten sonra ⁴⁰⁷”وَرَضَوْنَ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرَ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ“ >sûre-yi Tevbe'de< 'Cenâb-ı Hakk'ın rızâsı bunların hepsinden büyükdür, fevz-i 'azîm işte bu rıdvândır.'

⁴⁰² Yazmada 26^b'de “bir de şu hadîs-i şerîfleri okuyalım” ile başlayıp “onınla meşgûl etmezler” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Ahmed Na'im'in “Ahlâk-ı İslâmiyyenin Esâsları - 14” adlı yazısından alınmıştır. Ahmed Na'im, “Ahlâk-ı İslâmiyyenin Esâsları - 14”, *Sebîlü'r-Reşâd* 10/237 (14 Mart 1329 / 19 Rebî'ü'l-âhîr 1331), 38-39.

⁴⁰³ Buhârî, “Bedü'l-vahy”, 1 (1); Müslim, “İmâre”, 155 (1907); Ebû Dâvûd, “Talâk”, 11 (2201); Tirmizî, “Fedâilü'l-cihâd” 16 (1647).

⁴⁰⁴ Bu hadisin meşhur rivayeti 'Allah, sizin suretlerinize ve mallarınıza bakmaz; fakat kalplerinize ve amellerinize bakar.' manasındaki “ان الله لا ينظر الى صوركم واموالكم. ولكن ينظر الى قلوبكم واعمالكم”dir. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/285 (7814), 539 (10973); Müslim, “Birr ve's-sılâ ve'l-âdâb”, 34 (2564); İbn Mâce, “Zühd”, 9 (4143). Hadisin yazmada ve “Ahlâk-ı İslâmiyyenin Esâsları”ndaki kayıtlı biçimi ile kaydedildiği eserlere örnek olarak bk. İsmâ'il Hakkî el-Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IX/92 (el-Hucurât 49/13); Abdüla'zîz b. Şah Veliyullah ed-Dihlevî, *Bustânü'l-Muhaddisîn*, 37.

⁴⁰⁵ Taberânî, *Mu'cemü'l-kebîr*, VI/185 (5962); Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, V/343 (6860); Suyûtî, *Câmi'u's-Sağîr*, IV/504 (6891/9295).

⁴⁰⁶ Yazmada 26^b'de “insânın kıymet-i ahlâkiyesi” ile başlayıp 27^a'da “buyurmuşlardır” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Ahmed Na'im'in “Ahlâk-ı İslâmiyyenin Esâsları - 9” adlı yazısından alınmıştır. Ahmed Na'im, “Ahlâk-ı İslâmiyyenin Esâsları - 9”, *Sebîlü'r-Reşâd* 9/232 (7 Şubat 1328 / 14 Rebî'ü'l-evvel 1331), 410.

⁴⁰⁷ et-Tevbe 9/72. ...Allah'ın rızası ise hepsinden büyüktür. İşte büyük kurtuluş da budur.

buyunılıyor. Rıdvân-ı ilâhî ise hiç şübhe yokdur ki insânı en yüksek sa‘âdete isâl edecek olan a‘mâl ve ef‘âle ve hattâ hatarât-ı kalbe terettüb eder. Herhangi bir ‘amel hâlis olmak için “li-vechillâh” olmak lâzım geleceğini her müslimân bilür. Hazreti ‘Ömer⁴⁰⁸ radiyallâhu ‘anh, ashâb-ı kirâmdan Suheyb-i Rûmî⁴⁰⁹ hakkında “رحم الله صهييا لو لم يخف الله لم يعصه”⁴¹⁰ ‘Allâh Suheyb’e rahmet etsün, îmânı o kadar kavîdir ki Allâh’dan korkusu olmasa da, kendisine ‘azâbdan emân nâzil olsa da yine ana ‘isyân etmez.’ buyuruyor. Anlaşıyor ki Suheyb’in itâ‘ati, ‘adem-i ‘isyânı sırf vâcibü’l-ittibâ‘ bildigi makâm-ı a‘lâyı ulûhiyyetin celâleti kadrine ihtirâmdan neş‘et edivermiş.⁴¹¹

Bu mertebe-yi ‘ulyâ-yı ahlâkiyyeye varmak için ne kadar metîn bir mücâhedeye, ne kadar ‘âlî bir terbiye-yi fikriyye vü rûhiyyeye ihtiyâc olduğunu îzâh etmek zâ‘iddir. Halkın ekseri bu gâye-yi kemâlîyi yalnız tasavvur etmekle iktifâ eder. Daha dûn tabakadaki ‘avâmm-ı nâsın fi‘liyyâtında sâ‘iki ne kadar da olsa rûz-i cezâdaki sevâb ve ‘ikâb tasavvurıdır ya‘nî fikr-i menfa‘atdır. Bir kemâl-i mücerredî kendilerine gâye-yi ‘amel ittihâz edecek kadar yükselemeyen bu ‘avâmm zümresi bile a‘mâlde ihlâsın⁴¹² vücut ve ehemmiyyetini takdîr etmiyor degildir. Anlarda şevk-i sevâb veyâhûd havf-ı ‘azâb, sırf noksân terbiye olarak, vazîfe-yi hakîkiyye fikrine karışdırmakdan men‘-i nefis edemedikleri bir sâ‘ik-i hafîden başka bir şey degildir.

[27b] Şerî‘at-i mutahhara ekser-i nüfûs-ı beşeriyyeye göre hakâyık-ı mücerredeyi telkîn etmenin terbiye ve tashîh-i ahlâk için devâ-yı kâfî

⁴⁰⁸ Ebû Hafs Ömer b. el-Hattâb b. Nüfeyl b. Abdiluzza el-Kureşî el-Adevî (ö. 23/644): Hulefâ-yi Râşidîn’in ikincisi (634-644). Geniş bilgi için bk. Mustafa Fayda, “Ömer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 34/44-51.

⁴⁰⁹ Ebû Yahyâ Suheyb b. Sinân b. Mâlik er-Rûmî (ö. 38/659): Sahâbî. Geniş bilgi için bk. Mehmet Efendioğlu, “Suheyb b. Sinân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 37/476-477.

⁴¹⁰ Şihabüddin Ebû Hafs Ömer bin Muhammed es-Sühreverdî. *Avârifü’l-Meârif - Tasavvufun Hakikatleri*, çev. Abdülvehhab Öztürk (İstanbul: Saadet Yayınevi, 2010), 57.

⁴¹¹ Yazmada 27^a’da “a‘mâlimizin rızâ-yı Bârî için” ile başlayıp “ihtirâmdan neş‘et edivermiş” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Ahmed Na‘îm’in “Ahlâk-ı İslâmiyyenin Esâsları - 10” adlı yazısından alınmıştır. Ahmed Na‘îm, “Ahlâk-ı İslâmiyyenin Esâsları - 10”, *Sebilü’r-Reşâd* 9/233 (14 Şubat 1328 / 21 Rebî‘ü’l-evvel 1331), 422.

⁴¹² Yazmada: ihlâsın.

olmadığını nazar-ı i'tibâra alarak tergîbât ü terhibât-ı muşahhasaya sa'âdet ü şekâvet-i uhreviyyenin tafsîl-i ahvâline pek ziyâde i'tibâr eylemiştir.

Vâkı'â nüfûs-ı beşeriyyenin kemâlât-ı ahlâkiyyeye vusûl için tergîb ve terhib-i mâddiyyeye ihtiyâcı vardır. Zîrâ bidâyet-i emrde insânın kendisinden fikr-i menfa'ati söküp atması imkânsızdır. Diğer taraftan da fikr-i menfa'at terbiye-yi fikriyye vü rûhiyyeyi teshîl ediyor.

'İlm ve 'irfân arttıkça, 'akl ve dirâyet tevessü' etdikce gâye de yükselir, nihâyet kâffe-yi sa'âdeti mutazammın olan rızâ-yı Bârî'ye müncer olur. Ve hakîkî fikr-i vazîfede işte o zamân tamâm ve kemâl üzere bi'l-fi'l hâsıl olur. Bundan dolayıdır ki şer'atin nâsı tarîk-i hayr u salâha sevk için etdiği hitâbların mevzû'ı ikidir. Biri sa'âdet-i mahzadan, rızâ-yı Hakk'dan; diğeri sevâb ve 'ikâbdan 'ibâret olmak üzere iki derecelidir. Bidâyet hâlinde ikinci derecedeki hitâba müstehakk olmayan yokdur. Birinci dereceden hitâba mazhar olabilmek herhâlde büyük bir mertebe-i kemâlî ihrâza mütevakkıftır. “الدنيا حرام على اهل الآخرة والآخرة حرام على اهل الدنيا وهما”⁴¹³ “Dünyâ ehli âhirete, âhiret ehli dünyâyâ, dünyâ ile âhiretin her ikisi de ehlullâha harâmdır.” hadîs-i şerîfî mü'minleri gâye-yi ahlâkiyyelerine göre üçe ayırmıştır. “Ehl-i dünyâ” denilen birinci mertebedeki insânların kıymet-i ahlâkiyyesi olmadığına dâll olan âyât ve ehâdis pek çokdur. Nazar-ı şer'-i şerîfde kıymet-i ahlâkiyyesi olanlar “ehl-i âhiret” ile “ehlullâh”dır. Asl ehl-i kemâl ise birinci derecedeki hitâbâta müstehakk olan ehlullâhdır ki ehl-i âhiret ile beynlerinde “حسنات الابرار”⁴¹⁴ “سيئات المقربين”⁴¹⁴ ‘Ebrârın hasenâtı mukarrebînin seyyi'âtıdır.’ mîsdâkınca fark-ı 'azîm vardır.

“Ehlullâh” ve “mukarrebîn” zümre-yi celîlesini teşkîl eden bahtiyârlar; îmân ve ma'rifetde, salâh ve hayrda terakkî için hiçbir hadd ve gâye olmadığını düşünmekden bir ân hâlî kalmayan, dîde-yi himmeti nihâyeti olmayan kemâlâtın [28^a] ihrâzına kasr eden zevât-ı 'âliyyedir. *Kur'ân-ı*

⁴¹³ Suyûtî, *Câmi 'u's-Sağîr*, V/159 (7741/4269); Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, II/411 (1314).

⁴¹⁴ Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, II/287 (1137); Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, XIV/152 (Tâhâ 20/120-122); Şehâbuddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî li-'azîm ve ş-seb'i'l-mesânî*, III/27 (el-Bakara 2/260); İmâm-ı Rabbânî, *Terceme-yi Mektûbât-ı Kudsiyye*, 24. mektûb, I/42; 127. mektûb, I/98.

Kerîm'de hakklarında ⁴¹⁵“أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ” sûre-yi Yûnus'da< ‘Haberiniz olsun evliyâullâh için hiçbir havf yokdur, hüznü de nedir bilmezler.’ âyet-i kerîmesi vârid olan bu zevât-ı kerîmenin düstûr-ı harekâtı ⁴¹⁶“من استوى يومه فهو مغبون” ‘İki ânı birbirine müsâvî olan kimse aldanmışdır, mağbûndur.’ eseridir. Bunlar mağbûnlar zümresinden kurtulmak için dâ’imâ murâkabe vü muhâsebe-yi nefsdan gaflet etmezler ve her ân-ı hayâtlarında evvelki ândan daha kâmil olmağa çalışırlar. Öyle bir hırs-ı tekemmülleri vardır ki bî-nihâye bildikleri merâtib-i kemâlâtın hiçbirisiyle kâni’ olmazlar.

Kur’ân’ı *Kerîm*’de kıyâmet gününe “yevmü’t-tegâbün”⁴¹⁷ nâmı verilmesi işte bundan neş’et ediyor. Zîrâ orada herkes kendisini aldanmış görecektir, herkes kendi bulunduğu mertebeden a’lâ bir mertebe olduğunu görünce kendinin aldanmış olduğunu anlayacaktır. Hasenâtta sâ’ik-i ‘amelleri sevâb ve ‘ikâb olan ehl-i âhiretin mebd’-i ahlâkları da mukarrebînin mebd’i kadar yükselemese bile herhâlde ba’z-ı mezâhib-i felsefiyyenin telkîn ettiği mebd’-i menfa’atdan daha çok yüksektir. Onlarca her menfa’at-i ‘âcile makbûldür ve hayr matlûbdur.

Menfa’at-i uhreviyye sevdâsında bulunan, terbiye-yi rûhiyyesi eksik dedigimiz bu müslimânlar ise bu menfa’at-i uhreviyye mülâhazasıyla berâber bütün kâ’inâtı bir nizâm-ı bedî’ üzere yaradan ve nev’-i beşer için de sa’âdet-i dünyeviyye vü uhreviyyesini kâfil ve fitrat-ı asliyyesine en muvâfık olan kavânîni vaz’ eden zât-ı ecell ü a’lânın emrine inkıyâd düşünürler. Netîcetü’l-emr yine ‘amellerinin iktizâ eylediği bir hayr-ı mahz olmuş olur.⁴¹⁸

Dîn-i İslâm, insâna yalnız Hâlık’a karşı mükellef olduğu vezâ’ifi ta’lîm etmekle kalmıyor, hayât-ı mâddiyye vü ma’neviyyemizde muhtâc olduğumuz

⁴¹⁵ Yûnus 10/62. Bilesiniz ki, Allah’ın dostlarına korku yoktur; onlar üzülmeyecekler de.

⁴¹⁶ Aclûnî, *Keşfu’l-hafâ*, III/564 (2406).

⁴¹⁷ Yazmada: yevmü tegâbün. “يَوْمُ التَّغَابُنِ” ‘aldanma, zarar günü’. et-Tegâbün 64/9.

⁴¹⁸ Yazmada 27^a’da “Bu mertebe-yi ‘ulyâ-yı ahlâkiyyeye” ile başlayıp 28^a’da “hayr-ı mahz olmuş olur” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Ahmed Na’îm’in “Ahlâk-ı İslâmiyyenin Esâsları - 11” adlı yazısından alınmıştır. Ahmed Na’îm, “Ahlâk-ı İslâmiyyenin Esâsları - 11”, *Sebilü’r-Reşâd* 9/234 (21 Şubat 1328 / 28 Rebî’ü’l-evvel 1331), 439-440.

şeylerin ya'nî dîn ve dünyâmızın her dürlü dekâyıkını bize öğretmiş bir dîndir.⁴¹⁹

>sûre-420”هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذُلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ“
yi Mülk 15< ‘Arzı size zelûl kılan O’dur (Allâh Te‘âlâ hazretleridir. Zât-ı ulûhiyyetinin hikmet-i ‘aliyyesidir ki arzı size munkâd ve musahhar etdi. [28^b] Emr ü irâdenize tâbi‘, menâfi‘ ü mesâlihinize muvâfık sûretde halk eyledi. Ayaklarınızın altında hor ve hakîrdi. Emrinize mutî‘dir. Kuyular kazar, ma‘denler çıkarır, sular akıdır, hubûbât zer‘ eyler, ağaçlar diker, mesken ve me‘vâlar inşâ eyler, yollar açarsınız. Zemîn eger pek salb ve katı olaydı zirâ‘at için insân anın sînesini açamazdı. Eger pek yumşak ve mülâyim olaydı insânı hâmil olamayacağından kumluk veyâhûd bataklık mahallerde olduğu gibi insân her yerde batar idi. Her iki takdîrce de ne hayât ve ictimâ‘-i beşer mümkün ne i‘mâr ve tezyîn-i arz kâbil olurdu.) ‘Şu hâlde siz anın omuzlarında yürüyün de Cenâb-ı Hakk’ın takdîr eylediği rızktan ekl edin.’ (Arzın sizin menâfi‘ ü mesâlihinize muvâfık tarz ve sûretde yaradılışındaki hikmet-i ‘aliyyeyi te‘emmül edin de aktâr u nevâhîsinde gezüp tozın, seyr ve siyâhat edin ve bu vech ile perverdigâr-ı kerem-kârın her tarafa bezl ü ihsân eylediği ni‘am ve ‘avâtıfından nevâle toplayın.)

İnsân, aktâr-ı cihânda dönüp dolaşarak ni‘am-ı ilâhiyyeyi devşirmek⁴²¹, âsâr-ı rabbâniyyeyi tedkîk ile ‘akl ve ‘irfânı artmak, fıtratın muhtelif manzaralarını temâşâ ile zevk ü neşât bulmak, Cenâb-ı Rabb-i Kerîm’in nihâyetsiz lütfarını hiss ve idrâk ile sûzân-ı ‘ışkı olmak için hikmet-i ‘aliyye ni‘am ve ‘avâtıfını yeryüzine taraf be-taraf neşr etmiş, ara da gör. Gerek tahsîl-i ‘ilm ü kemâl, gerek kesb ve ticâret için ve gerek akvâm-ı munkarızanın harâbelerine nazar-ı ‘ibret, gerek âsâr-ı hilkatî temâşâ ve tedkîk ile tenvîr-i fikr ü vicdân etmek üzere nevâhî-yi ‘âlemde gezüp seyr ü

⁴¹⁹ Yazmada 28^a’da “Dîn-i İslâm” ile başlayıp “öğretmiş bir dîndir” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Ahmed Na‘îm’in “Ahlâk-ı İslâmiyyenin Esâsları - 3” adlı yazısından alınmıştır. Ahmed Na‘îm, “Ahlâk-ı İslâmiyyenin Esâsları - 3”, *Sebilü’r-Reşâd* 9/226 (27 Kânûn-ı evvel 1328 / 30 Muharrem 1331), 311.

⁴²⁰ el-Mülk 67/15. *Yeryüzünü size boyun eğdiren O’dur. Şu halde yerin omuzlarında (üzerinde) dolaşın ve Allah’ın rızkından yeyin...*

⁴²¹ Yazmada: düyşirmek. Kelimenin “düyşirmek” biçimi tespit edilememiştir. Kelimenin benzer biçimleri için bk. Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü*, II/1117.

siyâhate bütün insânları irşâd ü tergîbi ve ticâret için seyr ü sefer edenlerin medh ü sitâyîşini mutazammın ne kadar âyât-ı *Furkâniyye* var.

‘Yeryüzinde geniş geniş yollar açup da gelüp ve gitmekliginiz için Cenâb-ı Hakk arzı sizin menâfi’ ü mesâlihinize muvâfık sûretde yarattı’ me’âlinde olarak ⁴²²“وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ بِسَاطًا لِّتَسْلُكُوا مِنْهَا سُبُلًا فِجَاجًا” >sûre-yi Nûh’da< bu nazm-ı celîl buyurulmuşdur.

>فَجَّ: İki dağ arasındaki yoldur. Geniş yol ma’nâsında isti’mâl olunur.⁴²³ “من” harfi mâ-kabline müte’allikdir; çün-ki mâ-kabli ittihâz ma’nâsını mutazammındır. Nazm-ı celîl “لَتَسْلُكُوا مَتَخَذِينَ مِنَ الْأَرْضِ سَبُلًا فَتَفْرُقُوا فِيهَا” takdîrindedir. Yâhûd “من” harfi “سبلا”den hâl vâki’ olan muzmere müte’allik olup “كَانَتْ مِنَ الْأَرْضِ”⁴²⁵ takdîrindedir.<

[29^a] Arzın seyr ü sülûk için bisât kılınması; nevm, istirâhat, zirâ’at-ı gars ve sâ’ire gibi dîger intifâ’ cihetlerine münâfi degildir. Seyr ü sülûk ise yâ cismânî veyâ rûhânî olur. Sülûk cismânî maksada îsâl eden hareket-i eyniyye ile olur. Bu nev’-i seyr ü seferin taleb-i ‘ilm, hacc, ticâret ve sâ’ire gibi fevâ’id-i celîlesi vardır. Sülûk-i rûhânî maksûda îsâl eden hareket-i keyfiyye ile olur. Bunun da mahabbet, ma’rifet ü ‘irfân, üns ü i’tilâf ve sâ’ire gibi fevâ’id-i celîlesi vardır.⁴²⁶

>سُورَةُ الْاَنْعَامِ⁴²⁷“وَاٰخِرُونَ يَصْرُبُونَ فِي الْاَرْضِ يَتَّبِعُونَ مِنْ فَضْلِ اللّٰهِ” Müzemmil’de< Âyet-i kerîmesi de yeryüzinde seyr ü sefer ederek fazl u kerem-i ilâhîyi taleb edenleri ya’nî ticâret kasdıyla aktâr-ı arzda gezüp dolaşanları medh ü sitâyîş buyuruyor.

⁴²² Nûh 71/19-20. *Allah, onda geniş yollar edinip dolaşabilesiniz diye, yeryüzünü sizin için bir sergi yapmıştır.*

⁴²³ Rağıb el-İsfahanî, *Müfredât - Kur’an Kavramları Sözlüğü*, 781.

⁴²⁴ li-teslukû müttehizîne mine’l-‘ardı subulen fe-tüferrikû fihâ mecî’en ve zehâben: Yeryüzünde yollar edinip gidesiniz, gelişi ve gidişlerinizde dağılasınız diye.

⁴²⁵ kâ’ineten mine’l-ard: Yeryüzünde olan.

⁴²⁶ Yazmada 28^b’de sayfanın kenarına kaydedilmiş olan “فَجَّ: iki dağ” ile başlayıp 29^a’da “fevâ’id-i celîlesi vardır” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ’îl Hakkî’nın “Necâ’ib-i Kur’âniyye” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ’îl Hakkî, “Necâ’ib-i Kur’âniyye”, *Sırat-ı Müstakîm* 2/31 (12 Mart 1325 / 3 Rebî’ü’l-evvel 1327), 68.

⁴²⁷ el-Müzemmil 73/20. ...Bir kısmınız Allah’ın lütfundan (rızk) aramak üzere yeryüzünde yol tepecekler...

Hattâ ‘akd-i mudârebeye “mudârebe” denilmesi mudârib taleb-i ribh üzere ekseriyyâ yeryüzinde seyr ü sefer etdiği için denilmiştir.

Bak ki Cenâb-ı Hakk ribh ü temettu‘a “Benim fazl u keremimdir.” buyuyor, kesb ve ticâret için seyr ü siyâhat edenleri medh ediyor.

Tahsîl-i ‘ilm efdal-i mekâsib olup bu dahi fazl u kerem-i ilâhîyi talep demek olduğundan tahsîl-i ‘ilm için âhar diyâra şedd-i rahl edenler de ve geçüp gidenler de bu senâ-yı ilâhîye mazhardır.

Dînin ta‘lîmât-ı celîlesine dikkat ile bak ki bütün edebî, ahlâkî, sıhhî, ictimâ‘î, iktisâdî, idârî, siyâsî, hikemî ve sâ‘ire gibi mehâsin ve kemâlâtın kâffesini usûl-i dîn olan *Furkân*-ı Mübîn câmi‘dir, ahkâm-ı ‘aliyyesi her ‘asr u zamâna muvâfıkdır. Beşeriyyetin dâreynde refâh u sa‘adetini mütekeffildir. “Hikmet dâlle-yi mü’mindir, nerde bulursa anı alur.”⁴²⁸⁴²⁹

Ashâb-ı Resûl’in sâ‘ir ümmet üzerine fazîletinin bir sebebi de budur ki ashâb-ı kirâm şer‘-i şerîfi bilâ-taklîd kabûl eylediler ve o nakd-i ‘ilm-i nübüvveti ictihâdsız ve tettebbu‘sız tutdılar. O ashâb hikmet-i *Kur‘ân*’ı ve ahkâm-ı *Furkân*’ı bilâ-tettebbu‘ kabûl etdiler. Ammâ ashâbdan sonra hikmet-i *Kur‘ân* mü‘minlerin “dâlesidir” ya‘nî yitüğü gibidir. Ve her mü‘min kendi dâllini ya‘nî hikmet-i *Kur‘âniyye* yitüğünü muhbir-i sâdıkın irşâdıyla bulur. “الحكمة ضالة المؤمن فحيث وجدها اخذها”⁴³⁰ Hadîs-i şerîfi buna delâlet eder. [29b]>Lâkin o mü‘mine bu zanniyyât ve istidlâlâtıdan şifâ-yı sudûr hâsıl olmaz. Ammâ muhbir-i sâdık o “dâlle”den haber verse mü‘min-i ‘âşık kendi matlûbından sahîh olan haberi bilür ve anın vusûline hemân teveccüh eder.<

Îzâh: ‘Ulûm-ı *Kur‘âniyye* ve hikem-i *Furkâniyye* “dâlle”sinden her fırka bilâ-yakîn, meşreb ve mezhepleri üzere zann ve re‘yleri mikdârı, muhbir-i sâdık şeklinde mü‘mine haber verüp kendilerini maksûda ‘ârif şeklinde gösterirler; lâkin her biri fi‘l-hakîka yanlış söyler, gûyâ ki her denî

⁴²⁸ İbn Mâce, “Zühd”, 15 (4169); Tirmizî, “‘İlm”, 19 (2687).

⁴²⁹ Yazmada 28^a’da “... هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ” ayeti ile başlayıp 29^a’da “nerde bulursa anı alur” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî’nin “Necâ‘ib-i *Kur‘âniyye*” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî, “Necâ‘ib-i *Kur‘âniyye*”, *Sırât-ı Müstakîm* 2/38 (14 Mayıs 1325 / 7 Cemâziye‘l-evvel 1327), 178-179.

⁴³⁰ İbn Mâce, “Zühd”, 15 (4169); Tirmizî, “‘İlm”, 19 (2687). Hikmet, müminin yitiğidir; bulunduğu yerde onu alır. Bu hadis yazmada birkaç cümle önce ‘Hikmet dâlle-yi mü’mindir, nerde bulursa anı alur.’ manası ile kaydedilmiştir.

“dâlle” olan hikmet-i *Kur’âniyye* ve esrâr-ı *Furkâniyye*den kendi zann ve kıyâsına göre tâlibin ârzûsına göre ta’rîf ve beyân ederler.

Meselâ felâsife “Hakk Te’âlâ mûcib bi’z-zâtıdır, eşyâ anın levâzim-i zâtıyyesindendir.” derler. Ehl-i i’tizâlin mütekellimîni bunun sözünü cerh edüp derler ki: “Bu gûne ta’rîfden vücûd-ı ilâhî vücûd-ı mukayyed olur, mürîd ve muhtâr olmamak lâzım gelir. ⁴³¹” *و هو يفعل ما يشاء و يحكم ما يريد*. “Lâkin irâdesi ‘ayn-i zâtıdır, yoksa zât üzere sıfat-ı zâ’ide degildir.” derler.

Ehl-i sünnet ve’l-cemâ’atden mütekellimîn fırkası da felâsife ve Mu’tezile’ye ta’n eder. Evvelâ felâsifeye der ki: “Sizin ta’rifiniz hakkında Mu’tezile’nin kadhi yerindedir. Hakîkten sizin tavsîfinizden bu gûne fesâd lâzım gelir.” Ve Mu’tezile’ye dahi ta’n edüp der ki: “Sizin bu ta’rifiniz de mezmûmdır; zîrâ bundan nefis-i sıfât-ı ilâhiyye lâzım gelir.”

Ve öbir riyâziyye fırkası da tahsîl-i ‘ilm ü ma’rifet lâzım degildir. “Maksûd riyâzet-i nefsdır.” deyü bilâ-ma’rifet cân çekişür. Sâde dil olanlar da bunları hakk söyleyenlerden zann ederler.

Ma’lûm olsun ki bunların cümlesi ehl-i Hakk degildir. Ve küllisi de ehl-i dalâl degildir. Belki bütün fırkaların içinde bir fırka-yı nâciyye vardır ki anlar ehl-i Hakk’dırlar. Hâlbuki bu cümle firak-ı mütenevvi’anın iddi’aları ve zu’maları “Biz ehl-i hakkız.” derler ve âyât ve ehâdîsle mezhepleri üzere istişhâd ederler. Zîrâ haksız, mezheb-i bâtıl zuhûra gelmez ve şöhet bulmaz.

Sırf bâtıl ve kalpî kimse almaz. Kalpî sâde dil olanlar hâlis altun olmak râyihasıyla alır. Ve mezheb-i bâtıla zâhib olan “mezheb-i hakk”dır deyü zâhib olur.

Eger cihânda râyic bir nakd olmayaydı kalpları⁴³² harc etmege imkân olmazdı. [30^a] Doğrı söz olmadıkca yalan söz zâhir olmaz. Yalan söz doğrıdan i’tibâr bulur; zîrâ ekserî doğrı ümîdiyle satun alurlar. İmdi bu bütün sözler bâtıldır deme; zîrâ bâtıllar hakk ümîdi üzere gönlin tuzağıdır. Sûfestâ’iyye tâ’ifesi gibi sakın deme ki: “Bütün firak-i muhtelifenin

⁴³¹ ve huve yef’alü mâ yeşâ’ ve yehkumu mâ yurîd: O, dilediğini yapar ve dilediğine hükmeder. İlgili ayetler için bk. Âl-i İmrân 3/40, el-Mâide 5/1, el-Hac 22/14.

⁴³² Yazmada: kapları.

mezhepleri hayâl ve dalâldir; zîrâ her bir tâ'ife mezheb-i âhirin butlânına burhân ve kendi mezhebinin hakîkatine hüccet ibrâz eylemiştir.” İşte her biri âharı ibtâl edince cümlesi bâtıl ve hayâl olmak lâzım gelir deme. ‘Âlemde hakîkatsiz hayâl yokdur, her şey’in hakîkatî ‘inde ehli’l-hakk sâbitedir ve ‘ilm ana mütehakkıkdır, hilâfen li’s-Sûfestâ’iyye.

El-hâsıl bâtıl mukâbili olan “hakk” Kadr gecesi gibidir ve bâtıllar sâ’ir geceler gibidir. Pes hakk-ı şer’î, bâtıl-ı şer’înin arasında gizlidir, Kadr gecesi sâ’ir geceler arasında gizli olduğu gibi. Leyle-yi Kadrin gizli olmasına sebep de her geceyi Kadr gecesi ihtimâliyle ihyâ eyleyeler. Nitekim salât-ı vustâ beş vakt namâz içinde ve ism-i a‘zam esmâ-yı hüsnâ içinde ve sâ‘at-i icâbet sâ’ir sâ‘at-i cumu‘a içinde ve rızâ-yı ilâhî tâ‘at içinde ve gadab-ı ilâhî ma‘siyet içinde gizlidir.

Kezâlik mezheb-i hakk, mezâhib-i muhtelifi mâ-beyninde ve ehl-i hakk ehl-i dalâl arasında böyle gizli ve örtüldür. Bunların gizli olmasına sebep de mü‘min-i sâlik teharri ve talebde ictihâd eylemek içündür.

Bütün geceler Kadr degildir ve kadrden de hâlî degildir. Meselâ ‘abâ geyenler arasında ehl-i hakk bir fakîr vardır, imtihân eyle, anı bul, tut; hani nerde bir kiyâset ve fitnat sâhibi ki ehl-i taklîd ve ehl-i riyâdan, ashâb-ı tahkîk ü hulûs fark ve temyîz eyleye. Mü‘min sâhib-i kiyâset ve ehl-i temyîz olmak gerekdir.

Eger bu cihânda ma‘yûb metâ‘lar olmayaydı tâcirlerin kâffesi ahmak olmak lâzım gelirdi. Eger ‘âlemde bir ma‘yûb şey olmayaydı ehl ile nâ-ehl fark olmazdı. Zîrâ ehl ile nâ-ehlin farkı, ma‘yûbı gayr-ı ma‘yûbdan fark ile hâsıl olur. Eger bu cihânda olan eşyânın kâffesi ma‘yûb olsa [30^b] ‘ilm, nâfi‘ ve müfîd olmazdı. Zîrâ anı fark eylemeye ‘ilm lâzım gelmezdi; çün-ki ‘ilm farkdan ötüridir.

Ehl-i hakk olan fırka-yı nâciyye hakkı bâtıldan ve sâlihi fâsidden fark eyleyüp hakk olanı kabûl ve bâtıl olandan rücû‘ eylediler. Ammâ ehl-i dalâl olan bütün fırkalar kûr u⁴³³ kebûd⁴³⁴ olarak ma‘yûbı gayr-ı ma‘yûbdan fark edemeyüp tarîk-i bâtılda kaldılar.

⁴³³ u: Yazmada yok.

“Hikmet dâl-le-yi mü'mindir, nerde bulursa alur.”⁴³⁵

“فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ”⁴³⁶ >sûre-yi Haşr'da< muktezâsınca bu gerdûna mekerrer nazar eyle; zîrâ ki Hakk Te'âlâ “تَمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ”⁴³⁷ >sûre-yi Mülk'de< buyurdu. Bu pür-nûr ve latîf sakfa 'ayb arayan kimse gibi nice def'a nazar eyle, bir nazarla kâni' olma. Gör ki anlarda yarıklar görebilir misin, göremezsın. İşte bundan tasavvur eyle ki o Hâlık-ı bî-çûn nasıl kâdir pâdişahdır. Bilürsin ki bir kat nazarla bu zemîn-i tîre ma'lûm olmaz. Âsumâna mükerrer bakdığın gibi zemîne de birçok def'a hakikat gören gözle bak ki sırr ve hikmetini anlayasın. Eyüyi kötüden, güli dikenden ayırmak için çok 'akl ve idrâk lâzımdır. Böyle bir 'akl ve idrâkin husûlî birçok metîn bir mücâhede etmekle riyâzet çekmekle olur ve gûn-â-gûn beliyyâta sabr ile zuhûra gelür.

Kur'ân'ı Kerîm'de seyr ü sefere tergîb ve teşvîki mutazammın evâmîr ve vesâyâ-yı ilâhiyye on dört mahalde tekerrür etmiştir. O, evâmîr-i ilâhiyyeyi kendilerine rehber ittihâz eden birçok e'âzım vaktiyle seyr ü siyâhate çıkdılar, tetebbu'ât-ı 'âlimâneleri için güzel güzel cevân-gâhları buldılar. Her birerleri meşhûdâtını, ma'lûmât-ı müktesebesini kayd u zabt etdi. Birçok âsârlar yazıldı. Ticâret için uzak memleketlere gidilüp dâ'ire-yi ticâret tevsî' olındı, servet-i vatan ticâretle ziyâdelik buldı. Diyâr-ı İslâm'ın her tarafında âsâr-ı fuyûz, envâr-ı 'ilm ü kemâl temevvüc ediyordu. El-hâsıl cihânda seyr ü siyâhatin menâfi'i bî-pâyândır.⁴³⁸

Ey ihvân-ı dîn, her fazîlet sa'ye mutavakkıfıdır. “وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى”⁴³⁹ dünyânın ve âhiretin sa'âdeti sa'ye bağlıdır. İnsân için ne bu dünyâda ne öteki dünyâda kendi mahsûl-i sa'yinden, kendi kazancından

⁴³⁴ kûr u kebûd: Âciz. Hasan-ı Enverî, *Ferheng-i Buzurg-i Suhan*, VI/5992.

⁴³⁵ İbn Mâce, “Zühd”, 15 (4169); Tirmizî, “İlm”, 19 (2687). Bu hadis yazmada birkaç sayfa önce (29^a) da ayrı ayrı olarak Arapça metni ve ‘Hikmet dâl-le-yi mü'mindir, nerde bulursa anı alur.’ manası ile kaydedilmiştir.

⁴³⁶ el-Haşr 59/2. ...Ey akıl sahipleri! İbret alın.

⁴³⁷ el-Mülk 67/4. *Sonra gözünü, tekrar tekrar çevir bak...* Yazmada: تَمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ.

⁴³⁸ Yazmada 30^b’de “*Kur'ân*'ı Kerîm'de seyr” ile başlayıp “menâfi'i bî-pâyândır” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ'il Hakkî'nın “Necâ'ib-i *Kur'âniyye*” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ'il Hakkî, “Necâ'ib-i *Kur'âniyye*”, *Sırât-ı Müstakim* 2/38 (14 Mayıs 1325 / 7 Cemâziye'l-evvel 1327), 179-180.

⁴³⁹ en-Necm 53/39. *Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur.*

başka bir şey yokdur. İnsân ne ekerse onı biçiyor, ekmeden biçmek olmuyor. İşte bu, lisân-ı *Kur'ân* ile tebliğ edilmiş Allâh'ın bir kânûnıdır. Eflâk kevâkibiyle, arz mevâlid-i selâsesiyle muttasılan çalışıyorlar; bir tavırdan bir tavra, bir hâlden bir hâle geçiyorlar.⁴⁴⁰

[31^a] >sûre-yi Zâriyât⁴⁴² 20 ve 21<

>موقن: ism-i fâ'ildir. Masdarı ايقان'dır. ايقان 'bir şey'i bilâ-şübhe hakîkati vech ile bilmek'dir.<

İcmâl: Ehl-i îkân için arzda âyât (ve 'alâmât) vardır. Bu âyât ve 'alâmât, bu delâ'il-i vâziha sizin nefslerinizde de vardır, siz bunları görmeyor mısınız?

Îzâh: Arzın şekl-i hilkati aktâr u nevâhîsinde seyr ü siyâhat için andaki yollar, şâh-râhlar, yağmurlara mahzen olmak üzere dağlar, eküp biçmek için ovalar, karâr-gâh olmak üzere karalar, beyne'l-akvâm-ı mültekâ bulunan denizler, birbirine mücâvir kıt'alar, mahlûkâtı sır-âb etmek üzere yer yer fışkıran kaynaklar, havâyic-i beşere hâdim ma'denler, gûn-â-gûn nebâtlar, envâ'-ı eşcâr, dürlü dürlü mîveler ve mahsûlât, cihet cihet intişâr etmiş hayvânât gibi ahvâl-i mütenevvi'a zât-ı Bârî'nin birer birer şü'ûn-i ilâhiyyesine vâzihan delâlet eder şevâhid ü delâ'ildir. Bunların hepsi mahlûkâtın menâfi' ü mesâlihi için tertîb ü tedbîr olunmuştur. İm'ân-ı nazar edilince bu sun'-ı mutkîn bu tertîb-i zîbâda zât-ı eccl-i a'lânın yed-i kudret ü hikmeti bir mir'ât içinde in'itâf etmiş gibi müşâhede olunur. Bütün eşyâ bir nazar-ı pâk ile ne kadar ziyâde temâşâ edilürse her cihetinde bitmez tükenmez bir mâye-yi hikmet o kadar ziyâde inkişâf eder. Yere saçılmış en küçük buğday dânesine ve bu tohumun teksîrine bâdî olan keyfiyyete ihâle-yi nazar edilsün; bir gül goncasını güneşde açan, geceleyin tekrâr kapayan

⁴⁴⁰ Yazmada 30^b'de “وَأَنْ لِّسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى” ayeti ile başlayıp “bir hâlden bir hâle geçiyorlar” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Mehmed Âkif'in 7 Şubat 1913 günü Fâtih Camii'nde verdiği cuma hutbesinin Eşref Edîb tarafından 13 Şubat 1913'te *Sebilü'r-Reşâd*'da neşredilen metninden alınmıştır. Eşref Edîb, “Hutbe ve Mevâ'iz - İkinci Mev'iza”, *Sebilü'r-Reşâd* 9/231 (31 Kânûn-ı sâni 1328 / 7 Rebî'ü'l-evvel 1331), 390.

⁴⁴¹ ez-Zâriyât 51/20-21. Kesin olarak inananlar için yeryüzünde âyetler vardır. Kendi nefislerinizde de öyle. Görmüyor musunuz?

⁴⁴² Yazmada: Hucurat.

tedâbîr ve hikem dikkatle temâşâ olunsun; bunlardaki tedbîr ü tertîb ‘akla hayret verir.

“Bu âyât ve ‘alâmet, bu delâ’il-i vâziha sizin nefslerinizde de vardır.” Etvâr-ı hilkat-i insâniyyede, şekl-i dil-firîb-i âdemde, dâhilî ve hâricî a‘zâ vü eczânın her birinde, ne bedî‘alar, ne hikmetler, ne hayret veren tedbîrler, ne zîbâ tertîbler var. Ef‘âl-i zarûriyyeye mütemekkin ve muktedir kılacak, sanâyi‘-i muhtelifeyi istinbât, kemâlât-ı mütenevvi‘ayı isticmâ‘ edecek ne kadar hey‘ât ü terkîbât-ı ‘acâ’ib-nümâ var. Siz bunları görmeyor mısınız (çeşm-i basîretle temâşâ etmiyor mısınız)?

[31^b] Bu nizâm u intizâm-ı kâ’inât, eşyâ arasında bunca tenâsübât, zemînde bu kadar ahvâl ve keyfiyyât, bi’l-hâssa kendimizde zâhiren ve bâtinen kemâl-i hayretle meşhûdımız olan bu nihâyetsiz bedâ’i‘-i îcâd bize ne söyleyorlar? Cüz-i ferdler ile tesâdüfî olarak mı bunlar vücûd bulmuş, yoksa bu âsâr bir sâni‘-i kâdir-i zî-hikmetin sun‘ı ve îcâdı mıdır?

>sevâd-ı mümkinât âsâr-ı sun‘ı bî-sühan söyler
kitâb-ı kâ’inât esrâr-ı Hakk’ı bî-dehen⁴⁴³ söyler⁴⁴⁴
senün gûşunda isti‘dâd yok idrâkine yohsa⁴⁴⁵
leb-i cûda kemâl-i sun‘ı her berg-i çemen⁴⁴⁶ söyler⁴⁴⁷<

>yâ Rabb bu ne irtibât ve nisbet
yâ Rabb bu ne ihtilât ve ülfet

yâ Rabb ne güzel nizâmdır bu
yâ Rabb ne nizâm-ı tâmmdır bu

yâ Rabb bu ne saltanat ne kudret
yâ Rabb bu ne hendese ne san‘at

yâ Rabb bu ne ‘izzet ü ‘alâdır
yâ Rabb ne kemâl ü kibriyâdır⁴⁴⁸<

⁴⁴³ Yazmada: bî-dihen.

⁴⁴⁴ Yazmada bu beytin mısraları takdim-tehir yapılarak kaydedilmiştir.

⁴⁴⁵ Yazmada: yoksa.

⁴⁴⁶ Yazmada: çimen.

⁴⁴⁷ Nâbî, *Nâbî Dîvânı*, I/551, 121, 1-2.

⁴⁴⁸ Ziyâ Paşa, *Harâbât*, Mukaddime, Tevhîd-i Bârî ve Münâcât, [2].

>berg-i dirâhtân-ı sebz pîş-i hudâvend-i hoş⁴⁴⁹

her varakî defterîst ma 'rifet-i Kird-gâr⁴⁵⁰<

Bak! Sun'-ı ilâhî ile bir parmak ne kadar bend ü rabtdan terekküb etmiş. Şu hâlde Bârî Te'âlâ hazretlerinin sun'ına dahl u ta'arruz etmek cinnet olur.

Te'emmül ve mütâlâ'a et, Cenâb-ı Hâlık insânın yürimesi için ne kadar sinir örüp kemikleri birbirine rabt etmiş. Eger böyle kılmasaydı topuk, diz, ayak dönmez ve bunlar dönmeyince yürüyüp gezmek mümkün olmazdı.

İnsânın arkasında onurğa⁴⁵¹ ta'bîr olunan arka kemigi birbirine girift birtakım kemiklerden mürekkebdır. Eger bir kemikden yapılmış olaydı pek sert olup insân hiçbir sûretle egilip bükilemez ve oturup kalkamazdı.

Hudâ-yı müte'âl seni hareket ettirmek için ikiyüz onurğa kemiklerini birbirine bağlamışdır. Ne kudret-i 'aliyye ki bir tutam balçığa şu sûretle salâbet vererek hareket ettiriyor.

Ey insân! Senin teninle damarların, içinde üç yüz altmış ırmâk bulunan bir zemîndir. Çaylar ırmâklar yeryüzünü saky u ırvâ ettikleri gibi bunca şiryânlar ve damarlar derûnlerinden cereyân eden kanlarla ceseddeki eti saky u ırvâ ediyorlar.

Başda göz var, fikr ve re'y ve temyîz de var. Cevârih ve a'zâ kalb ile, kalb de 'ilm ve 'irfân ile 'azîz ve mükerremdir. Başda zâ'ika, şâmme, sâmi'a gibi havâss-ı zâhire var. Bi'l-hâssa ruhsâr, 'âtîfet-i celîle-yi ilâhiyye olan iki çeşm ile tenvîr edilmiş. Başın derûnında fikr ve re'y ve temyîzi muhtevî bulunan kuvve-yi 'âkile var. Bakiyye-yi cesed latîfe-yi rabbâniyye olan kalb ile, kalb de 'ilm ü 'irfân-ı ilâhî ile i'zâz u tekrîm edilmiş.

Behâ'im yüzüsti hor ve hakîr düşmüş olduğu hâlde sen elif gibi müstakîm olarak ayaklarının üzerine süvâr⁴⁵² ve râkibsin. İnsân sâ'ir hayvânâta [32^a]

⁴⁴⁹ pîş-i hudâvend-i hoş: Yazmada: der nazar-ı hoş-yâr.

⁴⁵⁰ Yeşil ağaçların yapraklarının her biri akıllı hükümdarın nazarında Allah'ın marifet defterinin bir yaprağıdır. Sa'dî-yi Şîrâzî, *Külliyât-ı Sa'dî*, 160/296/6.

⁴⁵¹ onurğa: Bel kemiği, amudu fikarî, omurga. Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü*, V/3001.

⁴⁵² Yazmada: sivâr. Aslı Farsça *suvâr* olan bu kelimenin "sivâr" biçimi tespit edilememiştir. F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, 705.

gayr-i müşâbih bir sûretde müstakîmü'l-kâme halk olunmuş ve bu cihetle de kadr ü mertebesi terfî' buyurulmuştur.⁴⁵³

İşte bu büyük ni'metleri bilüp “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” deyüp Hâlık'ın emrine imtisâl ile 'âmil olmak gerekdir. Ni'mete şükr ni'met-i cedîdeyi celb eder, küfrân-ı ni'met ni'meti elden giderir. “المنة لله”⁴⁵⁴, cemî'-i kâ'inât deryâ-yı rahmetine müstağrakdır.

Hakk Te'âlâ âsâr-ı rahmetinden enbiyâ gönderdi. “فَاسْتَقِيمُ”⁴⁵⁵ >sûre-yi Hûd< emrini getürdiler, “كُلُوا مِنْ رِزْقِ رَبِّكُمْ وَاشْكُرُوا لَهُ”⁴⁵⁶ >sûre-yi Sebe'< deyü şükr eylemege emr etdi.

Egri yürime, istikâmet eyle. İstikâmetin 'akâyid ve 'ameliyyâta şümûli vardır. 'Akâ'idde istikâmet (beyne't-teşbih ve't-tenzih) tavassut eylemektir. 'Ameliyyâtda istikâmet, ifrât ve tefrît etmeyüp emr olındığın üzere vezâ'if-i 'ibâdeti edâdır. 'İbâdetden maksûd imtisâl-i emrdir. Hakikatde istikâmet kalbi agyârdan muhâfazadır.

Egri hareket etme, a'zânı 'isyâna harc etme, sâdık ol; zîrâ sâdıkîne, sîdkı menfa'at verir. Nitekim Hakk Te'âlâ buyurmuştur ki: “هَذَا يَوْمٌ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ”⁴⁵⁷ >sûre-yi Mâ'ide'de< ‘Bugün o gündür ki sâdıkların dünyâda vâki' olan sıdkları anlara fâ'ide eder. Anlar için eşcârı altında enhâr-ı cârî cennetler vardır ve anlar anda ebedî dâ'imlerdir. Allâh Te'âlâ tâ'atleriyle anlardan râzı oldu ve anlar dahi Allâh Te'âlâ hazretlerinin keremine nâ'il olmakla andan hoşnûd oldılar. Bu hoşnûdlık büyük necâtdır.'

⁴⁵³ Yazmada 31^a'da “وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُوقِنِينَ” ayeti ile başlayıp 32^a'da “terfî' buyurulmuştur” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ'il Hakkî'nın “Necâ'ib-i Kur'âniyye” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ'il Hakkî, “Necâ'ib-i Kur'âniyye”, *Sırât-ı Müstakîm* 2/35 (23 Nîsân 1325 / 16 Rebî'u'l-âhîr 1327), 130-131.

⁴⁵⁴ el-minnetu lillâh ve'l-hamdu lillâh: Minnet ve hamt Allah'adır.

⁴⁵⁵ Hûd 11/112. ...*Dosdoğru ol!*...

⁴⁵⁶ Sebe' 34/15. ...*(Onlara:) Rabbinizin rızından yeyin ve O'na şükredin...*

⁴⁵⁷ el-Mâide 5/119. ...*Bu, doğrulara, doğruluklarının fayda vereceği gündür. Onlara, içinde ebedî kalacakları, zemininden ırmaklar akan cennetler vardır. Allah onlardan razı olmuştur, onlar da O'ndan razı olmuşlardır. İşte büyük kurtuluş ve kazanç budur.*

‘Aybını söyleme, sükût eyle, hileyi terk eyle. Eger nakdi bulursan ağız açma ve söz söyleme; zîrâ yolda imtihân taşları vardır, senin nakdini mehekk-i imtihâna ururlar ve senin ‘ayârını ve mikdârını bilürler. Da‘vâdan sakın, hakk yolunda imtihânların nihâyeti yokdur. İnsân zamân-ı velâdetinden mevtine dek her sene bir nice kerre imtihân olunur. Nitekim Hakk Te‘âlâ “أَوَلَا يَرَوْنَ أَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ فِي كُلِّ عَامٍ مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ لَا يَتُوبُونَ وَلَا هُمْ” 458 >sûre-yi Tevbe’de< buyurur. ‘Eyâ, o münâfıklar görmezler mi ki her yılda bir iki kerre şedâ’id ve maraz ve kaht ve sâ’ir beliyâyâ ibtilâ olınurlar, sonra yine nifâklarından tevbe etmezler ve tefekkür edüp mütenassih olmazlar.’

[32^b] Biliniz ki bu yolda bir imtihân içinde yine imtihân vardır. Kendi nefsinin hâlis ve sâfî sanup anı kabûl ile mağrûr olma. Nitekim “Bel‘am Bâ‘ûr”⁴⁵⁹ tarîk-i Hakk’da birçok riyâzet çekmekle kendüni hâlis olmuş ve kemâle ermiş zann edüp kendini begenüp gurûr-ı nefsâniyyeden emîn oldu ve ‘âkibet anın tezvîri zuhûr etdi. “Bel‘am Bâ‘ûr ve iblis-i la‘în” evvelki olan imtihânlarda ak yüzlü ve kâmilü’l-‘ayâr olmuşlardı; lâkin âhirkî imtihânda hakîr ve zelîl oldılar.

Hakk Te‘âlâ hazretleri ‘âleme rahmetini ihsân için o server-i kâ’inâtı ba‘ş eyledi. “وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ” 460 >sûre-yi Enbiyâ’da< âyet-i kerîmesi muktezâsınca o Resûl-i muhterem ba‘ş olındığı şerâyi‘ ve evâmîr, meb‘ûsün lehüm hakklarında sebep-i sa‘âdet ve mûcib-i salâh-ı ma‘âş u me‘âddır. Ammâ ehl-i fesâd ve küffâra rahmet olduğu ise hasf ve mesh ve ‘azâb-ı istîsâl fi’l-bilâddan emn ve râhatlardır.

O server-i kâ’inât kâffe-yi nâsı ni‘mete şükr ve Hakk’a ta‘ate da‘vet eylediler. Ni‘met ziyâdeleşdi; fakat şükr nerde! Kalben ve kâliben hamd ü senâ ve şükr ü tâ‘at ‘aklen vâcibdir. Küfrân-ı ni‘met edene ‘azâb gelür.

⁴⁵⁸ et-Tevbe 9/126. *Onlar, her yıl bir veya iki kez (çeşitli belâlarla) imtihan edildiklerini görmüyorlar mı? Sonra da ne tevbe ediyorlar ne de ibret alıyorlar.*

⁴⁵⁹ Tenvîr’te ve İslâm kaynaklarında, önceleri iyi bir mümin iken daha sonra Hz. Mûsâ ve kavmi aleyhine hile tertiplelediği için cezalandırıldığı rivayet edilen kişi. Geniş bilgi için bk. Ömer Faruk Harman, “Bel‘am b. Bâûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 5/389-390.

⁴⁶⁰ el-Enbiyâ 21/107. *(Resûlüm!) Biz seni âlemlere ancak rahmet olarak gönderdik.*

Hışm-ı ebed kapısı açılır. Her bir ‘uzvın⁴⁶¹ kendiye mahsûs ve münâsib şükri vardır. Başın şükri secdedir. Ayağın şükri hayra ve ‘ibâdete ve tâ‘ate ve san‘at ve ticârete ve tahsîl-i kemâlâta sa‘y eylemekdir. Gözlerin şükri harâma bakmamak, her şey’e ‘ibretle bakmak... Kulakların şükri anlarla hayr dinlemektir. El-hâsıl her bir ‘uzvın kendüsine münâsib olan şükri işlemezsene küfrân-ı ni‘met eylemiş olursın. Nitekim Hakk Te‘âlâ “فَاذْكُرُونِي”⁴⁶² >Bakara< buyurmuşdur. Hakk’a itâ‘at eden şâkirdir, ‘isyân eden küfrân-ı ni‘met etmiştir. Her ni‘metin kendiye münâsib şükri vardır.

O ni‘metin şükri, “لا يلدغ المؤمن من جحر واحد⁴⁶³ مرتين”⁴⁶⁴ hadîs-i şerîfinin mefhûmı üzere halâs oldıktan sonra tekrâr meldûğ ve melsû‘ olmamak; o ni‘metin şükri, hiç dâne-yi şeytân tarafına dolaşmamaktır, tâ ki dâmına düşmeyesin.

Şükr edersen Hakk Te‘âlâ sana helâl rızık ve zevk-i kalb ve lezzet-i visâl bağışlar. Şükr lisânen zıkr eylemek ve kalben mahabbet ve kâliben ana itâ‘at eylemekdir.

Birçok def‘a elem ve mihnetlerde ve belâlarda “Yâ Rabb, belâdan beni halâs eyle kim⁴⁶⁵ hidmet ve tâ‘at edem ve ihsân eyleyem, şeytânın gözine toprak doldıram.” dedin. [33^a] Ammâ belâ ve mihnet gidüp sıhhat ve ni‘met gelince hidmet ve ihsânı terk eyledin, hazz-ı nefis ile meşgûl oldun.

Ni‘metin şükri, ni‘metden daha hoşdur. Şükre harîs olan kimse şükri koyup da ni‘mete meyl etmez. Şükr, ni‘met mukâbelesinde olur. Pes ni‘met-i ‘uzmâ ve sa‘âdet-i kübrâ-yı hakîkate nazar olınsa şükrdür; zîrâ mün‘im-i hakîkiye tâ‘at ve ana mahabbetden ziyâde bir ni‘met olmaz. Meselâ şükr bir rûhdır, ni‘met anın cesedidir. Şükr seni dostun mahallesine getirir ve mün‘imin visâline ulaştırır. Şükr, seni emîr ve kâni‘ eyler ve gözün tok olur.

⁴⁶¹ Yazmada “‘uzvun” şeklinde kaydedilmekle birlikte kelimeye getirilen “un” eki zammeli tenvinle gösterilmiştir.

⁴⁶² el-Bakara 2/152. *Öyle ise siz beni (ibadetle) anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin; sakın bana nankörlük etmeyin!*

⁴⁶³ واحد: Yazmada yok.

⁴⁶⁴ Buhârî, “Edeb”, 83 (6133); Müslim, “Zühd ve Rekâik”, 63 (2998). *Mümin, bir delikten iki defa sokulmaz.*

⁴⁶⁵ kim: Ki. Ş. Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, II/1227.

Fukarâyâ in‘âm edersin. Hakk’ın ta‘âmından tok yer ve içersin. Tama‘-ı mezmûm gider, halkın elindekine tama‘ etmezsın, gayra ihtiyâcını söylemezsın. El-hâsıl şükürin kadrini bilen ni‘metle iştigâli koyup mün‘imin tâ‘ati tarafına gider.

Lafz dar, ma‘nâ vâsi‘ olduğundan, evâsi‘-i ma‘nâ gûze-yi lafza sığmadığından murâd elfâzla ta‘bîr edilemiyor. Bu ta‘bîrler deryâdan bir katredir.

Nutk hisâbda usturlâb gibidir. Usturlâb ya‘nî rub‘-i dâ‘ire çarh-i âfitâbdan ne kadar bildirir ya‘nî evzâ‘-ı felekiyyeyi ve irtifâ‘ u inhifâz-ı şemsiyyeyi bildirir? Hakkıyla çarh-i âfitâbın ‘ilmini ihâta eylemez. Kezâlik nutk da felek-i ma‘nâyı ihâta edemez. ‘Ale’l-husûs “الرَّحْمٰنُ الرَّحِيْمُ” kelime-yi kudsiyyesinin felek-i hakikatini nasıl bilür ve ‘akl anı nasıl idrâk eder ki bu felek-i mahsûs ve bunun âfitâbı ana nisbetle bir zerredir.

‘acz-i dil mâni‘ oldı takrîre

hiç o rahmân rahîm gelür mi ta‘bîre

1 Hazîrân [1]934 / [17] Safer [1353]

[33^b] بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (١) اَلرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (٢) مَا لِكَ يَوْمَ الدِّينِ (٣)

مَا لِكَ يَوْمَ الدِّينِ

İcmâl: Mâlik-i (ve melik-i) rûz-i cezâdır. (O yevm-i mükâfât u ‘ikâbda zâhiren ve bâtînen mâlik ve mutasarrıf zât-ı ecell-i a‘lâdır. O gün her temellük ve tasarruf ana rücû‘ eder. O gün hiçbir ferd velev ki zâhirde olsun hiçbir şey’e mâlikiyyetde zât-ı samedâniyyesine müşârik degildir. O gün bütün hükm ve saltanat zât-ı ulûhiyyetine rücû‘ eder. Nev‘-i beşerin bu hâk-i sâfilde sermâye-yi mübâhâtı olan saltanat-ı fâniyye o gün bir hayâl-i mâzîden ‘ibâretidir. O gün her ferd pîş-i ‘arş-ı celâl-i samedâniyyede dembesteyi hudû‘ u haşyetdir. Sâha-yı ceberûtdan o gün velvele-endâz-ı mehâbet olan “لِمَنْ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ”⁴⁶⁶ sayha-yı kâhîrânesiyle bütün ekvân lerze-nâkdır. O yevm-i hâ’ilde kerem-i Hudâ-vend-i celîlden başka bir melce’ vü penâ-gâh yok.)⁴⁶⁷

Tefsîr: Mâlik, ‘a‘yân-ı memlûkede dilediği gibi tasarruf eden’e denür. Bu nazm-ı celilde “mâlik ve melik” kırâ’atleri vardır. >E’imme-yi kurrâdan ‘Âsım⁴⁶⁸ ile Kisâ’î⁴⁶⁹ ve Ya‘kûb⁴⁷⁰ “mâlik” diye kırâ’at eylediler. Bunlardan mâ‘adâsı “melik” diye kırâ’at eylediler. “Mâlik” ‘zabt ve tasarruf’ ma‘nâsına olan “milk”den müştakktır. Ammâ “melik” ‘şevket ve saltanat sâhibi olmak’ ma‘nâsına “mülk”den müştakktır.< “Mâlik” kırâ’atini “يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئًا وَالْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ”⁴⁷¹ kavî-i kerîmi takviye eder; çûn-ki bu

⁴⁶⁶ el-Mü’mîn 40/16. ...Bugün hükümler kimindir? Kahhâr olan tek Allah ’ındır.

⁴⁶⁷ Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî, “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur’ân”, *Sırât-ı Müstakîm* 4/90 (13 Mayıs 1326 / 17 Cemâziye’l-evvel 1328), 203.

⁴⁶⁸ Ebû Bekr Âsım b. Ebî’n-Necûd Behdele el-Esedî el-Kûfî (ö. 127/745): Yedi kıraat imamından biri, tâbî. Geniş bilgi için bk. Mehmet Ali Sarı, “Âsım b. Bedhele”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 3/475-476.

⁴⁶⁹ Ebû’l-Hasen Ali b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûfî (ö. 189/805): Yedi kıraat imamından biri, nahiv âlimi. Geniş bilgi için bk. Tayyar Altıkulaç, “Kisâî, Ali b. Hamza”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), 26/69-70.

⁴⁷⁰ Ebû Muhammed Ya‘kûb b. İshâk b. Zeyd b. Abdillâh el-Hadramî (ö. 205/821): Kırâat-i aşere imamlarından. Geniş bilgi için bk. Tayyar Altıkulaç, “Ya‘kûb el-Hadramî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 43/282-284.

⁴⁷¹ el-İnfitâr 82/19. O gün hiçbir kimse başkası için bir şey yapamaz. O gün iş Allah’a kalmıştır.

kavl-i kerîmde o gün hîçbir ferde hîçbir ferde hîçbir vech ile mâlik olmadığını beyân buyurıldıktan sonra o gün cemî'-i umûrın cenâb-ı akdes-i kibriyâya memlûkiyyetini îsbât eylemiştir ki bu ma'nâ “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ”in ma'nâsıdır. Yevm-i cezâda mâlik-i Hakk ancak o kâdir-i mutlakdır. Hakk Te'âlâ kullarına bir kahr ve galebe ile mâlikdir ki kullar kendi nefsinin ana memlûk olmakdan çıkaramazlar. Mâlikine hizmetleri vâcibdir, emrlerinde müstakill degillerdir. Kullar her ne zamân mâlikine 'arz-ı ihtiyâc ederler, pes mâlik de memlûkin her bir ihtiyâcını zâmindir.

“Melik” kırâ'atine göre melik 'pâd-şâh' demektir, umûr-ı 'âmmede 'emr ve nehy ile tasarruf-i küllîye muktedir 'izz ü 'azamet, şevket ü saltanat sâhibi' demektir.

[34^a] Bu iki kırâ'atin her ikisi de mütevâtirdir >ve Hazret-i Bârî rûz-i cezânın hem mâliki ve hem meliki olduğundan her iki kırâ'at müvecccehdır;< ancak ikinci kırâ'at “لِمَنْ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ” nazm-ı celîlinde olduğu gibi yevm-i dîne izâfet makâmına daha lâyıkdır.

“Melik” kırâ'atine göre, yevm-i cezâda meliki'l-mülûk ancak Allâh Te'âlâ'dır. Siyâseti bütün siyâsetlerin fevkindedir. Bütün mülûk-i mecâzî kabza-yı kudretinde esîrdirler. Melik-i mecâzîye muhâlefet âhiru'l-emr harâb-ı 'âleme sebep olduğu gibi melikü'l-mülûke muhâlefet de mesâlihın zevâline ve mefâsidin husûline sebep olur. El-hâsıl insanların kendi melikine ve meliki'l-mülûke mutî' olmaları intizâm ve mesâlihın husûline en büyük sebebdır.

Yevm, 'örfde 'şemsin tulû'ıyla gurûbı arasındaki zamân'dan 'ibârettdır. İstılâh-ı şer'de 'fecd-i sâninin tulû'ıyla gurûb-ı şems arasındaki müddet'dır. Rûz-i kıyâmetde şems olmadığından bu makâmda yevm ile mutlak vakt murâddır.

Dîn, 'cezâ' demektir, ister hayr ister şerr olsun. >Lisânımızda “cezâ” kelimesinin “ukûbet” ma'nâsında isti'mâli şâyi'dir, hayr ile olan cezâda “mükâfât” kelimesini isti'mâl ederiz.< “Yevm”in “dîn” lafzına izâfeti sâ'ir zurûf-ı zamâniyyenin kendüsünde vâki' havâdise izâfeti gibi ednâ mülâbese içündür. Yevm-i dînde kıyâmet, cem', hisâb gibi daha nice ahvâl var iken

yevm-i mezkûr bunlardan birine muzâf kılınmayup da hâssaten “dîn”in zikr edilmesi, tergîb ve terhîbde daha mü’essir olduğu içündür. Kıyâmet ve sâ’ire gibi dîger ahvâl, cezânın mebâdî ve mukkaddimâtı oldukları için “yevm”i anlara muzâf kılmakda bi’t-tab‘ bu te’sîr hâsıl olamaz. O güne mâlikîyyet o günde vâki‘ umûrın kâffesine mâlikîyyeti daha belîğ bir sûretde ifâde eder. Cenâb-ı Hakk cemî‘-i eyyâm u evkâtde bütün umûrın mâlik ve meliki olduğu hâlde bi’l-hâssa yevm-i cezânın mâlik ve meliki diye tavsîf olunması yâ o gün mahlûkât melik-i ‘adl-i ‘Allâm’ın huzûrına ‘arz olınacakları cihetle anın büyük korkulu bir gün olduğunu veyâhûd o günde mahlûkât arasındaki ‘alâ’ik-i mecâziyye bi’l-küllîyye münkatı‘ olup zât-ı ecell ü a‘lâ hazretlerinin o yevm-i meşhûdda icrâ-yı emr ile teferrüdini beyân içündür.

“مَالِكُ الدِّينِ” denüp de “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ” denilmemesi cezânın sâ’ir eyyâmdan mümtâz bir günü olduğunu bize bildirmek içündür. Bu da o gündür ki anda [34^b] her ‘âmil ‘ameline mülâkî olup ecr ve cezâsını tamâmen görür. Bir sâ’il çıkup sorabilür ki: “Kâffe-yi eyyâm eyyâm-ı cezâ degil mi ve halkın bu hayât-ı dünyâda dûçâr oldukları bütün şedâ’id, üzerlerine vâcib olan hukûkî edâdaki tefrît ve taksîrlerinin cezâsı degil mi?” Cevâbında deriz ki: “Evet, içinde bulunduğumuz eyyâmda a‘mâlimizin ba‘zan cezâsı zuhûra gelür; fakat bu cezâ kâffe-yi a‘mâlimizin cezâsı degil ba‘z-ı a‘mâlimizin cezâsıdır. ‘Amel-i vâcibdeki tefrît ve taksîrden dolayı terettüb eden cezânın bu dünyâda zuhûr-ı tâmm ile zuhûr-ı ancak mecmû‘-ı ümmete nisbet iledir. Yoksa efrâdından her bir ferdine nisbet ile degildir. İmdi hangi ümmet Cenâb-ı Hakk’ın sırât-ı müstakîminden inhirâf edüp de anın mahlûkî hakkında cârî ‘âdet-i ilâhiyyesine murâât etmezse der-hâl ‘adl-i ilâhî o ümmeti fakre ve mezellete ve zevâl-i ‘izzet gibi müstehakk olduğu hâle giriftâr eder. Fakat efrâd hakkındaki cezâ zuhûr-ı tâmm ile zuhûra gelmiyor, birçok süfehâ ve erbâb-ı nefis ü hevâyı görüyoruz ki müstağrak-ı huzûz u lezzât olarak imrâr-ı hayât ediyorlar. Vâkı‘â bunlar ara sıra gussa vü keder verecek şeylerden hâlî olmazlarsa da bu ahvâl anların ancak ba‘z-ı a‘mâl-i kabîhasına mukâbil gelebilir. Halka ihsân ile mu‘âmele eden ba‘z-ı pâk sîretlileri de görüyoruz ki hüsn-i ‘amelinden dolayı lâayk olduğu mükâfâtından hiçbir şey’e nâ’il olmamış. Lâkin rûz-i cezâ böyle degil. Orada efrâd-ı

‘âlemînden her ferdin cezâ ve mükâfâtı tamâmen hakkıyla îfâ olunur. ‘فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ⁴⁷²’

Cenâb-ı Hakk kulûbımızı cânib-i akdesine cezb için zât-ı ulûhiyyetinin “rahmân” “rahîm” olduğunu bize bildirdi; fakat kâffe-yi ‘ibâd bu lûtf ve minneti idrâk edüp de matlûb olan incizâb ile müncezib olamıyorlar. Bunun için Hakk Te‘âlâ hazretleri “rahmet”i zikr eyledikten sonra ‘akibinde “dîn”i zikr ederek kullarına ‘amellerine göre mücâzât ve mükâfât edeceğini bize bildirdi. [35^a] Şu hâlde Cenâb-ı Hakk’ın kullarını, terbiyenin iki nev’i olan tergîb ve terhîbin her ikisiyle terbiye etmesi anlar hakkında şâyân buyurduğu rahmeti cümlesindendir. Nitekim *Kur’ân*’ın birçok âyatı buna şehâdet eder. “نَبِّئْ عِبَادِي أَنِّي أَنَا الْغَفُورُ الرَّحِيمُ وَأَنَّ عَذَابِي هُوَ الْعَذَابُ الْأَلِيمُ⁴⁷³”

Sûre-yi kerîmede Hakk subhânehû ve te‘âlâ hazretleri “‘Âlemlerin perverdigâridir. Zâhir ve bâtın, dünyâ ve âhiret bütün ni‘metler ile anlara mün‘imdir. Yevm-i sevâb u ‘ikâbda bütün umûra mâlikdir.” diye tavsîf olunur. Zât-ı ulûhiyyetin şu sıfât-ı celîle ile tavsîf olunması hamdin Cenâb-ı Bârî’ye ihtisâsına dâ’ir sebk eden hükmi ta‘lîl ve ‘ibâdet ile isti‘ânenin zât-ı ecell-i a‘lâsına iktisârına dâ’ir âtîyi temhîd içündür. Çün-ki bu sıfât-ı celîleden her biri şu zikr olunan umûrın Cenâb-ı Hakk’a sübûtı vâcib olduğına delâlet eylediği gibi umûr-ı mezkûrenin mutlakâ Allâh’dan başkasına sübûtı mümteni‘ olduğına delâlet eder ki ihtisâs ile murâd budur.⁴⁷⁴

“مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ”: Denebilür ki bu nazm-ı celîl mesâ’il-i me‘âd ve haşr u neşre işâretidir. O mesâ’ilin ba‘zısı ‘aklî ve ba‘zısı sem‘îdir. Ammâ ‘aklî olan, bu ‘âlemin tahrîb ve i‘dâmı mümkündür ve bi’l-âhire i‘âdesi de mümkündür. Binâ’en-‘aleyh insânın da öldükden sonra i‘âdesi mümkündür.

⁴⁷² el-Zilzâl 99/7-8. Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu görür.

⁴⁷³ el-Hicr 15/49-50. (Resûlüm!) Kullarıma, benim, çok bağışlayıcı ve pek esirgeyici olduğumu haber ver. Benim azabımın elem verici bir azap olduğunu da bildir.

⁴⁷⁴ Yazmada 33^b’de “mâlik, a’yân-ı memlûkede” ile başlayıp 35^a’da “ile murâd budur” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî’nın “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur’ân” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî, “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur’ân”, *Sırât-ı Müstakîm* 4/95 (17 Hazîrân 1326 / 22 Cemâziye’l-âhir 1328), 286-287.

Ammâ sem'î olan, kıyâmet vaktinde ve sonra bulunacak ahvâle dâ'ir nakl olunan âsârdır.

Kıyâmet-i kübrâ, bir mî'âd ve va'de-gâhdır ki vaktini ancak Allâh Te'âlâ bilir. Evkât ve ezminede her ne kadar teşâbüh var ise de her biri için, envâ' u eşkâl-i vücûdın ba'zısına ihtisâsı vardır. 'Înde'l-mütekellimîn bu tahsîs meşî'etullâh râci' olur. Zîrâ Hakk Te'âlâ irâde ve meşî'etiyle bir mevcûdî bir vaktde îcâd buyurmakla o vakti tahsîs ve temyîz buyurmuş olur. Evkât kudret-i kadîme izâfetle müteşâbihdir. Kıyâmet-i 'âmme olan vakt-i mümtâzın muhâl olmasına burhân-ı kelâmî ve burhân-ı felsefî mevcûd olmayınca buna îmân vâcib olur. Ve bunun için te'vîl ve ihtimâl 'âriz olmayan sarâhat-i şer' vârid olmuştur. El-hâsıl şöyle bir zamânın hudûsı vâcibdir ki o zamânda mevtâ haşr ve eczâ-yı 'asliyyeleri cem' olup ervâh eşbâhına rücû' eder. Câhil fasl-ı şitâyı te'emmül eder. Ve anda nebât ve mîvenin [35^b] husûlinden ta'accüb eder. Bahâr faslı geldikde 'ayne'l-yakîn müşâhede eder. Ve şu dünyâdaki iki faslın arasında bu'diyyet olduğu gibi kezâlik neş'e-yi ûlâ ki insân için tenâsül ile hâsıl olur ve neş'e-yi uhrâ ki insân için ihyâ ve i'âde ile hâsıl olur, her iki zamân ve her iki neş'e arası kevn-i ba'îddir, biri âhara kıyâs olmaz.

Neş'e-yi uhrâ umûr-ı mümkin ve vâcibü'l-îmân olduğına birçok delîl vardır. Neş'e-yi uhrâ hakkında evvelden beri nice ihtilâf mevcûd idi. Ve enbiyâ 'aleyhimü's-selâm berâhîn ve emsile-yi mahsûsa ile isbât buyururlardı. Hâlbuki neş'e-yi ûlâdan daha ziyâde ta'accub olmalı idi. Lâkin neş'e-yi ûlâ mahsûs ve müşâhed ve mu'tâd olduğundan ta'accub sâkit olmuştur. Bunda asl olan her şey'i ki insân anı müşâhede edemezse ve sebebini bilmez ise andan ta'accub eder.

Mevt ile te'sîr-i a'mâl olan kurbîyyet ilallâh ve bu'diyyet 'anillâh keşf olur. Hakâyık-ı umûr ki a'mâlin âsârının mikdârlarıdır, ba'z-ı a'mâlin te'sîri (ya'nî Hakk'a yaklaştırması yâhûd uzaklaştırmasıdır) dîger a'mâlin te'sîrinden ziyâde olur. Bir lahzada bütün a'mâlin te'sîrinin mikdârını ve vukû' u cereyânını bildirmek kudret-i ilâhîde mümteni' değildir.

İnsân dünyâda bir musâfir gibidir. Her nefesi bir adım demektir. Maksadı 'âlem-i âhirete ve dâr-ı sa'âdete vusûldir. İmdi bu dünyâda 'acâ'ib-

i melekûti müşâhede ederse bilsün ki ‘âlem-i âhiretin ‘acâ’ib-i hâli, behcet ve sa‘âdeti daha çok yüksektir. “Yevm-i cezânın mâlik ve hâkimi, mahkeme-yi kübrânın kâdî-yi ‘âdili olan Hakk celle ve ‘alâ o günde kullarına Hakk üzere hükm edüp cezâ ve mükâfâtların verir.”⁴⁷⁵ Evet, iyi ile kötünün, mutî ile ‘âsinin arasını fark be-heme-hâl lâzımdır. Bu fark ise ancak yevm-i cezâda zâhir olur.

Ma‘lûm olsun ki bir kimse zâlimi mazlûma musallat eylese, sonra zâlimden intikâm almasa pes bu intikâm almamak, yâ ‘acizden yâ cehlinden yâhûd zulme râzı olduğundan için olur. Bu üç sıfât Hakk subhânehû ve te‘âlâ hakkında muhâldir. Öyle ise mazlûm için zâlimden intikâm almak herhâlde lâzım ve vâcib olur. İşte bu intikâm dâr-ı dünyâda hâsıl olmayınca dâr-ı uhrâda hâsıl olması vâcib olur. [36^a] “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ”،⁴⁷⁶ “فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ”،⁴⁷⁷ kavlı-i kerîmiyle de murâd budur. Hadîs-i “bitâka”⁴⁷⁷ da buna bir şâhid olur.

Vâcibât iki kısım üzeredir: Bir kısmı hukûkullâha ta‘alluk eder, bir kısmı da hukûk-ı ‘ibâda ta‘alluk eder. Ammâ hukûkullâhın mebnâsı müsâmaha üzeredir; zîrâ Hakk Te‘âlâ ganiyy-i mutlakdır. Ammâ hukûk-ı ‘ibâddan sakınmak vâcibdir; zîrâ kul fakîr ve muhtâc ve bahîldir.

Hadîs-i şerîfde vârid olmuştur ki: “من كانت له مظلمة لآخيه من عرض أو شيء فليتحلله منه اليوم قبل أن لا يكون له دينار ولا درهم إن كان له عمل صالح أخذ

⁴⁷⁵ Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *el-Mevâhibü'l-‘Aliyye - Mevâkib*, I/4 (el-Fâtiha 1/3).

⁴⁷⁶ el-Zilzâl 99/7. *Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür.*

⁴⁷⁷ إِنَّ اللَّهَ سُبْحَانُ رَجُلًا مِنْ أُمَّتِي عَلَى رُؤُوسِ الْخَلَائِقِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيَنْشُرُ عَلَيْهِ تِسْعَةَ وَتِسْعِينَ سَجْلًا ، كُلُّ سَجَلٍ مِثْلُ مَدِّ الْبَصَرِ ثُمَّ يَقُولُ : أَتَنْكُرُ مِنْ هَذَا شَيْئًا ؟ أَظْلَمْتُكَ كَتَيْبَتِي الْحَافِظُونَ ؟ يَقُولُ : لَا يَا رَبِّ ، يَقُولُ : أَظْلَمْتُكَ عَنَزٌ ؟ يَقُولُ : لَا يَا رَبِّ ، يَقُولُ : بَلَى ، إِنَّ لَكَ عِنْدَنَا حَسَنَةً ، وَإِنَّهُ لَا ظُلْمَ عَلَيْكَ الْيَوْمَ ، فَيَخْرُجُ بَطَاقَةً فِيهَا أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ ، وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ ، يَقُولُ يَا رَبِّ ، مَا هَذِهِ الْبَطَاقَةُ مَعَ هَذِهِ السَّجَلَاتِ ؟ قَالَ : فَإِنَّكَ لَا تَظْلَمُ ، قَالَ : قَوِّضْ كِتَابَتِي الْيَوْمَ ، وَالْبَطَاقَةُ فِي كَفِّهِ ، وَفَاطَتْ السَّجَلَاتِ وَتَقُلَّتْ الْبَطَاقَةُ ، وَلَا يَثْقُلُ مَعَ اسْمِ اللَّهِ شَيْءٌ *Kiyamet günü, ümmetimden bir adamı bütün yaratılmışların önüne konulur ve onun üzerine her biri göz alabildiğine doksan dokuz kayıt yayılır ve kendisine ‘Bunlardan herhangi birini yalanlıyor musun? Hafız katipleri sana haksızlık mı etti?’ diye buyrulur. ‘Hayır’ der, ‘Ya Rabbi’. Kendisine ‘Özrün var mı?’ diye buyrulunca ‘Hayır Rabbim’ der. Kendisine ‘Evet, bizim için hayırlı amellerin var ve bugün sana hiçbir haksızlık yapılmaz.’ Diye buyrulur. Bunun üzerine, içinde ‘Eşhedü en lâ ilâhe illallâh ve eşhedü enne Muhammedün abduhü ve resûluhü’ yazılı küçük bir yaprak getirilir. Adam ‘Ya Rabbi, bu küçük yaprak nedir?’ der. Kendisine ‘Sana asla zulmedilmez.’ denilir ve o kayıtlar bir kefeye, o küçük yaprak da öbür kefeye konur ve yaprak ağır gelir. Zaten yüce Allah’ın ismine hiçbir şey daha ağır gelmez.’ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/213 (6994); İbn Mâce, “Zühed” 35 (4300); Tirmizî, “İmân”, 17 (2639).*

Ya'nî⁴⁷⁸ "بقدر مظلمته وان لم يكن له حسنات اخذ من سيئات صاحبه فتحمل عليه 'Bir kimse bir mü'min kardaşının 'ırzına müte'allik zulm eylese yâhûd sâ'ir tarîk ile zulm eylese dünyâda istihlâl etsün ki 'ukbâda dînâr ve dirhem mevcûd olmayup mukâbilinde eylediği zulüm mikdârı sevâbı alınur ve eger hasenâtı bulunmazsa hasmın günâhından ahz olunur, sâhib-i zulme tahmîl olunur.' İmâm-ı A'zam hazretleri bir mecûsiyle mülâkâtı esnâsında hazret-i imâmın az bir zulmden sakındığını anlayan mecûsî müslimân oldu. Sen de öyle bir islâm⁴⁷⁹ ve insân ol ki başkaları hasret çeksünler, imrensünler. Baksana Hâtem-i Tâ'î'nin⁴⁸⁰ sehâ ile, Nûşîrvân'ın⁴⁸¹ 'adl ile ebedî nâmları kaldı. Hattâ ba'z-ı nâs, Resûl-i Ekrem'in "Melik-i 'âdil zamânında doğdum."⁴⁸² deyü buyurdığını rivâyet eylemişlerdir.

Hakk Te'âlâ sûre-yi Mutaffifîn'de buyurur: "وَيْلٌ لِّلْمُطَفِّفِينَ الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ أَلَا يَظُنُّ أُولَٰئِكَ أَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ لِيَوْمٍ عَظِيمٍ يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ"⁴⁸³. Veyl ('azâb ender 'azâb) o mutaffiflere ki ölçi ile bir şey aldıkları vakt (ne kadar mümkün hîle var ise anların hepsini yaparak) hakklarını (ziyâdesiyle) ölçüp alurlar. Ve nâs için bir şeyölçecek veyâ tartacak olsalar eksik ölçerler, eksik tartarlar. (Anlar bu gadr ve hiyânete nasıl cür'et ediyorlar, bu irtikâblarına ta'accub olınsun.) Anlar sanmayorlar mı ki (hevl ü dehşetine hadd ü pâyân olmayan) 'azîm bir gün için ba's olınurlar! O gün ki nâs rabbü'l-'âlemîn(in hüküm ve kazâsı) [36^b] için kâ'imen duracak (ve bir zerre ve hardal mikdârı bir hakktan dolayı hisâb verecek)dirler.'

⁴⁷⁸ Buhârî, "Rikâk", 48 (6534).

⁴⁷⁹ islâm: Müslüman. Ş. Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, I/112.

⁴⁸⁰ Ebû Seffâne (Ebû Adî) Hâtim b. Abdillâh b. Sa'd et-Tâî el-Kahtânî (ö. 578 [?]): Câhiliye döneminin cömertliğiyle ünlü şairi. Geniş bilgi için bk. Süleyman Tülüccü, "Hâtim et-Tâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 16/472-473.

⁴⁸¹ Kısra Enûşîrvân I. Hüsrev b. Kubâd (ö. 579): Sâsânî hükümdarı (531-579). Geniş bilgi için bk. Ahmed Tefazzülî, "Enûşîrvân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 11/255.

⁴⁸² Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, IV/305 (5195); Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, IV/279 (2927).

⁴⁸³ el-Mütaffifîn 83/1-6. İnsanlardan alırken ölçüp tarttıklarında ise noksan yapan hilekârlara yazıklar olsun! Onlar düşünmezler mi ki, büyük bir günde (hesap vermek için) diriltilecekler! Öyle bir gün ki, insanlar o günde âlemlerin Rabbinin huzurunda divan duracaklardır.

Tatfif, ‘bir şey’i noksân ölçmen veyâ noksân tartmak’dır. Bu âyet-i kerîmede görüyoruz ki eksik ölçenler ve eksik tartanlar hakkında ne kadar şiddet, ne kadar va‘îd var. Bu makûleler dünyâda rüsvây ve bed-nâm oldukları gibi huzûr-ı rabbü’l-‘âlemîn de şiddetle mes’ûl ve mu‘âteb olacaklardır. Ahz ü i’tâsında gadr ve hud‘aya sâlik olmuş hiçbir tâcir görilmemiştir ki zarar ve ziyâna uğramasun, nihâyet mu‘âmelesi büsbütün bozularak ber-bâd ve perîşân olmasun. Ticâretinde iltizâm-ı istikâmet ü emânet eden tâcirler mâlının ribh ü nemâsıyla birçok servete nâ’il olurlar. Kemâl-i hayretle görmekte olduğumuz o cesîm cesîm mü’essesât-ı ticârîyye hep semere-yi istikâmet ü emânetdir. Bize dünyâ ve âhiret sebeb-i necât u felâhımız bulunan evâmîr ü ta’lîmât-ı ilâhiyyeyi ve eslâfın makbûl harekâtlarını kendimize rehber edelim de şu muhît sefâlet ve ‘atâletden sıyrılarak bir cihân fa‘âliyyete⁴⁸⁴ yükselelim. El ele verüp çalışarak rızâ-yı ilâhîyi tahsîle cehd edelim. Memleketimizi şevket, kavmiyyemizi istikâmet ile fa‘âliyyet⁴⁸⁵ ile ihyâ eyleyelim. “وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ”⁴⁸⁶

>Mülûk-i Emeviyye’den ‘Abdûlmelik bin Mervân’a⁴⁸⁷ bir a‘râbî dedi ki: “Cenâb-ı Hakk’ın mutaffifler hakkında ne buyurduğunu; ya’nî az bir şey’in bi-gayri hakkın ahzından⁴⁸⁸ dolayı anlara ne ‘azîm va‘îd teveccüh etdiğini işitdin. Yâ sen ki emvâl-i müslimîni ölçisiz tartısız alıyorsun, kendin içün ne zann ve tahmîn edersin?”<

Rivâyet olunur ki: “Resûl-i Ekrem hazretleri Medîne’yi teşrîf buyurdıkları zamân Medîne ahâlîsi keyl husûsında pek gaddâr idiler. Bu âyet-i kerîme şeref nüzûl etmesiyle mu‘âmelelerini ıslâh eylediler: ‘وَأَوْفُوا’⁴⁸⁹ >sûre-yi

⁴⁸⁴ Yazmada: fa‘âliyyete.

⁴⁸⁵ Yazmada: fa‘âliyyet.

⁴⁸⁶ el-Mâide 5/2. ...İyilik ve (Allah’ın yasaklarından) sakınma üzerinde yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerine yardımlaşmayın...

⁴⁸⁷ Ebû’l-Velîd Abdûlmelik b. Mervân b. el-Hakem (ö. 86/705): Emevî halifesi (685-705). Geniş bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, “Abdûlmelik b. Mervân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988), 1/266-270.

⁴⁸⁸ Yazmada: ahzen.

⁴⁸⁹ el-İsrâ 17/35. Ölçtüğünüz zaman tastamam ölçün ve doğru terazi ile tartın. Bu, hem daha iyidir hem de neticesi bakımından daha güzeldir.

İsrâ'da< Ya'nî 'Başka bir kimseye keyl ile bir şey verirsiniz tamâm ölçin ve bir şey vezn ederseniz doğru terâzû ile vezn edin. Bu doğru ölçmek ve doğru vezn eylemek hiyânetinden hayrlu ve 'âkibeti ahsendir.'”

Hukûk “hakk”ın cem'idir. Hakk, hakikatde cemî-i sıfât-ı kâmile ile muttasıf olan zât-ı bî-çûndür ve zât-ı akdes-i kibriyâdır; zîrâ 'kendüyi 'adem sebkât [37^a] etmemiş ve kendüye 'adem lâhik olmaz' ma'nâsınca hakikaten mevcûd-ı hakîkî kendüsüdür, kendünün gayrıya hakk ıtlâkı mecâzdır.

Hakk; bâtılın hilâfıdır, masdardır. “حق الشيء”⁴⁹¹ denür, bir şey vâcib ve sâbit olduğu vaktde. Hakk, esmâ vü sıfât-ı ilâhiyyedendir ve *Kur'ân*-ı 'azîmü's-şâna ve bâtılın zıddına ve kazâ ve hükm olunan emre ve mevte ve bir şeyle cezm ve hükm etmege ve hakikat-i emre ıtlâk olunur.

Hukûkullâh, 'ibâdât ve 'ukûbâtdır. Hukûk-ı 'ibâd, mu'âmelâtdır.

Meşrû'ât dört kısımdır: Hâlis hakkullâh ve hâlis hakk-ı 'abd ve ikisi müctemi' olup kendüde hakkullâh gâlib olan veyâhûd hakk-ı 'abd gâlib olanıdır. İns ü cinnin halkinden meksûd-ı aslî Allâh'ı bilüp 'ibâdet etmekden başka bir şey değildir.⁴⁹²

Bey'in meşrû'iyetinde hikmet ve menfa'at intizâm-ı ma'âş ve 'âlemin bekâsıdır. Bey'in meşrû'iyetinin sübûtı (1.) kitâbladır ki Hakk subhânehû ve te'âlâ hazretlerinin “وَاحِلَ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا”⁴⁹³ dahi “إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً”⁴⁹⁴ kavlı-i sıdk-ı ihtivâlarıdır.

Ve (2.) sünnetledir ki Resûl-i Ekrem'den, devenin arkasına palanın altına konılan çulı bey' vâki' oldu. Ve vakt-i sa'âdetde bulunan bey'leri kendüleri ibkâ ve ikrâr buyurdılar.

⁴⁹⁰ Yazmada 36^a'da “وَيْلٌ لِلْمُطَفِّينَ” ayeti ile başlayıp 36^b'de “وَأَوْفُوا الْكَيْلَ...” ayeti ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ'il Hakkî'nın “Necâ'ib-i Kur'âniyye” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ'il Hakkî, “Necâ'ib-i Kur'âniyye”, *Sırât-ı Müstakîm* 2/39 (21 Mayıs 1325 / 14 Cemâziye'l-evvel 1327), 195-196.

⁴⁹¹ hakka eş-şey'u: Bir şey zorunlu ve var oldu.

⁴⁹² “وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ” ez-Zâriyât 51/56. Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.

⁴⁹³ el-Bakara 2/275. ...Halbuki Allah, alım-satımı helâl, faizi haram kılmıştır...

⁴⁹⁴ en-Nisâ 4/29. ...Karşılıklı rızaya dayanan ticaret olması hali müstesna...

Ve (3.) icmâ'ladır ki 'ulemâ-yı ümmet-i Muhammediyye cevâzı üzere icmâ' etdiler. Ve (4.) kıyâs-ı ma'kûl ileddir ki hiçbir kimse bey'den müstağnî degildir, umûr-ı zarûriyyedendir, hiçbir zamân 'akl mâni' olmaz.

>Hadîs-i şerîfde “من غشنا فليس منا”⁴⁹⁵ vârid olmuştur. Bir kimse metâ'ının az veya çok 'aybı ma'lûm iken anı ketm ü ihfâ ederek bey' eyleyüp beyân etmese merdûdu's-şehâde fâsık olur. Bundan zâhir olan, kitmân⁴⁹⁶-ı 'aybın kebâ'irden olmasıdır; zîrâ sagîreye ısrâr olmadıkca anınla şehâdet redd olunmaz. Pes müştêriyi gışş olmamak için nefis-i 'aybı beyân vâcibdir.<

Sûre-yi Bakara'da 188. âyet-i kerîmede Hakk subhânehû ve te'âlâ hazretleri buyurur ki: “وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا”⁴⁹⁷ ma'nâ-yı şerîfi 'Aranızda mâllarınızı (kumâr, sirkat, gasb, nehb, vedî'a ve emânete hiyânet gibi sûretlerle) bi-gayri hakkın yemeyin (mübâh ve meşrû' olmayan vech ile birbirinizin mâlını ahz etmeyin) ve haksız olduğınızı bilüp dururken (bi'l-muhâkeme) nâsın emvâlinden bir kısmını (şehâdet-i zûr ve yemîn-i kâzib gibi [37^b] mûcib-i) ism (olur şeyler) ile yemek için mâllarınızı hâkimlerin hükmüne düşürmeyin.' Ba'zıları “وَتُدْلُوا بِهَا” kavlı-i kerîmini 'Ba'z-ı emvâli reşvet⁴⁹⁸ tarîkiyle hükkâm-ı sû'e vermeyin.' sûretinde tefsîr etmiştir. Rivâyet oldu ki: “‘Abdân el-Hadramî⁴⁹⁹ nâmında bir kimse İmri'ü'l-Kays el-Kindî'den⁵⁰⁰ bir kıt'a arz iddi'â etti ve beyyinesi olmadığından Resûl-i Ekrem efendimiz İmri'ü'l-Kays'a yemîn teklîf eyledi. İmri'ü'l-Kays yemîne hâzır bulunduğı sırada Resûl-i Ekrem efendimiz ‘إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ

⁴⁹⁵ Müslim, “İmân”, 164 (101). *Bizi aldatan bizden değildir.*

⁴⁹⁶ Yazmada: ketmân. Arapça *kitmân* olan bu kelimenin “ketmân” biçimi tespit edilememiştir. Fîrûzâbâdî, *el-ukyânûsu 'l-basît fî tercemeti 'l-kâmûsi 'l-muhît*, III/546.

⁴⁹⁷ el-Bakara 2/188. *Mallarınızı aranızda haksız sebeplerle yemeyin. Kendiniz bilip dururken, insanların mallarından bir kısmını haram yollardan yemeniz için o malları hâkimlere (idarecilere veya mahkeme hâkimlerine) vermeyin.*

⁴⁹⁸ Bu kelimenin “reşvet”, “rişvet” ve “rüşvet” biçimleri müstameldir. Fîrûzâbâdî, *el-ukyânûsu 'l-basît fî tercemeti 'l-kâmûsi 'l-muhît*, III/823.

⁴⁹⁹ Bazı kaynaklarda “Rebî'a bin 'Aydân el-Hadramî” olarak (Süleyman Tülüçü, “İmruülkays b. Âbis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 22/237), bazı kaynaklarda “Rebî'a bin 'Abdân el-Hadramî” olarak kaydedilmiştir (Kurtubî, *el-Câmi 'li-ahkâmi 'l-Kur'ân*, III/222 (el-Bakara 2/188)).

⁵⁰⁰ İmruülkays b. Âbis (Ânis) b. el-Münzir el-Kindî (ö. 25/645): Muhadram şairlerden, sahâbî. Geniş bilgi için bk. Süleyman Tülüçü, “İmruülkays b. Âbis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 22/237.

وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا⁵⁰¹ nazm-ı celîlini kırâ'at edüp yemîn-i kâzib ile ve suver-i sâ'ire ile şunun bunun hakkını yiyenlerin haybet ve hüsrânlarına î mâ buyurmasıyla İmri'ü'l-Kays kendine gelerek yemînden nükûl etdi. Resûl-i Ekrem de arz-ı müdde'â-bihâyı 'Abdân'a teslîm etdi. Bunun üzerine bu âyet-i kerîme şeref nüzûl eyledi."⁵⁰²

Hâkimin kazâsı harâmı helâl etmez ve helâli de harâm etmez. Nitekim sâhib-i risâlet efendimiz buyurmuşlardır ki: “انما انا بشر و انكم تختصمون الى و لعل بعضكم ان يكون الحن بحجته من بعض فاقضى نحو ما اسمع فمن قضيت له و بحق اخيه شيئا فلا يأخذه فانما اقطع له قطعة من النار”⁵⁰³. >Kâle 'aleyhi's-selâm
انما انا بشر وانه يأتيني الخصم فلعن بعضكم ان يكون ابلغ من بعض فاحسب انه “صادق فاقضى له بذلك فمن قضيت له بحق مسلم فانما هي قطعة من النار فلا يأخذها”⁵⁰⁴ Şöyle rivâyet olunur ki: “İki kimse huzûr-ı nebevîde murâfa'a oldılar. Resûl-i Ekrem efendimiz anlara dedi ki: 'Ben de sizin gibi ancak bir insânım. Siz benim yanımda murâfa'a oluyorsunuz. Olabilür ki ikinizden biriniz serd eylediği delîl ve hüccete öbirinden daha 'ârif ve mutabassır olmağla ben de andan işitdigime göre anın lehine hükm ederim. Şâyed ben ana kardaşının hakkında bir şey ile hükm edersem benim zâhir hâle muvâfık olarak vukû' bulan hükm ve kazâma mağrûr olup da sakın andan bir şey almasun; zîrâ zâhir-i şerî'ate göre anın lehine hükm edeceğim şey, karındaşının hakkı ise o âteşden bir parçadır. Benim hükmim ile harâm ana helâl olmaz.' O kimseler hakîkatı gösteren nasîhat-i peygamberîden müte'essir olup ağladılar ve her biri: 'Benim hakkım muhibb ve yârimin olsun.' dedi. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem [38^a] Efendimiz: 'Haydi gidin

⁵⁰¹ Âl-i İmrân 3/77. Allah'a karşı verdikleri sözü ve yeminlerini az bir bedelle değiştirenlere gelince...

⁵⁰² Nüzul sebebine dair rivayet için bk. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, III/222 (el-Bakara 2/188).

⁵⁰³ Buhârî, “Ahkâm”, 20 (7169), “Hiyel”, 10 (6967); Müslim, “Akdiyye”, 4 (1713).

⁵⁰⁴ Buhârî, “Ahkâm”, 29 (7181), 31 (7185). “Hâkimin hükmünün bir haramı helal veya bir helali haram kılamayacağı” ibaresi hadis metninde tespit edilememekle birlikte Buhârî'de Kitâbu'l-Ahkâm'ın 29. bâbının başlığı “Her kimin lehine mümin kardeşinin hakkı hükmolunmuşsa sakın o kimse bu hakkı almasın; çünkü hâkimin hükmü haramı helal kılmaz, helali de haram kılmaz.” şeklindedir. Ebû Abdillâh Muhammed ibn İsmâil el-Buhârî, *Sahih-i Buhârî ve Tercemesi*, 15/7035.

işin doğrusını kasd edin ve sonra birbirinizden⁵⁰⁵ istihlâl-i hukûk eyleyin.’ buyurdu.”

Kâdî Şüreyh⁵⁰⁶ hazretleri haksızlığından şübhelendiği mahkûmun lehe der idi ki: “İşte ben senin lehine hüküm ediyorum, hâlbuki seni haksızsın zann ediyorum; lâkin nezdimde ikâme olunan beyyine mûcebince hüküm etmemek vüs‘im dâhilinde degildir, ma‘a-mâ-fîh benim hükümim harâmı sana helâl etmez.”⁵⁰⁷

Sûre-yi Bakara’da 282.⁵⁰⁸ âyet-i kerîme Hakk subhânehû ve te‘âlâ buyurur ki: “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوا وَلْيَكْتُبَ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسَ مِنْهُ شَيْئًا فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رَجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَىٰ وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا وَلَا تَسْمُوا أَنْ تَكْتُبُوا صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا إِلَىٰ أَجَلِهِ ذَلِكُمْ أَفْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ وَقَوْمٌ لِلشَّهَادَةِ وَأَذْنَىٰ آلَا تَرْتَابُوا إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاصِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا وَأَشْهِدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ وَلَا يُضَارَ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ وَإِنْ تَفْعَلُوا فَإِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ”⁵⁰⁹.

⁵⁰⁵ Yazmada: birbirinizin.

⁵⁰⁶ Ebû Ümeyye el-Kâdî Şüreyh b. el-Hâris b. Kays el-Kindî el-Kûfî (ö. 80/699 [?]): Tâbiîn devrinin ileri gelen fakihlerinden, Kûfe kadısı. Geniş bilgi için bk. Şükrü Özen, “Kâdî Şüreyh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), 24/119-121.

⁵⁰⁷ Yazmada 37^a’da “sûre-yi Bakara’da” ile başlayıp 38^a’da “harâmı helâl etmez” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî’nın “Necâ‘ib-i Kur‘âniyye” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî, “Necâ‘ib-i Kur‘âniyye”, *Sırât-ı Müstakîm* 1/7 (25 Eylül 1324 / 12 Ramazân 1326), 98.

⁵⁰⁸ Yazmada: 283.

⁵⁰⁹ el-Bakara 2/282. *Ey iman edenler! Belirlenmiş bir süre için birbirinize borçlandığınız vakit onu yazın. Bir kâtip onu aranızda adaletle yazsın. Hiçbir kâtip Allah’ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın; (her şeyi olduğu gibi) yazsın. Üzerinde hak olan kimse (borçlu) da yazdırsın, Rabbinden korksın ve borcunu asla eksik yazdırmassın. Şayet borçlu sefih veya akli zayıf veya kendisi söyleyip yazdıramayacak durumda ise, velisi adaletle yazdırsın. Erkeklerinizden iki de şahit bulundurun. Eğer iki erkek bulunamazsa rıza göstereceğiniz şahitlerden bir erkek ile -biri yanılırsa diğerinin ona hatırlatması için- iki kadın (olsun). Çağrıldıkları vakit şahitler gelmezlik etmesin. Büyük veya küçük, vâdesine kadar hiçbir şeyi yazmaktan sakın üşenmeyin. Böyle yapmanız Allah nezdinde daha adaletli, şehadet için daha sağlam, şüpheye düşmemeniz için daha uygundur. Ancak aranızda yapıp bitirdiğiniz peşin bir ticaret olursa, bu durum farklıdır. Bu durumda onu yazmamanızda sizin için bir sakınca yoktur.*

Sûrenin âhirlerine doğru zikr olunan ahkâm-ı şer'iyeden birini de âyet-i müdâyene muhtevîdir. Cenâb-ı Hakk bu sûrede evvelen kullarına fî-sebîlillâh infâk ve terk-i ribâ ile emr buyurdıktan sonra "âyet-i müdâyene" ıtlâk olunan bu âyetde anları mâl-ı helâlin hıfzı ve fesâd ve telefden sıyâneti husûsına da'vet ediyor. Ve çûn-ki emvâl sebep-i mesâlih-i ma'âş ü me'âd olup insân anınla infâk fî-sebîlillâh ve ribâ ve sâ'ire gibi gadab-ı ilâhîye bâ'is ahvâlden i'râza ve takvallâha mülâzemet ve muvâzabete kudret-yâb olacağından ekseriyyâ elfâz-ı *Kur'ân*'da cârî olan ihtisârın hilâfına olarak bu âyetde mahzâ hıfz-ı emvâlde ihtiyâta teşvîk ve irşâd olmak üzere ekîd emrler ve belîğ ta'limât ile, beynlerinde cârî mu'âvazât esnâsında deyni müstemil vukû' bulan mu'âmelenin hâlini beyâna şurû' ederek buyurur ki: 'Ey îmân edenler, bir deyn ile ecel-i müsemâyâya dek tedâyün etdiğiniz vakt (ya'nî tarafeynden biri bir 'aynı müddet-i ma'lûme ile öbir tarafa veresiye vererek yâhûd öbir taraftan bir 'aynı müddet-i ma'lûme ile veresiye alarak vâki' olan mu'âvazât esnâsında şu sûretle deyni mutazammın bir mu'âmelede bulunduğunuz zamân) o deyni yazın (vakt-i edâsıyla beraber o deyni kayd u tahrîr edin).' Tedâyün ve ta'bîr-i dîger ile müdâyene ber-vech-i muharrer deyni mutazammın mu'âmele ma'nâsına olduğundan deynin deyne mukâbelesini iktizâ etmez ve binâ'en-'aleyh tedâyün veyâhûd [38^b] müdâyene her iki taraftan deynin husûli demek olup bu da deyni deyne bey'i ifâde etmekle bi'l-ittifâk bâtıldır diye su'âl vârid olmaz. Bey'ler dört vech üzere olur: Biri 'aynı 'ayna bey' ve mübâdele etmektir ki bu sûret şübhesiz müdâyene degildir. İkincisi deyni deyne bey' eylemektir, bi'l-ittifâk bâtıl olduğundan âyet-i kerîmenin tahtında dâhil degildir. Geriye iki kısım kalur ki birisi 'aynı deyne bey' etmek ya'nî mâlî semen-i mü'eccel mukâbilinde satmaktır. Ve dîgeri deyni 'ayna bey' etmek ya'nî peşîn pâra ile veresiye mâl almaktır ki selem'dir. Ekser-i müfessirînin kavli üzere bu son iki kısmın her ikisi bu âyet-i kerîmenin tahtında dâhildir. İbn 'Abbâs⁵¹⁰

(Genellikle) alış-veriş yaptığınızda şahit tutun. Ne yazan, ne de şahit zarara uğratılsın. Eğer bunu yaparsanız (zarar vererseniz) şüphe yok ki bu, sizin yoldan çıkmanız demektir. Allah'tan korkun. Allah size gerekli olanı öğretiyor. Allah her şeyi bilmektedir. Yazmada metin kısmında ayetin 'Ey iman edenler! Belirlenmiş bir süre için birbirinize borçlandığınız vakit onu yazın.' mealindeki "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى" kısmı kaydedilmiş olmakla birlikte sayfa kenarına ayetin tamamı kaydedilmiştir.

⁵¹⁰ Ebü'l-Abbâs Abdullâh b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib el-Kureşî (ö. 68/687-88): Hz. Peygamber'in amcasının oğlu, tefsir ve fıkıh ilimlerinde otorite kabul edilen ve çok

radıyallâhu ‘anhümâ hazretlerinden bu âyet-i kerîmede “müdâyene” ile “selem” murâd olduğu ve “Cenâb-ı Hakk ribâyı harâm kıldıysa selemi mübâh kıldı.”⁵¹¹ dedigi rivâyet olunmuştur.⁵¹²

Tedâyün deyne delâlet etdiği hâlde “دَيْن” lafzının ayrıca zıkr olunması üç fâ’ideye mebnîdir: Birisi tedâyün deyni müstemil mu’âmele ma’nâsına geldiği gibi mücâzât ma’nâsına da geldiginden ma’nâ-yı murâd ta’ayyün edüp de vehm-i ma’nâ-yı mücâzâta zâhib olmamasıdır. İkincisi dînin hâl ve mü’eccel iki nev’i olup tahrîre deyn-i mü’eccelin bâ’is olduğu anlaşılmasıdır. Üçüncüsü “فَاكْتُبُوهُ” kavlı-i kerîmindeki zamîr-i mansûb-ı muttasılın mercî’i ta’ayyün etmesidir.

Deynin eceli, inkızâ-yı müddet için ta’yîn olunan vaktidir. Müsemmâ ‘mu’ayyen’ demektir. Şu hâlde “ecel-i müsemmâya kadar” demek “vakt-i mu’ayyene kadar” demektir ve ta’yîn ile murâd gün veyâ ay veyâ sene gibi ‘ilmi ifâde ve cehâleti ref’ eden şeyler ile ta’yîn etmektir.

Cenâb-ı Hakk müdâyenede iki şey emr ediyor: Birisi tahrîrdir ki bunu “فَاكْتُبُوهُ” kavlı-i kerîmi ile emr ediyor. İkincisi işhâddır ki bunu da “وَاسْتَشْهِدُوا⁵¹³ شَهِيدَيْنِ مِنْ رَجَالِكُمْ⁵¹⁴” kavlı-i şerîfi ile emr eyleyor.

Deynin tahrîri ile istişhâdın fâ’idesi mâlın iki tarafca hıfz ve sıyânet edilmesidir. Çûn-ki dâ’in matlûbının ve vakt-i edâsının kitâbet ve işhâd ile [39^a] tevsîk olındığını bilince hakkından ziyâde istemeyeceği ve deynin va’desi hulûl etmeden mutâlebeye kıyâm edemeyeceği gibi medyûn dahi burasını mutâla’a ederek tamâmen veyâ kısmen deynini inkâr edememekle beraber vakt geldikde te’diye-yi deyn edebilmek için daha va’d de munkazî

hadis rivayet edenler arasında yer alan sahâbî. Geniş bilgi için bk. İsmail Lütüfî Çakan - Muhammed Eroğlu, “Abdullah b. Abbas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988), 1/76-79.

⁵¹¹ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XII/205 (12903). أشهد ان الله أحله و انزل فيه ا طول آية في كتاب الله. (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى فَاكْتُبُوهُ) ‘Şehadet ederim ki Allah buna izin verdi ve bu konuda Allah’ın kitabındaki en uzun ayeti indirdi: ‘Ey iman edenler, belli bir süreye kadar borçlandığınız zaman onu yazın.’ Hâkim, *Müstedrek ‘ale’s-Sahihayn*, II/314 (3130). “أشهد أن السلف المضمون إلى أجل مسمى قد أحله الله في كتابه وأذن فيه، ثم قرأ هذه الآية.” ‘Şehadet ederim ki belirli bir süreye kadar karz-ı hasen vermek caizdir ve Allah buna kitabında izin vermiştir’ dedi ve sonra şu ayeti okudu: ‘Ey iman edenler, belli bir süreye kadar borçlandığınız zaman onu yazın.’

⁵¹² Beyzâvî, *Envârü’l-tenzîl ve esrârü’l-te’vîl - Tefsîrü’l-Beyzâvî*, I/234 (el-Bakara 2/282).

⁵¹³ Yazmada: فَاكْتُبُوا.

⁵¹⁴ el-Bakara 2/282. ...Erkeklerinizden iki de şahit bulundurun...

olmadan mâl kazanmağa teşebbüs eder. İşte kitâb ve işhâdda bu fâ'ideler bulunduğundan Cenâb-ı Hakk kitâb ve işhâd ile emr etdi.

Cumhûr-i fukahâ-yı müctehidîn bu makâmda emrin nedbe mahmûl olduğına zâhib oldılar ve “Biz cemî‘-i diyâr-ı İslâm’da bütün müslimânları tahrîrsiz ve işhâdsız veresiye mâl satdıklarını görüyoruz. Bu hâl tahrîr ve işhâdın vâcib olmadığı üzerine icmâ‘ demekdir.” dediler.

Ve bunu beyninizde ‘adl ile muttasıf bir kâtib yazsun (deyn senedini, iki taraftan birine meyl etmeyerek ve ziyâde ve noksân olmayarak doğrıca nizâ‘a ve ibtâl-i hakka bâ‘is olmayacak vech ile yazacağına aranızda emniyyet olunur bir kâtib tahrîr etsün). Ve bu kavî-i kerîm, tahrîr-i sened için şurût-ı tahrîre âşinâ bir sâlih kimseyi intihâb etmelerini tarafeyne emrdir ve bir de yazılan sened şer‘an mu‘teber bir vesîka olsun hikmetine mebnîdir. Ve hiçbir kâtib, deyn senedini Allâh’ın ana ta‘lîm ettiği gibi yazmakdan ibâ etmeyüp o sûretle yazsun. Ya‘nî kâtiblerden hiçbirisi Cenâb-ı Hakk’ın ana ta‘lîm ettiği tahrîr-i vesâ‘ik usûlünde deyn senedini yazmakdan imtinâ‘ etmesün. Kendine taraf-ı ilâhîden ta‘lîm olındığı vech üzere tahrîr eylesün. Yâhûd bu kavî-i kerîm ⁵¹⁵وَأَحْسِنُ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ nazm-ı celîline mûmâsil olarak mâl-ı münîfi hiçbir kâtib, nasıl ki Cenâb-ı Hakk anlara usûl-i tahrîri ve tarîk-i ihyâ-yı hukûkî ta‘lîm ile kendilerini menfa‘atlendirmiş ise anlar da nâsı tahrîr ü kitâbetleriyle menfa‘atlendirmekden imtinâ‘ etmeyüp belki bu ni‘mete teşekküren müslim karındaşlarının hâcetlerini görsünler demekdir.

[39^b] Ve üzerinde hakk olan imlâl etsün (üzerinde hakk bulunan deynini mikdârı ve cinsi ve vasfı ve müddeti ve sâ‘ir cihetleri ile kâtibe imlâ vü takrîr etsün, yazdırsun). >“İmlâl” ile “İmlâ” ikisi bir ma‘nâyadır ki bir kimse söyleyüp dîgeri yazmaktır.<

Ve rabbi olan Allâh’dan ittikâ etsün ve andan bir şey noksân etmesün (yazdıran medyûn Allâh’dan korksın ve üzerinde olan hakktan bir şey noksân etmeyüp tamâmıyla söylesün).

⁵¹⁵ el-Kasas 28/77. ...Allah sana ihsan ettiği gibi, sen de (insanlara) iyilik et....

Üzerinde hakk olan eger sefih yâhûd za'îf ise yâhûd imlâyâ ve takrîre muktedir degilse anın velîsi 'adl ile imlâ vü takrîr etsün (ya'nî üzerinde hakk olan kimse mübezzir⁵¹⁶, nâkısul-'akl olmak veyâhûd sıgar ve 'atehden nâşî za'îfü'l-'akl bulunmak yâhûd dilsiz olmak veyâ lisân bilmemek ve sâ'ire gibi ahvâl ü 'avârıza mebnî bi'z-zât imlâyâ ve takrîre muktedir degilse o kimsenin vasîsi veyâ vekîli veyâ mütercimi gibi makâmına kâ'im olan veliyy-i emri anın yerine 'adl ile ya'nî noksân ve ziyâde etmeyerek imlâ vü takrîr etsün).

Beyninizde cereyân eden müdâyeneye dâ'ir şehâdeti tahammül etmeleri içün erlerinizden iki şâhid taleb edin. Şâhidler (ya'nî şâhid olacak kimseler iki er bulunmadığından veyâ başka bir sebebden dolayı) iki er olmazsa o hâlde hoşnûd ve râzî olduğınız şühûddan bir er ile iki hâtûn işhâd olunsun ki bu iki hâtûndan biri şehâdeti unudursa öbiri anın hâtırına getirir. >Bu bize göre hudûd ve kısâsdan mâ-'adâ yerlerde ve İmâm-ı Şâfi'î'ye göre yalnız envâldedir.< Her şâhid kendinden râzî olınan kimselerden olacağı ya'nî şâhid kim olursa olsun insân ancak hoşnûd olduğu kimseyi şâhid tutacağı şübhesiz iken bu sıfatın bir er ile iki hâtûndan 'ibâret bulunan şühûda tahsîs buyurılması nisânın bu sıfat ile ittisâfı kalîl olduğu içündür.

Ve şâhidler (ya'nî şâhid olacak kimse edâ-yı şehâdet veyâ tahammül-i şehâdet içün sâhib-i hakk tarafından) çağırıldıkları zamân icâbetden imtinâ' etmesünler.

Ve deyni küçük veyâ büyük olsun vakt-i hulûline dek yazmakdan usanmayın [40^a] (Ya'nî deyn az veyâ çok olsun veyâhûd sened muhtasar veyâ mufassal olsun her hâlde anı medyûnın ikrâr eylediği vaktin hulûline dek yazmağa kesret-i müdâyenâtınızdan dolayı üşenmeyin).

Bu size emr olınan tahrîr-i deyn husûsı ey mü'minler nezd-i ilâhîde, hükmullâhda, pek 'adâletdir, rızâ-yı ilâhîyi tahsîle pek mü'eddîdir (çün-ki hakkın cemî'-i kuyûd u tefâsîli ile yazılması 'âkideyni sıdka ziyâdesiyle dâ'î ve deyni bilmemekden ve deynde kizb eylemekden ve bunlara teferru' eden mefâsidden pek ba'îd olur).

⁵¹⁶ Yazmada: mübzir.

Ve şehâdeti pek takvîm ve takviye eder (ikâme-yi şehâdete pek yardımcı olur) ve iştibâh etmemenize pek yakındır (ya'nî deynin cinsinde, mikdârında, vakt-i hulûlünde, şühûdında, sâ'ir cihâtında şübheniz zâ'il olmağa pek yakındır).

Meger ki müdâyenenez veyâ ticâretiniz ya'nî beyninizde deverân etdirir olduğınız ticâret-i hâzıra olsun, o hâlde anı yazmamakda sizin üzerinize günâh yoktur. El-hâsıl bir müddet-i mu'ayyene kadar deyni mutazammın bulunan mu'âmelâtınızda ber-vech-i meşrû' sened tahrîr edin; fakat müdâyenenez veyâ ticâretiniz bedellerini yeden bi-yedin te'âtî etmek sûretiyle aranızda döndürdüğünüz bir ticâret-i hâzıra olduğu hâlde anı tahrîr etmemekde sizin için bir be's yoktur; çün-ki bedelleri hâzır bulunan böyle bir ticâret münâza'a ve nisyândan ba'iddir. >Bu tefsîr “إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً”⁵¹⁷ kavî-i kerîminde “تِجَارَةً” lafzının “تَكُونَ”nin haberi olmak üzere nasb ile kırâ'atine mebnîdir. Bu kırâ'ate göre âyet-i kerîme ‘Meger ki müdâyenenez veyâ ticâretiniz ticâret-i hâzıra olsun.’ takdîrindedir. Bu takdîrin şikk-ı evveline ba'zıları tarafından “Müdâyeneye ticâret-i hâzıra itlâk olunmaz.” deyü i'tirâz olunmuş ise de vârid degildir; çün-ki müdâyene birkaç sâ'at gibi karîb bir müddete kadar olursa ana ticâret-i hâzıra itlâkı sahîh olur. Ticâret, ‘temettu' etmek maksadıyla mâl alup satmağa’ denür.<

Ve tebâyü' etdiginiz⁵¹⁸ zamân işhâd edin (ya'nî ticâret-i hâzıra sûretiyle olan mübâyâ'âtınızda⁵¹⁹ veyâhûd ‘ale'l-ıtlâk mübâyâ'alarınızda şâhid tutın; zîrâ işhâd edilürse pek hazm ü basîret üzere hareket edilmiş olur. Bu âyet-i kerîmede vârid olan evâmir cumhûra göre nedb ve istihbâb içündür ve murâd tarîk-i ihtiyâta ve sıyânet-i emvâle irşâddır. Ba'zıları dediler ki evâmir-i mezkûre vücûb içündür. Bu vücûba kâ'il olanlar ihtilâf ederek kimisi zikr olunan emrlerin hükmi bâkî olduğına ve kimisi neshine zâhib oldılar.

⁵¹⁷ el-Bakara 2/282. ...Ancak aranızda yapıp bitirdiğiniz peşin bir ticaret olursa, bu durum farklıdır...

⁵¹⁸ Yazmada: etdigiz.

⁵¹⁹ Yazmada: mübâyâ'âtınızda.

Ne kâtib ve ne şâhid ızrâr etmesün (yâhûd ne kâtib ve ne şâhid ızrâr olunmasun demektir). [40^b] “وَلَا يُضَارُّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ”⁵²⁰ kavlı-i kerîminde “يُضَارُّ” ma‘lûm ve mechûl olmak üzere iki veche muhtemeldir. Evvelki veche göre âyet-i kerîmede vâki‘ olan “كَاتِبٌ” ile “شَهِيدٌ” kelimeleri “وَلَا يُضَارُّ”nın fâ‘ili olarak âyetin me‘âl-i münîfi ‘Kitâbet ve şehâdet husûsında icâbeti terk etmek ve kitâbet ve şehâdeti tağyîr ve tahrîf eylemek sûretlerinden biriyle ne kâtib ve ne şâhid sâhib-i hakkı veyâ üzerinde hakk bulunan kimseyi ızrâr etmesün.’ demek olur. İkinci veche nazaran zikr olunan iki kelime nâ‘ib-i fâ‘il olmağla âyetin ma‘nâsı ‘Kâtib ve şâhid, kitâbet ve şehâdete da‘vet olındıkları vakt mühimm işleri olarak beyân-ı ma‘zeret ederlerse ‘Cenâb-ı Hakk da‘vete icâbeti size emr etdi.’ diye ilhâh olunup da işlerinden güçlerinden alıkonılmak veyâhûd kâtib ve şâhide kendileri için mu‘ayyen olan haddin hâricine çıkmaları teklîf olunmak veyâhûd kâtibe hakk-ı ücreti verilmemek gibi bir sûretle mutazarır ve rencide edilmesünler.’ demek olur.

Eger nehy olndığınız ızrârî işlerseniz bu fi‘l-i menhî size mülâbis-i fisk u ma‘siyetdir. Size lâhik ve târî olmuş hurûc ‘an tâ‘atillâhdır.

Allâh’dan ittikâ edin (Allâh Te‘âlâ’nın evâmir ve nevâhîsine muhâlefetden ve bu cümleden olarak nehy eylediği şu ızrârdan havf u hazer üzere olun). Allâh size ta‘lîm eder (mesâlih ü menâfi‘inizi mutazammın bulunan ahkâmı size öğredir). Allâh her şey’i bilür (kullarının bütün mesâlihine vâkıfdır). Bu üç cümlede lafza-yı celâlin tekrâr buyurulması kulûba ilkâ-yı mehâbet ile beraber her birinin ‘alâ hidetin bir ma‘nâda istiklâli olduğına tenbîh içündür; çün-ki birinci cümlede takvâya tergîb ve ikincisi va‘d-i in‘âm⁵²¹ ve üçüncüsü şân-ı ulûhiyyeti tefhîmdir.⁵²²

⁵²⁰ el-Bakara 2/282. ...Ne yazan, ne de şahit zarara uğratılsın...

⁵²¹ Yazmada: va‘d u in‘âm.

⁵²² Yazmada 38^a’da “sûre-yi Bakara’da” ile başlayıp 40^b’de “şân-ı ulûhiyyeti tefhîmdir” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî’nin “Necâ’ib-i Kur’âniyye” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî, “Necâ’ib-i Kur’âniyye”, *Sırât-ı Müstakîm* 1/8 (2 Teşrîn-i evvel 1324 / 19 Ramazân 1326), 114-116.

Cenâb-ı Hakk âyet-i mütekaddimede ya'nî sûre-yi Bakara'nın 282.⁵²³ âyetinde, tahrîr ve işhâd ile deynin tevsîk edilmesi yolını beyân buyurdıktan sonra yolculuk hâlinde yâ kâtib bulunmaz veyâhûd kâtib bulunur da edevât-ı kitâbet [41^a] bulunmaz olduğundan ve binâ'en-'aleyh esnâ-yı musâferetde bu tarîk-i tevsîk sehl olamayacağından nâşi rehn alınarak tevsîk-i deyn edilmesi yolını gösterüp buyurur ki: “وَإِنْ كُنْتُمْ عَلَى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهَانٌ مَّقْبُوضَةٌ فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُم بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِي أُؤْتِيَ أَمَانَتَهُ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ”⁵²⁴. ‘Eger siz sefer üzere olup kâtib bulamazsanız (deyni tevsîk edecek şey) rihân-ı makbûzadır.’ Ya'nî siz musâfir olur veyâhûd sefere müteveccih bulunur da tahrîr-i deyn edecek kâtib bulamazsanız kabz olunmuş rehnler ile tevsîk-i deyn edin.

Ahz-i rehn sûretiyle tevsîk-i deynin sefere ta'lik edilmesi irtihânın meşrû'iyetinde sefer şart olduğu için degildir; çün-ki Resûl-i Ekrem 'aleyhi's-selâm ehl-i beyti için bir vakt-i mu'ayyene dek Ebû Şehm nâm yahûdîden almış olduğu yigirmi ölçek arpa mukâbilinde zırhını Medîne'de iken rehn etmişdi⁵²⁵.

Ta'lik-i mezkûrden maksad, yolculuk hâlinde tahrîr-i deyn husûsında dûçâr-ı su'ûbet olmak ihtimâli gâlib olduğundan bu 'özre mebnî hâl-i musâferetde irtihân sûretinde tevsîk-i deyni tahrîr sûretiyle tevsîk-i deyn makâmına kâ'im etmek içündür. Bu da yolculuk hâlinde kitâbet ve işhâd ile tevsîk-i deyne hâcet olmaksızın yalnız kabz-ı rehn ile iktifâyâ taraf-ı şâri'den bir ruhsat ve müsâ'adedir. Yolculuk hâlinde şâhidin bulunup bulunmamasına âyet-i kerîmede ta'arruz olunmaması, şâhid mâ bihi't-tevsîk olmak ve yolculuk hâlinde ele geçmemek i'tibârıyla kâtib hükminde olduğu içündür.

Cumhûr-i fukahâ hazretleri, rehnin ancak kabz ile tamâm olacağını beyân etmişlerdir. Rehn fi'l-asl 'sâbit ve pây-dâr olmak' ma'nâsındadır.

⁵²³ Yazmada: 283.

⁵²⁴ el-Bakara 2/283. *Yolculukta olur da, yazacak kimse bulamazsanız (borca karşılık) alınmış bir rehin de yeterlidir. Birbirinize bir emanet bırakırsanız, emanet bırakılan kimse emaneti sahibine versin ve (bu hususta) Rabbi olan Allah'tan korksun. Şahitliği, bildiklerinizi gizlemeyin. Kim onu gizlerse, bilsin ki onun kalbi günahkârdır. Allah yapmakta olduklarınızı bilir.*

⁵²⁵ Buhârî, “Rehn”, 2 (2509); Müslim, “Müsâkât”, 124 (1603).

Istılâh-ı şer‘de ‘bir mâlî andan istifâsı mümkün olan bir hakk mukâbilinde mahbûs ve mevkûf kılmak’dır. O mâla “merhûn” denildiği gibi “rehn” dahi denür. >”rehn”: ‘Arabî, “kirev”: Fârsî, “tutu”: Türkçe<

Hıfz-ı mâlda ihtiyât ve basîret, hazar ve seferde vukû‘ bulacak müdâyenâtta ber-vech-i mezkûr mu‘âmele olunmasını îcâb eder.

[41^b] ‘Eger biribirinize emîn olursanız (ya‘nî medyûna hüsn-i zann ve emniyyet edüp de ihtiyât ve basîrete lüzûm görmez ve binâ‘en-‘aleyh tevsîk-i deyn etmezseniz medyûnın salâh ve emânetine tevdî‘-i keyfiyyet etmiş olduğımızdan) emniyyet olunan kimse emânetini (ya‘nî deynini va‘desi hulûlünde inkâr ve mümâtale etmeyüp) te‘diye etsün (ve hukûk-ı emânete ri‘âyetde) rabbi olan Allâh’dan ittikâ etsün.’ Allâh’dan havf u hazer edüp dâ‘inin şu emniyyetini sû-yi isti‘mâl etmesün, anın mu‘âmele-yi cemîlesine hüsn-i mukâbele eylesün. Âyet-i kerîmede deyn-i mazmûna emânet itlâk buyurılması dâ‘in tevsîk-i deyni terk ile medyûna emniyyet eylediği içündür.

Hukûk-ı emânete ri‘âyet husûsında ‘unvân-ı ulûhiyyet ile sıfat-ı rubûbiyyet bir yere cem‘ olunarak “وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ” buyurulmuşdur ki bunda ne derece te‘kîd ve tahzîr bulunduğu hafî degildir.

Kitâbet ve işhâd ile rehn hakkında vârid olan evâmir cumhûr-i ‘ulemâ ‘indinde nedb ve istihbâb için olarak irşâd-ı hıfz-ı mâla ve ri‘âyet-i ihtiyâta mahmûldir. “فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُم بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِي أُؤْتِمِنَ أَمَانَتَهُ” kavî-i kerîmi ise ruhsata mahmûldir. El-hâsıl âyet-i kerîmede iki nev‘ ruhsat var: Biri hâl-i seferde yalnız rehn-i makbûz ile tevsîk-i deyne, dîgeri medyûna emniyyet edildiği sûretde terk-i tevsîka dâ‘irdir.

‘Ey şâhidler, şehâdetinizi ketm etmeyin’; zîrâ ketm-i şehâdet tazyî‘-i hukûka mü‘eddî olur ve şehâdet ihyâ-yı hukûk edeceği cihetle mekârim-i ahlâkdandır; yâhûd ‘Ey medyûnlar, deyni mutazammın mu‘âmelenin cereyân etdiği zamân nefslerinizi üzerine vukû‘ bulan ikrârınızı ketm ü inkâr etmeyin.’ demekdir. “كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَى أَنْفُسِكُمْ”⁵²⁶ nazm-ı

⁵²⁶ en-Nisâ 4/135. ...Adaleti titizlikle ayakta tutan, kendiniz aleyhinde de olsa Allah için şahitlik eden kimseler olun...

şerîfi ile “وَأَشْهَدُهُمْ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ”⁵²⁷ âyet-i kerîmesinde Cenâb-ı Hakk ikrâra şehâdet ıtlâk buyurmuş olduğundan bu kavı-i şerîfde de şehâdeti ikrâr ma’nâsına almak sahîhdır.

‘Kim ki şehâdeti ketm ederse anın kalbi âsimdir, günâh-kârdır.’ Âsim olan yalnız insânın kalbi olmayup belki bütün a‘zâsı âsim olduğu hâlde [42^a] “فَإِنَّهُ أَيْمٌ قَلْبُهُ” nazm-ı celîlinde ismin kalbe isnâd buyurılması, kitmân⁵²⁸-ı şehâdet kalb ile iktisâb olup bir fi’li ise a‘zâ-yı bedenden vâsita-yı ‘amel bulunan ‘uzva isnâd etmek daha belîğ olduğu içündür. Bir de kalb re’îs-i a‘zâ bir mudga, bir et pâre olup o sâlih olursa cesedin küllîsi sâlih ve fâsid olursa cesedin küllîsi fâsid olacağı cihetle gûyâ “İsm ü fücûr, kitmân⁵²⁹-ı şehâdet edenin nefsinde temekkün etdi ve eşref-i mekânına müstevlî olarak sâ’ir günâhlarına fâ’ik oldu” denilmiş gibi olduğına mebnîdir. İbn ‘Abbâs radıyallâhu ‘anhümâ hazretlerinden mervîdir ki: “Ekber-i kebâ’ir işrâk-i billâhdır.”⁵³⁰ Zîrâ Cenâb-ı Hakk müşrik-i billâh hakkında “فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ”⁵³¹ buyurdu. “Şehâdet-i zûr ile kitmân⁵³²-ı şehâdet dahi ekber-i kebâ’irdir.” demiş. Hudûdda setr-i şehâdet edâ-yı şehâdetden efdaldır; ya’nî hudûdı mûcib ef’âle şehâdet edilmekle fesâdın zevâline ve hîç olmazsa killetine hidmet edilmiş olacağına nazaran şâhid ef’âl-i mezkûrede şehâdetini izhâr ile setr eylemek arasında muhayyer ise de setri ahsendir; zîrâ Resûl-i Ekrem efendimiz haddi îcâb eden bir husûsda nezd-i nebevîlerinde şehâdet eden bir kimseye “لو سترته بثوبك لكان خيرا لك”⁵³³ ‘Sen anı sevbini ile setr edeydin senin içün hayr olurdu.’ buyurdılar. Diğer bir hadîs-i şerîfde dahi “من ستر على مسلم ستر الله عليه في الدنيا و الآخرة”⁵³⁴ ‘Kim ki bir müslimin ‘aybını setr ederse Cenâb-ı Hakk o kimsenin dünyâ ve

⁵²⁷ el-A‘râf 7/172. ... Onları kendilerine şahit tuttu...

⁵²⁸ Yazmada: ketmân. Arapça *kitmân* olan bu kelimenin “ketmân” biçimi tespit edilememiştir. Fîrûzâbâdî, *el-ukyânûsu l-basît fî tercemeti l-kâmûsi l-muhît*, III/546.

⁵²⁹ Yazmada: ketmân.

⁵³⁰ Buhârî, “Şehâdet”, 10 (2653); “Edeb”, 6 (5976, 5977), “İsti’zân”, 35 (6273); Müslim, “İmân”, 141-145 (86-89); Ebû Dâvûd, “Talâk”, 50 (2310); Tirmizî, “Birr”, 4 (1901); “Şehâdet”, 3 (2301). İbn ‘Abbâs rivayeti tespit edilememiştir.

⁵³¹ el-Mâide 5/72. ... Muhakkak Allah ona cenneti haram kılar...

⁵³² Yazmada: ketmân.

⁵³³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V/216-217 (22235-22238); Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 7 (4377).

⁵³⁴ Buhârî, “Mezâlim”, 3 (2442); Müslim, “Birr ve’s-sıla ve’l-âdâb”, 58 (2580); İbn Mâce, “Mukaddime”, 17 (225); Ebû Dâvûd, “Edeb”, 38 (4893), 60 (4946); Tirmizî, “Hudûd”, 3 (1425), “Birr”, 19 (1930).

âhiretde ‘aybını setr eder.’ vârid olmuştur. Öyle ise “وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آثَمٌ قَلْبُهُ” kavlı kerîmi hukûk-ı ‘ibâd hakkındadır.

‘Allâh Te‘âlâ hazretleri sizin etdiğiniz, işlediğiniz şeyleri bilir.’ Hayr işlerseniz mükâfât ve şerr işlerseniz mücâzât eder. Bu kavlı kerîmde ketm-i şehâdet edenlere va‘îd ve tahzîr vardır.

Fer‘-i mühimm:

Âyet-i müdâylene üzerine tefrî‘ olunarak ‘âlem-i İslâm’da pek mühimm bir vazîfe ihdâs olunmuştur ki o da “mukâvelât muharrirligi” veyâhûd “kâtib-i ‘adl” ve ta‘bîr-i âharla “noter” denilen me’mûriyyetdir. [42^b] Bu hizmet gâyet mühimm ve dâ’ire-yi vezâ’if ve mu‘âmelâtı pek vâsi‘ olup ana istihkâk birçok şart ile meşrûtdur.

Bu bir şerefli san‘at-ı celîledir ki nâsın kavânîn-i mevzû‘a üzere zabt-ı umûrını ve hıfz-ı emvâliyle esrâr ve ahvâllerine vukûfı ihtivâ eder. İşte bu me’mûriyyet ‘âlem-i İslâmiyyet’de mine’l-kadîm mevcûddur. Bunun aslı ve me’hazı Kitâbullâh’dan âyet-i müdâyenedir.

Umûr-ı ‘adliyye ile iştigâl edenlere cümleten ma‘lûmdur ki esnâ-yı murâfa‘âtta ibrâz olunan senedât-ı ‘âdiyye hakkında pek çok ihtilâflar zuhûr eder. Bu gibi senedât pek çok münâkaşa ve keş-me-keşlere mevzû‘ olur. Gâh mühri veyâ imzâsı inkâr olunur, gâh⁵³⁵ “Mühr benim ammâ ben basmadım.” gibi sözler cereyân eder. Hatt ve hâtemler, sâ’ir gûne mu‘âmelât ve tedkîkât icrâ olunur. Ehl-i hibre arasında dâ’imen ittifâk hâsıl olmaz. Yapılan tedkîkâtdan her vakt bir netîce-yi müfide ele gelmez. İş uzar, muhâkeme süruncimede kalur, mesârif hadd-i ma‘rûfını aşar taşar. Buraları te’emmül edilecek olursa hep senedât ve mukâvelâtı noterlikde tahrîr ve tasdîk ettirmek bi’l-vücûh hayr u selâmetdir. Düşünülürse bunun tesrî‘-i muhâkemâta dolayısıyla intizâm-ı muhâkemeye hayliden haylî yardımı olacağı teslîm edilür.⁵³⁶

⁵³⁵ Yazmada: gâ.

⁵³⁶ Yazmada 40^b’de “Cenâb-ı Hakk” ile başlayıp 42^a’da “teslîm edilür” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî’nin “Necâ’ib-i Kur’âniyye” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî, “Necâ’ib-i Kur’âniyye”, *Sırât-ı Müstakîm* 1/9 (9 Teşrîn-i evvel 1324 / 26 Ramazân 1326), 131-133.

Şehâdet, lugatde ‘haber-i kâtî’ a denür. ‘Huzûr’ ma’nâsına da gelür. Resûl-i Ekrem’in “الغنيمة لمن شهد الواقعة”⁵³⁷ kavî-i şerîfi gibi “حضرها”⁵³⁸ demekdir.

Şehâdet, şer’de ‘meclis-i kazâda şehâdet lafzıyla hakkı isbât için vâkı’a mutâbık haber vermek’dir. İmdi yemîn-i gamûsa yemîn ıtlâkı sûretâ yemîne müşâbih olduğundan mecâz olduğu gibi şehâdet-i zûra da şehâdet ıtlâkı mecâz olmuş olur.

Şehâdetin mekânının ve tahammülünün ve edâsının birçok şartları vardır. Ve şehâdetin vücûbının sebebi hakk sâhibinin anı mutâlebe edüp veyâhûd hakkın fevt ve zıyâ’ından havfıdır.

Ve şehâdetin rûkni ancak muzâri’ sîgasıyla “eşhedü” lafzıdır. “Eşhedü” [43^a] lafzı müşâhede ma’nâsını ve kasemi ve hâlen ihbârı mutazammındır. Gûyâ şâhid demiş olur ki: “Ben Allâh ü ‘azîmü’ş-şâna kasem ederim ki ben bu husûsa bu minvâl üzere muttali’ oldum ve anı haber veririm.”

Şehâdetin üzerine terettüb eden eseri, şehâdetin ‘akîbinde hemân kâdînin üzerine hükmin vücûbıdır.

Şehâdet taleb olındıkda edâsı vâcib olur, isterse taleb hükmen olsun. Meselâ hakk sâhibi bir şahsın şehâdetini bilmeyüp ve ol hakkın fevtinde şâhid korkarsa anın hakkını ihyâ için her ne kadar mutâlebe olunmaz ise de şâhidin üzerine şehâdet vâcibe olur. Tahammülde ta’ayyün edüp kendüden gayrı bir kimse bulunmadığı vaktde o dahi vâcib olur.

Cenâb-ı Hakk’ın “وَلَا يَأْبُ الشُّهَادَةَ إِذَا مَا دُعُوا”⁵³⁹ kavî-i şerîfi bu tahammül ve edâya ‘âmm ve şâmildir. Şu kadar var ki tahammülde müte’âkideyn şâhidlerin işhâdı için anların olduğu mahalle varırlar; ammâ

⁵³⁷ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, VI/544 (12925). *Ganimet, savaşa şahit olanlarındır*. Ayrıca, Buhârî’nin *el-Câmi’u’s-sahîh*’inde “Ömer ibnu’l-Hattâb ‘Eğer müslümanların sonu (yani müstakbel nesillerin hayatı endişesi) olmasaydı, Peygamber’in Hayber arazisini taksim ettiği gibi, ben de fethettiğim her karyeyi (her memleketin arazisini) muhakkak ganimet sahipleri (yani fatihleri) arasında taksim ederdim, dedi.” (Buhârî, “Hums” 9 (3125)) rivayetinin yer aldığı Kitâbu’l-Hums’un 9. bâbı “الغنيمة لمن شهد الواقعة” ‘Ganimet, savaşa şahit olanlarındır’ şeklindedir. Ebû Abdillâh Muhammed ibn İsmâil el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, 6/2906.

⁵³⁸ hadarahâ: Gelmiş olmak, hazır olmak, bulunmak. Hüseyin Atay vd., *Arapça-Türkçe Büyük Lûgat*, 1/390.

⁵³⁹ el-Bakara 2/282. ...Çağrıldıkları vakit şahitler gelmemelik etmesin...

edâda şâhidler huzûr-ı kâdîya varırlar. Edâsının farziyyeti “وَلَا تَكُونُوا الشَّاهِدَةَ”⁵⁴⁰ nass-ı celîliyle sâbitdir. Kitmândan⁵⁴¹ nehy zıddıyla emrdir. *Kur’ân*-ı ‘azîmü’ş-şânda bundan eşedd va’id yokdur. İsmi re’îs-i a’zâ olan kalbe isnâd buyurmuşdur. Bir fi’li mahalline isnâd⁵⁴² cümlesine isnâddan akvâ ve ahkemdir. Lâkin şehâdeti edânın vücûbı birçok şart ile meşrûtdur.

Şehâdet hakkullâhda olursa bilâ-taleb edâsı vâcib olur; zîrâ hakkullâhı ikâme ve ityân herkese vâcib olup ve işbu hakkullâhda şâhid olan kimse de cemî’-i hakkullâh üzerine vâcib olan zevâtdan bir zât olmağla min-ciheti’l-vücûb husûmete kâdir, min-ciheti’t-tahammül şâhid de olur. Hukûkullâh pek çokdur. Eger şâhid-i hisbe şehâdetini bilâ-‘özü te’hîr ederse fâsık olup şehâdeti redd olunur.

Hudûdda şehâdeti setr pek güzeldir; zîrâ hakkında “من ستر ستر”⁵⁴³ ‘Setr eden kimse setr olunsun.’ hadîs-i şerîfi vârid olmuştur. İmdi evlâ olan setridir; ammâ hadd-i şer’i pek tecâvüz eden edebsizler hakkında setri evlâ degildir; zîrâ hisbe âhiretde ecr ve sevâb me’mûl etmektir, hangi tarafda sevâb çok olacağı fehm olunursa ol taraf ihtiyâr olunmalı.

[43^b] Sirkatde, şâhide evlâ olan hakkı ihyâ için “İşbu mâlî ahz etdi, aldı.” deyüp setre ri’âyet için “Sirkat etdi ve çaldı.” dememektir.

Latîfe: Hârûn-ı Reşîd⁵⁴⁴ ba’z-ı fukahâ ile hem-meclis iken bir racûl âhar bir kimseden “Bu benim evimden şu kadar mâlî aldı.” deyü da’vâ etdikde o kimse de aldığını ikrâr etdi. Hârûn Reşîd ‘ulemâdan îcâb-ı şer’îsini su’âl

⁵⁴⁰ el-Bakara 2/283. ...Şahitliği, bildiklerinizi gizlemeyin. Kim onu gizlerse, bilsin ki onun kalbi günahkârdır...

⁵⁴¹ Yazmada: ketmândan.

⁵⁴² Yazmada: isnâ.

⁵⁴³ Burada, yazmada iki sayfa önce (42^a)da ‘Kim ki bir müslimin ‘aybını setr ederse Cenâb-ı Hakk o kimsenin dünyâ ve âhiretde ‘aybını setr eder.’ manası ile kaydedilen “من ستر على مسلم ستر الله عليه في الدنيا والآخرة” hadîsine işaret edildiği anlaşılmaktadır. Buhârî, “Mezâlim”, 3 (2442); Müslim, “Birr ve’s-silâ ve’l-âdâb”, 58 (2580); İbn Mâce, “Mukaddime”, 17 (225); Ebû Dâvûd, “Edeb”, 38 (4893), 60 (4946); Tirmizî, “Hudûd”, 3 (1425), “Birr”, 19 (1930).

⁵⁴⁴ Ebû Ca’fer Hârûn er-Reşîd b. Muhammed el-Mehdî-Billâh b. Abdillâh el-Mansûr (ö. 193/809); Abbâsî halifesi (786-809). Geniş bilgi için bk. Nahide Bozkurt, “Hârûnürreşîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 16/258-261.

eyledi. Ba‘zılar elinin kesilmesiyle iftâ etdikde İmâm-ı Ebî Yusuf⁵⁴⁵ “Elini kesmek îcâb etmez; sirkati ikrâr etmedi, belki ancak aldığını ikrâr etdi.” buyurdukda müdde‘î “Sirkat etdi.” iddi‘âsını edüp o kimse de sirkati ikrâr edince sâ‘ir fukahâ elinin kesilmesiyle iftâ etdiler. Yine İmâm-ı Ebî Yusuf muhâlefet edüp “Kat‘ îcâb etmez.” deyü kat‘î cevâb verdikde kendüden su‘âl eylediler ki: “Ne ‘aceb sirkati ikrâr etdikden sonra kat‘ îcâb etmeyor?” Cevâb buyurdılar ki: “İbtidâ aldığını ikrâr edince kendüye mâlın zamânı lâzım geldi, kat‘ sâkıt oldu; sonra zamânı iskât eder şey’i ikrârına i‘tibâr olunmaz.” demesiyle cevâbını pek tahsîn etdiler.

“مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ” ‘Yevm-i cezânın mâlik ve hâkimi, mahkeme-yi kübrânın kâdî-yı ‘âdili olan Hakk celle ve ‘alâ o günde kullarına hakk üzere hükm edüp cezâ ve mükâfâtların verir.’⁵⁴⁶

“إِنَّا لَأَن لَّكَ حَمِيًّا وَإِن حَمِيَّ اللَّهِ حَرَامٌ”⁵⁴⁷ hadîs-i şerîfinin mücebince ‘Her bir pâdişâhın korusu, hareminin haddi olduğu gibi hudûd u mehârimullâh da Cenâb-ı Hakk’ın korusudur.’ Eger bir kimse Allâh’ın milkiye kendi buyurduğu yerden gelüp emr olındığı üzere anı alursa ‘ikâba lâayık olmaz ve eger Allâh’ın buyurduğu yerden gelmeyüp hırsız gibi hudûdullâhdan tecâvüz edüp anın milkiye gasb ve tasarruf ederlerse “وَالْأَمْرُ وَاللَّهُ”⁵⁴⁸ nazm-ı celîli mücebince emr hemân o sultân-ı hakîkate mahsûs olduğu günde, hudûdullâhdan tecâvüz eyleyen kimseleri emr-i Hakk’la zebâniler ahz ederler. Elleri bağı dîvâna gelürler. Her biri cân korkusundan ditreyüp ıztırâbda kalurlar.

O şâh-ı hakikat bu dünyâda harem-i ilâhî gibi olan dîvâr-ı şerî‘atden tecâvüz [44^a] eden ve milkiye ilâhîde rızâsız mutasarrıf olan harâmîler ve mübâhîler bile dir⁵⁴⁹. Nitekim “وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ”⁵⁵⁰ buyurdu: ‘İnsân

⁵⁴⁵ Ebû Yûsuf Ya‘kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa‘d el-Kûfî (ö. 182/798): Ebû Hanîfe’nin önde gelen talebesi, müctehid hukukçu ve ilk kâdîkudât. Geniş bilgi için bk. Salim Ögüt, “Ebû Yûsuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 10/260-265.

⁵⁴⁶ Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî, *el-Mevâhibü l-‘Aliyye - Mevâkib*, I/4 (el-Fâtîha 1/3).

⁵⁴⁷ Buhârî, “İmân”, 39 (52); Müslim, “Müsâkât”, 107 (1599); Ebû Dâvûd, “Buyû”, 3 (3329); Tirmizî, “Buyû”, 1, (1205).

⁵⁴⁸ el-İnfîtâr 82/19. ...*O gün iş Allah2a kalmıştır.*

⁵⁴⁹ bile: Birlikte, beraber. Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü*, I/550.

⁵⁵⁰ el-Hadîd 57/4. ...*Nerede olursanız, O sizinle beraberdir...*

hayrda ve şerrde her ne hâlde ve her ne mekânda olsa Allâh Te‘âlâ anınla biledir.’ ‘İlm-i ilâhî ve kudret-i rabbânî anı muhîttir.

Hukûk-ı ‘ibâdda degil, hukûk-ı ilâhîde rızâsız tasarruf eden kullarının zellâtını ve seyyi’âtını bir bahane ile ‘afv etse ‘acîb degildir. Bâ-husûs ki bir ‘ârif anlar hakkında şefâ‘at eylese onun hürmetine Hakk Te‘âlâ anların günâhından geçse ve anlara birçok ihsân eylese deryâ-yı lûtfına bir katre noksân gelmez. Nitekim Resûl-i Ekrem hazretlerinin yevm-i kıyâmetde bir işâretleriyle nice mücrimler zebânîler elinden halâs olurlar. Böyle mücrimlerin ‘azâbdan halâsı Hakk’ın bir işâretine ve nazar-ı ‘inâyetine mevkûf olur.

Hakk Te‘âlâ hazretleri o Hazret-i Resûl-i Ekrem’in nâm-ı şerîfini şâhid kodı. Nitekim sûre-yi Feth’de “إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَهِيداً”⁵⁵¹ buyurdu. Şâhidin iki âleti vardır: Birisi tîz görücü göz ki anınla bir şey’i “كَمَا هُوَ حَقُّهُ”⁵⁵² görür ve biri de lisândır ki anınla gördüğünü ziyâdesiz ve noksânsız söyleye ve anın hakkında şehâdet eyleye. Pes o şâhid-i hakk olan Nebîyy-i Mükerrrem’in çeşm-i mübâreginden bir ma‘nâ gizli olmaz. Eger binlerce müdde‘î başını yukarı kaldırsa kâdî kulağını şâhid tarafına çevirir. Ya‘nî Hakk Te‘âlâ’nın ulûhiyyeti ve emri ve nehyi husûsında veyâhûd enbiyânın nübüvvetleri ve risâletleri husûsında ümem-i sâlifeden ve milel-i muhtelifeden binlerce müdde‘îler baş kaldırsalar, da‘vâ ve muhâsama eyleseler kâdî-yı hakîkî sem‘-i şerîfini şâhid cânibine eyler ve anı dinler. Ve müdde‘îlerin sözi eger şâhidin sözine muvâfık ise anı kabûl eyler ve eger muhâlif ise redd eyler. Çûn-kim o Hazret-i Nebîyy-i Muhterem şâhid-i hakk oldu, Hakk Te‘âlâ hazretleri anın ümmetini dahi nâs üzere şühedâ kıldı ve kendi resûlini kendi ümmeti üzere şâhid-i müzekkî kıldı. Nitekim Hakk Te‘âlâ “وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً”⁵⁵³ buyurdu. Gerçi Hakk Te‘âlâ kulların ahvâlini ve a‘mâlini bilür ve görür; ammâ kendi resûlini kulları üzere şâhid kılmasında ve dahi anın ümmetini nâs üzere şühedâ eylemesinde hikmet-i [44^b] bâligası ve esrâr-ı gâmizası vardır.

⁵⁵¹ el-Fetih 48/8. Şüphesiz biz seni, şahit ... olarak gönderdik.

⁵⁵² kemâ huve hakkühû: Hakkıyla, gerektiği gibi.

⁵⁵³ el-Bakara 2/143. İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız, Resûl’ün de size şahit olması için sizi mutedil bir millet kıldık...

Bu ümmetden şühedâ ‘ale’n-nâs olan, ağrâz-ı nefsâniyyeden pâk olan ve basar-ı basîretleri açık olan tâ’ife-yi ‘aliyye olur. Yoksa ‘avâmm şehâdete müstehakk degillerdir, ‘avâmmın şehâdeti muhakkik olanlar teba‘iyyetle makbûldür.

Şerî‘at-i Muhammediyyeden kâdî olanlara iki şâhid iki rûşen gözi gibidir. İki şâhidin sözi kâdînın kendi gözi menzilesindedir ki anlar garazsız olan göz ile sırr u hakîkati görmüşlerdir.

Müdde‘î o şey’i nev‘an görmüştür; ammâ garaz-ı nefsânîyle görmüştür. Garaz-ı nefsânî gönül gözine hicâb olmuştur. Öyle ise müdde‘î şey’i hakîkatiyle görememiştir. El-hâsıl şâhidin gözünde garz-ı nefsânî perdesi olmadığından sözi makbûl olmuştur, müdde‘înin sözi makbûl olmamıştır.

‘Adl, Hakk Te‘âlâ’nın nâmıdır ve şâhid dahi anın lâıykıdır. Bu cihetden şâhid-i ‘adl dostun gözi menzilesindedir.

Hakk Te‘âlâ hazretlerinin dünyâda ve âhiretde nazar-gâhı gönüldür; zîrâ kalb, sâfî ve şâhidlik vasıflarıyla mevsûfdur, anın için nazar-gâh-ı ilâhîdir.

Kâdî gerçi iyi ve kötü üzere hâkim olur; ammâ kâdî üzere de şâhid ma‘nâda hâkim gibi olur. Şu i‘tibârla ki kâdînın kazâsı ve hükmi şâhidin şehâdetine mevkûfdur. Şâhid ne güne şehâdet eylerse kâdî ana göre hükm eyler. Pes şâhid min vechin kâdî üzere hâkim gibi olmuş olur.

Münâcât:

Ey pâdişâh-ı mutlak, sıcakda ve soğukda ve hayrda ve şerrde ve gizlide ve açıkda sen bizim nîgeh-bânımızsın. Şol müheymîn ve basîrsin ki gecede ve gündüzde bizden her ne sâdır olursa anı görür ve bilürsin ve biz her ne yerde olsak bizimle olursın.

Ey gecede ve gündüzde bizi gören ve biz anı idrâk eylemege kâdir olmadığımız latîf olan ilâh, biz esbâb ile meşgûl olduğumuzdan müsebbibden⁵⁵⁴ gâfil olduk.

Ey muhsin, bu dünyâda bize îmân ve ‘irfân ve ikân verdin ve bizi⁵⁵⁵ seni bilmek mertebesine erdirdin. İsteriz ki yevm-i kıyâmetde bu ihsân-ı itmâm

⁵⁵⁴ Yazmada: müsebbibden.

eyleyesin ve bizi beyne'l-halâyık mu'âheze eylemeyesin. Kemâl-i ihsân anı itmâm eylemekdedir.

[45^a] Ey bizim perverdigârımız, rûz-i cezâda ve 'arsa-yı kıyâmetde bizim nûrımızı itmâm eyle. Nitekim yevm-i kıyâmetde Resûl-i Ekrem'e îmân eden mü'minler “يَقُولُونَ رَبَّنَا أَنْتُمْ لَنَا نُورٌ نَا وَاعْفِرْ لَنَا إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ”⁵⁵⁶ diyeler. Hakk Te'âlâ hazretleri kendi nebîsini ve anınla bile olan mü'minleri “يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ”⁵⁵⁷ âyet-i kerîmesinin mücebince o günde rüsvây eylemeyüp emîn eyleye. İlâhî, sen bizi o gün rüsvây eylemeyüp hilm ve lûtf ile bize tecellî eyle.

İlâhî, bu dünyâda sana îmân edene ve seninle bile seyr edene mehcûrlık verme; zîrâ senin bu'd ve firâkın derd ve nikâl ile olan bir ölümdür. Belki o bu'd ve firâk nice ölümden ve 'azâb-ı elîmden ziyâdedir.

İsti'dâdı kadar seninle âşinâ olanı görmemiş eyleme; belki kemâl-i lütfından anı âb-ı visâlinle ihyâ eyle ki mukarreb olan kulların zümresine dâhil ola.

İlâhî, ben fakîr senin yolına gidişde mümkün olduğu kadar lâ-ubâlîlik etmedim. Kâdir oldıkca ihtiyât edüp kayırdım. Hâlîme rahm eyleyüp lûtf u ihsân eyle. Bir kerre 'âlem-i elestden senin sözünü işiden kimseyi o 'âlemde kendi likâ-yı şerîfin müşâhedesinden ırak eyleme.

Ey Hudâ, bu eşyânın birbirlerini kendilere cezb eylemelerinden sen kendi lütfun cezbiyle kendi cânibine cezb eyle. Ve ey mü'min kullarından nefslerini ve mâllarını satun alup anlara cennet milkini semen veren Hudâ; sen cümle câzibler üzere gâlibsin, 'âciz kullarını bu eşyâ-yı câziblerden halâs ile kendi cenâbına mukarreb eyle.

Ey sultân-ı 'âlem ve ey pâdişâh-ı ekrem, rûh ve cân bedene mukayyed olduğu gibi biz de hem mukayyed ve mağlûl olduk ve huzûrına mukayyed geldik. Rûz-i cezâda cânâ nûr verici sensin. Bu zulmet ve mihnetden rûhları

⁵⁵⁵ Yazmada: biz.

⁵⁵⁶ et-Tahrîm 66/8. ... “Ey Rabbimiz! Nûrumuzu bizim için tamamla, bizi bağışla; çünkü sen her şeye kadirsin.” derler.

⁵⁵⁷ et-Tahrîm 66/8. ...Peygamberi ve onunla birlikte iman edenleri utandırmayacağı günde...

kurtarıcı bir pâdişâh-ı a'zâmsın. Ey pâdişâh-ı ekrem, hayr ve ihsâna müte'allik kereminden bir ednâ işâret eyle ve mehâsîn ü mekârimini tahrîk etmekle biz mücrimleri kayd-ı mihnetden halâs eyle.

Ey şehin-şâh-ı a'zâm; her birimiz kendi hünerini ve hâsiyyetini izhâr eyledi, o hünerler bize nâfi' olmayup boynımızı bağladı.

Ölüm günü envâ'-ı fûnûndan ve huzûzât-ı nefsânîyyeden aslâ meded yoktur. Lâkin basar-ı basîretle pâdişâh-ı hakîkatin kendiyile bile olduğunu bilen kimsenin hüner ve hâsiyyetinin mededi olur. O pâdişâh-ı a'zâm rûz-ı cezâda hayâ ve keremini izhâr buyurur.⁵⁵⁸

[45^b] “مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ” mesâ'il-i me'âda işâretidir.

İcmâl: Kâfirler ve mü'minlerin ba'zı 'âsîlerine kabir 'azâbı hakkıdır. Ve ehl-i tâ'atin kabirlerinde zevk ü safâ eylemeleri hakkıdır. Ve Münker ve Nekîr'in su'âlî de ve kabirden böyle vücûdıyla kopmak⁵⁵⁹ ve mîzân hakkıdır. Dünyâ mîzânına benzemez. Ve herkesin 'amelinin defteri eline verilmek ve 'indallâh su'âl olunmak hakkıdır. Ve havz, ki kıyâmetde ümmet-i Muhammed mahşerde içerler, hakkıdır. Ma'lûm olsun ki âb-ı kevser cennetde ve havzı mahşer meydânında olur. Ve sırât hakkıdır, geçmesi ve gitmesi güçtür. Ve peygamberlerin ve 'ulemânın ve şühedânın, ba'z-ı ehl-i kebâ'ir için ve gayrı için şehâdetleri hakkıdır. Ve cennet ve cehennem el-ân yaratılmış ve mevcûdlardır ve bâkîlerdir; ne anlar ve ne ehleri fânî olurlar. Ve mi'râc, ki Resûl-i Ekrem cesediyle uyanıklıkda Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya, andan göklere ve Hakk Te'âlâ'nın dilediği yerlere gitdidir, hakkıdır. Ve eşrât-ı sâ'atden haber verdiği deccâlin ve dâbbetü'l-arzın ve Ye'cûc ve Me'cûc'in çıkması hakkıdır. Ve Hazret-i 'Îsâ'nın gökden yere inmesi ve güneşin mağribden doğması hakkıdır. Günâh-ı kebâ'ir mü'mini îmândan çıkarmaz ve küfre uğratmaz ve ebedî cehennemde komaz ve tâ'at u 'ibâdetini mahv etmez. Allâh Te'âlâ şirk getüreni yarlıgamaz ve şirkden ve küfürden gayrıyı dilerse 'afv eder, tevbesiz dahi olsa da. Allâh Te'âlâ sagîre

⁵⁵⁸ Yazmada 43^b'de “... الا ان لكل ملك حمى” ayeti ile başlayıp 45^a'da “keremini izhâr buyurur” ile biten bu kısım bazı takdim-tehirler, sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak İsmâ'il Rusûhî-yi Ankaravî'nin *Mesnevî* şerhinden alınmıştır. İsmâ'il Rusûhî-yi Ankaravî, *Mecmû'atu'l-Letâ'if ve Matmûratu'l-Ma'ârif - Şerh-i Mesnevî*, VI-II/152-168.

⁵⁵⁹ kopmak: Ayağa kalkmak, haşrolmak. Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü*, IV/2652.

içün ‘azâb etmek câ’izdir. Allâh Te‘âlâ mahz-ı fazlından du‘âları müstecâb eder ve hâcetleri revâ eder.

Umûr-ı mühimme:

İ’tikâdı lâzım olacak şeylerin icmâli: İ’tikâd, ‘gönülde bir şey’i kat‘ice bilmege ve îz‘ân ve kabûl etmege’ derler ki hiç şübhe ihtimâli olmaya ve buna “‘akîde” dahi derler. İmdi bu zikir olunacak mâddeleri kat‘ice bilmek ve inanmak her mü‘mine lâzımdır, tâ ki îmânı ve a‘mâli dürüst ola; zîrâ ‘akîde dürüst olmadıkca a‘mâli dürüst olmaz.

Ve bu ‘ilme, “‘ilm-i kelâm” ve “‘ilm-i tevhîd” ve “‘ilm-i usûl” derler. Ehl-i sünnet ve’l-cemâ‘at mezhebi ya’nî Resûl-i Ekrem ve ashâb-ı güzînin mezhebi budur. Ve bu mezheb [46^a] sâhiblerine “fırka-yı nâciye” derler. Ve o yetmiş iki fırkaya “ehl-i kible” derler. Dört mezheb vardır: Hanefî ve Şâfi‘î ve Mâlikî ve Hanbelî. Bunların cümlesi ehl-i sünnetdir ve usûlde müttetiklerdir. Anın için dördine de hakk derler. Ancak bu mezheb sâhiblerinin ihtilâfı ‘ameliyyâtdadır. Ya’nî insândan sâdır olacak ‘ibâdetlerde ve sâ‘ir işlerde, yohsa bu i’tikâd bâbında cümlesi yek-dil ve yek-cihetdir ve cem‘-i enbiyâ vü melâ’ike bu i’tikâd ile mu‘tekidlerdir.

Bir insâna tevhîd bâbında bir müşkil ‘ârız olsa o hâlde ‘indallâh hakk ne ise anı i’tikâd ede, sonra hemân ‘ulemâdan müşkili hall ede; zîrâ tevhîd bâbında şekk ve tevakkuf etmek küfürdür. Binâ’en-‘aleyh bu mahalli ‘âcizâne icmâlen beyâna luzûm gördik.

Her mü‘mine i’tikâdı vâcib olan, tahkîken; Allâh birdir, ana bir şey benzemez. Ve ‘araz degildir. ‘Araz ‘cisme muhtâc olan’a denür, renk ve râyiha gibi; Allâh Te‘âlâ bunlardan birine benzemez. Cevher degildir. Cevher ‘kendinden cism hâsıl olan’a derler, ya’nî ‘paralanmağa kâbil olmayan küçük parçalar’a derler; Allâh Te‘âlâ andan münezzehdir. Sûret degildir. Ucı ve nihâyeti olur şey degildir. Ve cüz-i cüz olacak şey gibi degildir. Yemez ve içmez. Ve andan evlâd doğmadı ve kendi doğmadı. Ana bir benzer şey olmaz. Mekân istemez. Ve üzerinden zamân geçmez. Ve altı cihetden bir ciheti yokdur. Ve anın üzerine bir şey vâcib degildir. Ve halk etdiği şeylerden bir hâdis zâtına yakışmaz. Hakîm’dır, bir şey’i işlemez ve yaratamaz illâ bir hikmet ve fâ‘ide için. Diledigin işler, zâtının îcâb ve

iktizâsı degildir. Ve muhtârdır. Noksân sıfatlardan münezzehtir ve kemâl sıfatlarıyla mevsûfdır. Ve sonradan hâsıl olacak kemâlden münezzehtir. Kadîmdir. Ezelîdir ve ebedîdir; ya'nî evveli ve âhiri yoktur. Hakk Te'âlâ'nın sekiz sıfatı vardır ki zât-ı şerîfiyle kâ'imlerdir ve bu sıfat ezelîdir; ammâ Bârî Te'âlâ'nın 'aynı degildir ve gayrı da degildir (hayât, 'ilm, kudret, sem', basar, irâdet, tekvîn, kelâm).⁵⁶⁰

Şer'-i şerîfin sağlam bir îmandan sonra bizden istediği başlıca ahlâk-ı marziyye şunlardır: (icmâl) vera', takvâ, [46^b] âlâ'-i ilâhiyyeyi ve şu'ûn-ı kevni tefekkür, ihlâs, tevekkül, hilm, hayâ, tevâzu' ile berâber vakâr ve sekînet, hiçbir ni'meti istisgâr etmeyüp Allâh'a ve lütfını gördüğümüz 'ibâdullâha şükr, ziyâde-yi ni'meti Cenâb-ı Hakk'ın lütf u fazlından taleb, mesâ'ib ü mehâlike ve müşkilü'l-husûl işlere karşı sarsılmaz bir sabr u metânet, mahrûmiyetden yılmaz bir kanâ'at, sıdk, emânet, istikâmet, incâz-ı va'd, hamîyyet -ki mûcib-i hürmet olan şeylere tecâvüz vukû'ında galeyân etmektir-, gayret -ki 'ırz u nâmusını ve mehârimini kıskanmaktır-, mürüvvet ü merdânegî, kezm-i gayz, bize karşı taksîri olanları 'afv etmek, i'tizâr edenlerin 'özrlerini kabûl etmek, nâsa müdârâ -müdâhene degil hoş geçinmek demektir-, nasîhat -hayr-hâhlık demektir-, kabûl-i nush, herkese menzilesine göre lââyık olduğu mu'âmeleyi etmek, mâ-lâ-ya'nîyi terk, cidâl ü husûmeti terk, ihvân-ı dînimizin me'âyıbını setr, sıla-yı rahm, zu'afâ ile eytâm⁵⁶¹ ve erâmîle ve ihtiyârlara merhamet, 'azm etdiğimiz bir emr-i hayrı başarmağa bezl-i mechûd, sû-yi 'avâkıbdan havf u ihtirâz ve bütün a'mâl-i kalbiyyemizin nâzımı olmak üzere elimizden gelen ve gelmeyen iyilikleri kendimiz kadar ihvânımıza şâyeste görecek büyük bir hüsn-i niyyet ve hatarât-ı kalbimize varıncaya kadar bütün a'mâl ü ef'âlimizi intikâd edecek şiddetli bir muhâsebe-yi nefis ve emsâli...

⁵⁶⁰ Yazmada 45^b'de "umûr-ı mühimme" ile başlayıp 46^a'da "irâdet, tekvîn, kelâm" ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Birgivî Mehmed Efendi (ö. 981/1573)'nin *et-Tarîkat-i Muhammediyye* adlı eserinin Vedâdî tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesinden bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak alınmıştır. Birgivî, *Tekmile-yi Terceme-yi Tarîkat-i Muhammediyye*, 27-29.

⁵⁶¹ Yazmada: itâm. "itâm" 'hatunun veledi yetim kalmak' manasında olup burada 'yetimler' manasındaki "eytâm"ın kullanılması daha muvafıktır. Fîrûzâ bâdî, *el-ukyânûsü'l-basît fî tercemeti'l-kâmûsi'l-muhît*, III/587.

Şer‘-i şerîfin, sû-yi i‘tikâddan ve kebâ‘ir-i zünûbdan sonra bizi nehy etdiği başlıca ahlâk-ı mezmûme şunlardır: (icmâli) riyâ, süm‘a, izlâl-i nefis, temellük, ‘ucb, tekebbür, gadab, bağdâ’ -ki katî‘a-yı rahmdır-, bağy, zulm, tama‘, hırs, hased, hıkd, gadr, hadî‘a, hiyânet, teccessüs, mekr ü hadî‘a ve si‘âyet, ızrâr, kizb, bühtân, yalan yere yemîn etmek, gîbet, iki yüzlilik, nemîme -koğuculuk-, müslimi tahkîr, müslimi ta‘yîr -‘ayıplamak-, müslimi tervî‘ -korkutmak-, töhmet, isrâf, tebzîr, buhl, hubb-ı medh, sû-yi zann, şemânet (başkasının musîbetine sevinmek), ta‘ammuk (her şey’in en [47^a] iyisini yapacağım diye hîçbir şey’i yapamamak), tekellûf (ehemmiyyetli işi bırakup zahmetli ve ehemmiyyetsiz işlerle uğraşmak), ‘acele, mâ-lâ-ya’nî ile iştigâl, durup dururken kendini belâlara töhmetlere ma‘rûz kılmak, teşedduk (tab‘an fasîh olmadığı hâlde avurd çatlatarak fesâhat taslamak, tefeyhuk (çok iyi söyleyeceğim diye elfâzı bir i‘tinâ ile ve edâ-yı mahsûs ile ağzından⁵⁶² çıkarmak ki evvelkisi gibi bunu da ekser-i hutabâmız yapıyor), ötekine berikine yüz-be-yüz meddâhlık, suhriyye ve istihzâ, mirâ’ vü cidâl, husûmet, fuşş ve sebb, her kime olursa olsun la‘net, bunların kâffesine sebep olan mutâba‘at-ı hevâ ve emsâli...⁵⁶³

“لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ”⁵⁶⁴ ‘Resûlullâh sizin için güzel bir numûne-yi imtisâldir.’ fermân-ı ilâhîsi “وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا”⁵⁶⁵ ‘Resûl size ne getirdiyse alınız, ana tebe‘iyyet ediniz; sizi her neden nehy etdiyse yapmaktan sakınınız.’ nass-ı kâtı‘ı her ân hitâb ediyor. Ta‘lîm-i Resûl’den bize vâsıl olan ahkâm-ı şerî‘atden hîçbir devrde ziyân görölmemişdir, dâ‘imâ fâ‘ideden hâlî degildir.

Mukallidlik müslimânlığa zıddır; lâkin dîn ü îmânda, fikr ü ‘akîdede, ahlâk u âdâbda Resûl-i Ekrem’in tebliğ etdiği şerî‘ate mutâba‘at ve şemâ‘il-i mukaddese-yi seniyyelerini meşk-i taklîd ittihâz ediniz. Bid‘at-i dîniyye vü

⁵⁶² Yazmada: ağzından.

⁵⁶³ Yazmada 46^a’da “şer‘-i şerîfin sağlam” ile başlayıp 47^a’da “mutâba‘at-ı hevâ ve emsâli” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Ahmed Na‘îm’in “İslâmiyyetin Esâsları, Mâzîsi ve Hâlî” adlı yazısından alınmıştır. Ahmed Na‘îm, “İslâmiyyetin Esâsları, Mâzîsi ve Hâlî”, *Sebilü’r-Reşâd* 11/284 (6 Şubat 1329 / 23 Rebî‘ü’l-evvel 1332), 375-376.

⁵⁶⁴ el-Ahzâb 33/21. *Andolsun ki, Resûlullah, sizin için ... güzel bir örnektir.*

⁵⁶⁵ el-Haşr 59/7. *...Peygamber size ne verdiyse onu alın, size ne yasakladıysa ondan da sakının...*

اهلآكيyyeye yanaşmayınız. “ فعليكم بسنتى و سنته الخلفاء الراشدين المهديين ”⁵⁶⁶ ya‘nî
‘Benim sünnetime ve hidâyetde olan hulefâ-yı râşidînin sünnetine yapışınız,
sünnete dört el ile sarılınız, muhdesât-ı umûra ise yanaşmayınız; zîrâ her
bid‘at dalâletdir.’⁵⁶⁷

Şer‘in muktezâsı; evvelen îmân, sonra emre imtisâl ve nehyden ictinâb
ve hüsn-i ahlâkdir. Sa‘âdet-i dâreyn seyyid-i kâ’inâta mutâba‘ata menûtdır;
zîrâ ansız necât muhâldir. Evvelen ‘ulemâ-yı ehl-i sünnetin re‘y-i sâ‘ibleri
üzere ‘akâ‘idin tashîhi lâzımdır. Ve sâniyen helâl ve harâm, farz ve vâcib ve
sünnet ve mendûb ve mübâh ve müştebeh bunları bilüp muktezâsıyla ‘amel
dahi lâzımdır. Bu iki cenâh-ı i‘tikâdî vü ‘amelî hâsıl oldıktan sonra sa‘âdet-i
dâreyne tayerân müyesser olur.

10 Temmûz [1]934

⁵⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/126-127 (17275); İbn Mâce, “Mukaddime”, 6 (42); Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 5 (4607); Tirmizî, “İlm”, 16 (2676).

⁵⁶⁷ Yazmada 47^a’da “لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ” ayeti ile başlayıp “her bid‘at dalâletdir” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Ahmed Na‘îm’in “Hadîs-i Şerîf” adlı yazısından alınmıştır. Ahmed Na‘îm, “Hadîs-i Şerîf”, *Sebilü’r-Reşâd* 11/283 (30 Kânûn-ı sâni 1329 / 16 Rebî‘ü’l-evvel 1332), 355-356.

[47^b] بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (١) اَلرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (٢) مَا لِكَ يَوْمَ الدِّينِ (٣)

مَا لِكَ يَوْمَ الدِّينِ

Hakk sübhânehû ve te‘âlâ hazretleri ‘âlemlerin perverdîgâdır; zâhir ve bâtın, dünyâ ve âhiret bütün ni‘metler ile anlara mün‘imdir. Yevm-i sevâb u ‘ikâbda bütün umûra mâlikdir.⁵⁶⁸ O günde kullarına hakk üzere hükm edüp cezâ ve mükâfâtların verir.

Bu nazm-ı celîl, mesâ’il-i me‘âd ve haşr ü neşre işâretidir.

İcmâl: Yevm-i âhiretin tahakkuk-ı vukû‘ı ve ahvâl-i kabr hakkdır. Zîrâ ‘Tekâlif-i ilâhiyye ile mükellef olan ins ü cinden her birisi hidâyet veya dalâlet tarafını ihtiyâr etmek muktezâ-yı irâde-yi cüz’iyye olmağla kendi irâdeleriyle bir tarafı tercîh ve bu hâl üzere ikmâl-i enfâs edecekleri ve bi’l-farz ile’l-ebed hâl-i hayâtta ber-karâr olsalar bulındıkları hâl-i hidâyet ü sa‘âdet veya hâd dalâlet ü şekâvetde musirr olacakları ezelde Cenâb-ı Hakk’ın ma‘lûmı olmağla hidâyet ve sa‘âdet cânibini tercîh edenlere muktezâ-yı lütf u keremi olarak mükâfât, ve dalâlet ve şekâvet cânibini ihtiyâr edenlere müceb-i ‘adliyle mücâzât için mezra‘a-yı âhiret olan dünyânın inkizâsına kadar ba‘de’l-vefât kabirlerinde muktezâ-yı ‘amelleri olarak mütena‘im veya mu‘azzeb olan mükellefînden su‘adânın ba‘zısını ibtidâ‘en ve ba‘zısını münâkaşadan sonra mü’ebbeden cennât-ı âliyyâtta îvâ vü iskân ve mazhar-ı ‘afv olmayan ehl-i dalâlin cümlesini cehennemde ibkâ ederek karîn-i nîrân buyuracağı gün’e “yevm-i âhiret” denür ki “كُلُّ فَرِيقٍ فِي الْجَنَّةِ”⁵⁶⁹ muktezâsınca her şahsın vefâtı ânından “وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ”⁵⁷⁰ sırrı zuhûr ederek ehl-i cennet cennete ve ehl-i nâr nâra gidene kadar nice ‘akabât-ı mühlîke vü müdhişe vardır ki mebd’i ahvâl-i kabr ya’nî her mevât bulındıkları hâl ve mahalde Münker ve Nekîr nâmında iki melek tarafından Rabbilerinden ve peygamberlerinden ve dînlerinden

⁵⁶⁸ Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî, “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur’ân”, *Sırât-ı Müstakîm* 4/95 (17 Hazîrân 1326 / 22 Cemâziye’l-âhir 1328), 287.

⁵⁶⁹ el-Ankebût 29/57. Her can ölümü tadacaktır...

⁵⁷⁰ eş-Şûrâ 42/7. ... (İnsanların) bir bölümü cennette, bir bölümü de çılgın alevli cehennemdedir.

su'âl [48^a] olarak ehl-i cennetin ni'met ve râhata nâ'il ve ehl-i nârın 'azâb ve 'ikâbla hâ'if ve hâ'il olmaları hakkıdır.

Ma'lûm olsun ki ekser-i mevtâ kabrde bulındıkları ve ekserîsi ehl-i 'azâb oldukları için taglîb tarîkiyle 'azâbın zikriyle ten'îmden iktifâ eyledikleri gibi 'azâbı dahi kabre nisbetle “‘azâb-ı kabr” denilürse de maksûd öldikden sonra haşrden evvel her ne hâlde olursa olsun ve her nerde bulunursa bulunsun “‘azâb veyâ ten'îm-i mevtâ” demektir. Zîrâ bunlar kabre mahsûs olmadığı gibi ahvâl-i mezkûre dahi yalnız 'azâba da münhasır degildir; belki ‘Öldikden sonra ister kabrde bulunsun ve isterse deniz veyâ sâ'ir hayvânât karnında bulunsun, ehl-i ma'siyet ise mazhar-ı 'afv-ı Bârî olmayanların ma'siyetleri nisbetinde ta'zîb ve ehl-i tâ'at iseler tefazzulen ez'âf-ı muzâ'afıyla ten'îm olınacakları hakkıdır.’ demektir. Zîrâ Cenâb-ı Allâh “النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ”⁵⁷¹ buyurmuşdur. Ve Resûl-i Ekrem dahi “القبر روضة من رياض”⁵⁷² buyurmuşdur. Ve Resûl-i Ekrem dahi “الجنة”⁵⁷³ buyurmuşdur. Ve Resûl-i Ekrem dahi “حفرة من حفر النار”⁵⁷⁴ buyurmuşdur.

Elem-i 'azâb ve lezzet-i ni'meti hiss ve idrâk etmek her ne kadar hayâta mütevakkıf ise de hayâtın tahakkukı mîzâc ve bünyeye mütevakkıf degildir. Zîrâ o rûhın bedenden hurûcıyla bi'l-küllîyye 'alâkası kesilmez; belki eczâ-yı asliyye-yi bedene nev'an-mâ⁵⁷⁵ ta'allukı bâkî kalmakla su'âl ve cevâbı ve lezzet-i ni'met ve elem-i 'azâbı hiss eder. Ve hâl-i hayâtda bulınanların eserine vâkıf olmaları lâzım degildir; zîrâ 'adem-i vukûf 'adem-i vukû'ı îcâb etmez. Meselâ bir kimse uyur iken gözleri kapalı ve hîçbir 'uzvında eser-i sürûr u telezzüz veyâ gamm u 'azâb hiss olunmadığı hâlde nice matlûba muvâfık rû'yâlar görerek hemân zevk-i cennete yakın zevk ve inbisâtla mütelezziz ve münbasit, ve nice müdhiş ve mahûf rû'yâlar görerek ehl-i nârın cehennemde müşâhede etdikleri 'azâba yakın 'azâbla müte'essir olur.

⁵⁷¹ el-Mü'min 40/46. Onlar sabah akşam o ateşe sokulurlar. Kıyametin kopacağı gün de: Firavun ailesini azabın en çetinine sokun (denilecek)!

⁵⁷² النيران: Yazmada: النار.

⁵⁷³ الجنة: Yazmada: الجنان.

⁵⁷⁴ Tirmizi, “Kıyâmet”, 26 (2460). Kabir, cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukurdur.

⁵⁷⁵ Yazmada: nev'ammâ.

Hâlbuki nâ'im-i mezkûrın yanında bulunup cemî'-i a'zâsını göz ile gören kimseler uyuyan kimsenin bu hâline vâkîf degillerdir.

[48^b] Bi'set ya'nî ba'de'l-mevt haşr-i cismânî ve ba'de'l-haşr su'âl ve hisâb ve mîzân ve kitâb ve havz-ı kevser ve sırât ve cennet ve cehennem gibi ahvâl-i âhiretin icmâlen hakîkatî şudur ki:

”كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ“⁵⁷⁶ nass-ı celîli muktezâsı üzere Cenâb-ı Hakk'ın zâtı ve sıfâtından başka her şey hâlik ya'nî intifâ' olunmaz sûretde hey'et-i zâtîyyesinden çıkacaktır. Bu vechle helâk-i hayvânî ise “كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ”⁵⁷⁷ nass-ı celîli mazmûnı üzere mevti tatmakla ya'nî rûhın bedenden izâlesiyle zî-rûhın hayâtı zâ'il olunca vücûd-ı hayvânîyi terkîb eden eczânın imtizâc ve bekâsı muhtell olarak bi'z-zarûre dağılmış olan eczâ-yı asliyyeleri ”نَمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ تُبْعَثُونَ“⁵⁷⁸ nazm-ı celîli mazmûnı üzere cem' edilerek ”قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ“⁵⁷⁹ nass-ı kâtı'ı müfâdı üzere tekrâr inşâ olman cesedlerine “وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَى رَبِّهِمْ”⁵⁸⁰ nazm-ı kerîmi mefhûmı üzere rûhın nefh ü i'âdesiyle ta'alluk-ı tâmm peydâ ederek cümlesi⁵⁸¹ ihyâ ve meydân-ı haşirde haşr ü cem' olacakları hakkıdır. Zîrâ haşr-ı ecsâd, zâtında mümkün olup bi'l-fi'⁵⁸¹ vukû' bulacağını nusûs-ı kâtı'a nâtika olmağla îmân u i'tikâdı zarûrât-ı dîniyyedendir.

Ber-vech-i beyân haşr-i cismânînin vukû'ı muhakkak ise de keyfiyet-i vukû'ı nass-ı celîl-i ilâhî ile mu'ayyen olmayup belki iki tarîke muhtemeldir: Birincisi beyân olındığı vechle emvâtın eczâ-yı asliyye-yi müteferrika-yı mevcûdeleri cem' ü te'lîf olunarak ervâhın ebdânına i'âdesiyle olmak. İkincisi eczâ-yı ma'dûmenin i'âdesiyle ervâhın ircâ'ı tarîkiyle olmak. Şu iki tarîkden her ikisi de beyân olındığı vechle zâtında mümkündür. Hele tarîk-i evvele göre derece-yi bedâhetdedir; zîrâ hey'et-i

⁵⁷⁶ el-Kasas 28/88. ...O'nun zâtından başka her şey yok olacaktır...

⁵⁷⁷ el-Mü'minûn 23/16. Sonra da şüphesiz, sizler kıyamet gününde tekrar diriltileceksiniz.

⁵⁷⁸ Yâsîn 36/79. De ki: “Onları ilk defa yaratmış olan diriltecek...”

⁵⁷⁹ Yâsîn 36/51. Nihayet Sûr'a üfürülecek. Bir de bakarsın ki onlar kabirlerinden kalkıp koşarak Rablerine giderler.

⁵⁸⁰ Yazmada: cemlesi.

⁵⁸¹ Yazmada: bi'l-fa'il.

terkîbiyyesi [49^a] muhtell olan meyyitin eczâ-yı müteferrika-yı mevcûdesinin hey'et-i asliyyesine ircâ'a kâbiliyyeti bilâ-sebk mâdde vücûda kâbiliyyetinden daha ziyâde olmağla bir mümkinî bilâ-mâdde yokdan var etmege kâdir olan Cenâb-ı Hakk'ın ol mümkinin ecrâ-yı mevcûde-yi müteferrikasını cem' ü terkîb ederek rûhlarını i'âdeye kâdir olacağı evleviyyetle sâbit olduğu emr-i zarûrîdir. İkinci tarîke göre dahi imkânı mesbûk bi'l-vücûd olan mümkinin tekrâr îcâda kâbiliyyeti sırf ma'dûmın kâbiliyyetinden daha ziyâde olduğu dahi beyândan müstağnîdir.

Hulâsa: Matlûb olan haşr-i cismânînin beyân olındığı üzere şu iki tarîkden hangisiyle olacağına dâ'ir delîl-i şer'î yok ise de her ikisi de umûr-ı mümkineden olup tahakkuk-ı vukû'ı edille-yi şer'îyyeden kitâb ve sünnet ve icmâ'-ı ümmetle sâbit olmağla i'tikâdî ferâ'iz-i dîniyyedendir. Hilkat-i 'âlemde hikmet-i ilâhiyye ma'rîfet-i ulûhiyyet-i Bârî ve anın üzerine terettüb edecek netâyic-i tekâlîf-i ilâhiyye olmağla her bir mükellefin hayr ve şerr ef'âl-i ihtiyâriyyesinde fark u tefâvüti hasebiyle her birisi kendi mertebesini bilüp ⁵⁸² ⁵⁸³ ⁵⁸⁴ ⁵⁸⁵ ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ nass-ı celîli mefhûmı üzere her birisi kendi muktezâ-yı 'amelleriyle mülzem ve mu'âheze olunmak muktezâ-yı hikmet ve mûcib-i meşîyyet-i ilâhiyye olup bu ise her şahsın bidâyet-i teklîfinden nihâyet-i 'ömrine kadar hayr ve şerr kendisinden sudûr eden ef'âl-i ihtiyâriyyenin zabt ü muhâfazasına mütevakkıf olup efrâd-ı beşer ise buna kâdir olamayacakları cihetle ⁵⁸⁴ ⁵⁸⁵ ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ mantûk-ı münîfi üzere her şahsa mü'ekkel olan melekler tarafından zabt u tahrîr olunan a'mâl-i 'ibâdın defteri ⁵⁸⁵ ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ âyet-i celîlesi mefhûmı üzere mevki'-i muhâsebeye konup ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ nazm-ı celîli muktezâsı üzere su'adânın defter-i a'mâli sağ taraflarından 'inâyet ü ihsân olunarak mübeşşer bi'l-

⁵⁸² اللّٰس: Yazmada yok.

⁵⁸³ en-Nisâ 4/165. ...insanların Allah'a karşı bir bahaneleri olmasın...

⁵⁸⁴ el-İnfîtâr 82/11-12. ...Değerli yazıcılar vardır; onlar, yapmakta olduklarınızı bilir.

⁵⁸⁵ el-İsrâ 17/13. ...İnsan için kıyamet gününde, açılmış olarak önüne konacak bir kitap çıkarınız.

⁵⁸⁶ Yazmada: واما.

⁵⁸⁷ el-İnşikâk 84/7-8. Kimin kitabı sağından verilirse, kolay bir hesapla hesaba çekilecek.

cennet ⁵⁸⁸ ”وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ وَرَاءَ ظَهْرِهِ“ mefhûm-ı celîli îcâbınca eşkiyânın defter-i seyyi’âtı verâ-yı zahrından verilerek [49^b] muhâsebe ve mu’âheze olunup sonra ⁵⁸⁹ ”وَالْوَزْنُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ“ mazmûn-ı celîli üzere herkesin sahâ’if-i a’mâlî ve ef’âl-i ihtiyâriyyesinin keyfiyyeti taraf-ı ilâhîden birer birer su’âl ve muhâsebe olunup sonra herkes muktezâ-yı ‘amelleri mu’âmele olunmak üzere ⁵⁹⁰ ”وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا“ müfâdınca kıldan ince kılıncdan keskin olarak cehennem üzere kurulmuş olan sırât ya’nî köpriye sevk olunarak “ فَرِيقٌ فِي ” ⁵⁹¹ ”الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ“ mücebince ⁵⁹² ehl-i cennet havz-ı kevserden irvâ edilerek vâsıl-ı semt-i selâmet ü sa’âdet ve ehl-i nârın cehenneme reddi ve iskât olunacağı nusûs-ı kâtı’a ile sâbit olduğu içün i’tikâdı ferâ’iz-i dîniyyedendir.

⁵⁹³ ”أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ“ ve ⁵⁹⁴ ”أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ“ misillü âyât-ı celîle ve ehâdis-i nebeviyye ve kıssa-yı Âdem ü Havvâ ‘aleyhi’s-selâm hazerâtıyla dâr-ı na’îm olan cennet ve dâr-ı ‘azâb olan cehennem el-ân ve bâkî olup kendülerine ve ehllerine fenâ târî olmayacaktır. Zîrâ Cenâb-ı Allâh gerek ehl-i cennet ve gerekse ehl-i nâr hakkında ⁵⁹⁵ ”خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا“ gibi nusûs-ı muhkeme-yi kat’iyye ile hulûd u te’bîdlerine hükm buyurmuşdur. Cümlesi nusûs-ı kâtı’a ile sâbit oldukları içün i’tikâdı ferâ’iz-i dîniyyedendir. ⁵⁹⁶

Bütün ekâbir-i evliyâ vü hukemâ müttefikdir ki tefâsîl-i umûr-ı âhiret suver-i ma’ârif ü a’mâl u ahlâkdır ki anı nefis bu dünyâda tahsîl eder. Pes ahlâk ve a’mâlde hadd-i i’tidâlin misâli sırâtdır ki kıldan ince ve kılıncdan keskindir, metn-i cehennem üzere uzansa gerekdir. Her kim bu i’tidâle dünyâda ri’âyet etmiş olursa berk-i hâtif gibi sırât-ı misâliden geçer,

⁵⁸⁸ el-İnşikâk 84/10. *Kimin de kitabı arkasından verilirse...*

⁵⁸⁹ el-A’râf 7/8. *O gün tartı haktır...*

⁵⁹⁰ Meryem 19/71. *İçinizden, oraya uğramayacak hiçbir kimse yoktur...*

⁵⁹¹ eş-Şûrâ 42/7. *...(İnsanların) bir bölümü cennette, bir bölümü de çılgın alevli cehennemdedir.*

⁵⁹² mücebince: Yazmada yok.

⁵⁹³ Âl-i İmrân 3/133. *...takvâ sahipleri için hazırlanmış...*

⁵⁹⁴ Âl-i İmrân 3/131. *...kâfirler için hazırlanmış...*

⁵⁹⁵ en-Nisâ 4/57, 122, 169; el-Mâide 5/11; et-Tevbe 9/22, 100; el-Ahzâb 33/65; et-Tegâbün 64/9; et-Talâk 65/11; el-Cin 72/23; el-Beyyine 98/8. *Orada ebedî kalacaklardır.*

⁵⁹⁶ Yazmada 47^b’de “zîrâ tekâlif-i ilâhiyye” ile başlayıp 49^b’de “ferâ’iz-i dîniyyedendir” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Süleymân Sırrî’nın *Kenzü’l-‘Akâ’id* adlı eserinden alınmıştır. Süleymân Sırrî, *‘İlm-i Kelâmdan “Kenzü’l-‘Akâ’id” Nâm Risâle-yi Nefise*, 103-108.

sa'âdete vâsıl olur. Ammâ dünyâda ahlâk ve a'mâlin hudûdına ri'âyet etmeyüp i'tidâlden tecâvüz edenler sırât-ı âhireti geçemeyüp nâra düşerler. Ammâ ri'âyetde kusûr edenler düşe ve kalka geçerler. Pes ma'lûm oldu ki bütün ma'ârif ve a'mâl ve ahlâkda hadd-i i'tidâle ri'âyet vâcibdir.⁵⁹⁷

[50^a] Ma'lûm olsun ki me'âsiye ısrâr vebâl-i 'azîmdir.

Ve ısrâr 'bir ma'siyeti 'ale'd-devâm işlemege yâhûd kasd ve niyyeti dâ'imen işlemek üzere olup mümkün oldıkca ba'zen de işlemege' derler.

Bu makûle sagîre, kebîre olur ve müstakillen tevbeye muhtâc olur. Beş vakt namâz kılması ana kefâret olmaz. Ammâ eger ara yerde nedâmet ve rücû' gösterirse ısrâr olmaz, isterse kebâ'ir olsun. Hattâ bir günde yetmiş kerre ma'siyet edüp her etdikce pişmanlık ve her etdikden sonra kalbiyle rücû' edüp lisânıyla istiğfâr eylesse ısrâr olmamış olur. Ve hadîs-i şerîfde de böyle vârid olmuştır. Nitekim Ebû Dâvûd⁵⁹⁸ ve Tirmizî'de⁵⁹⁹ Hazret-i Ebû Bekr⁶⁰⁰ radiyallâhu 'anh rivâyetinde Resûl-i Ekrem “ما اصر من استغفر وان” buyurmuştur. Hattâ Ebû Zerr⁶⁰² hazretleri bu husûsda hakîkatine vâsıl olmak için Hazret-i Resûl-i Ekrem'e ziyâde istifsâra başlayup “Hırsızlık etse veyâ zinâ etse de bir adam bu yüzden kerrât ile tevbe etse olur mı?” dediginde Resûl-i Ekrem “وان زنى وان سرق”

⁵⁹⁷ Yazmada 49^b'de “bütün ekâbir-i evliyâ” ile başlayıp “ri'âyet vâcibdir” ile biten bu kısım Birgivî Mehmed Efendi'nin *et-Tarikat-i Muhammediyye* adlı eserinin Vedâdî tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesinden bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak alınmıştır. Birgivî, *Tekmile-yi Terceme-yi Tarikat-i Muhammediyye*, 299.

⁵⁹⁸ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889)'nin Kütüb-i Sitte'den biri olan *es-Sünen* adlı eseri. Geniş bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “Ebû Dâvûd es-Sicistânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 10/119-121; “es-Sünen”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 38/145-147.

⁵⁹⁹ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (ö. 279/892)'nin Kütüb-i Sitte'den biri olan *el-Câmi'u ş-sahîh* adlı eseri. Geniş bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “Tirmizî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 41/202-204. İsmail Lütfi Çakan, “el-Câmiu's-sahîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), 7/129-132.

⁶⁰⁰ Ebû Bekr es-Sıddîk Abdullâh b. Ebî Kuhâfe Osmân b. Âmir el-Kureşî et-Teymî (ö. 13/634): İlk müslümanlardan, Hulefâ-yi Râşidîn'in birincisi (632-634). Geniş bilgi için bk. Mustafa Fayda, “Ebû Bekir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 10/101-108.

⁶⁰¹ Ebû Dâvûd, “Vitr”, 26 (1514); Tirmizî, “Deavât”, 107 (3559). İstiğfar eden kimse, günde yetmiş kez dönse bile ısrar etmiş sayılmaz.

⁶⁰² Ebû Zerr Cündeb b. Cünâde b. Süfyan el-Gıfârî (ö. 32/653): Servet terâkümü konusundaki görüş ve mücadelesiyle tanınan sahâbî. Geniş bilgi için bk. Abdullah Aydın, “Ebû Zerr el-Gıfârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 10/266-269.

”على رغم انف ابى ذر“⁶⁰³ buyurdu; ya’nî ‘Zinâ da ederse sirkat de ederse Allâh Te’âlâ yarlıgar, Ebû Zerr’in rağmına.’ demektir.

Tevbe bir tâ‘at-i vâcibedir, vücûbı ‘ale’l-fevr olmak üzeredir. Tevbe mukâbelesinde sevâb vardır. Allâh Te’âlâ’nın emrini yerine getürdüğü için ki Allâh Te’âlâ ”وَتُوبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهَ الْمُؤْمِنُونَ“⁶⁰⁴ buyurmuşdur; ya’nî ‘Cümleniz Rabbinize tevbe ve rücû‘ edin ey mü’minler!’

Tevbe ‘Bir ma’siyyeti işlemeğe kâdir iken bir dahi etmemek kasdıyla rücû‘ etmek’dir ve eger nefis ve şeytâna uyup tekrâr işlerse ve yine rücû‘ ederse musirr olmamış olur ve etdiği ma’siyyet mahv olur. Zîrâ hadîs-i şerîfde gelmiştir ki: “İnsânın sol tarafında seyyi’esini yazan melek altı sâ‘at tevakkuf edüp şâyed tevbe eder deyü yazmaz, bu zamânda tevbe etmeyince yazar. Sonra her ne zamân tevbe ederse yine bi-emrillâh mahv eder.”⁶⁰⁵ Bu devlet var iken lâyük mıdır ki insân cehâleti belâsıyla günâhlara gark olup ma’siyet etmekle nazar-ı Hakk’dan ba’îd ola.

[50^b] Ba‘z-ı feseke, cehâleti sebebiyle Mu‘tezile mezhebine zâhib olup tevbesiz kalmışdır ki anların mezhebinde tevbenin sıhhatine üç şart lâzımdır demişler: Biri mezâlimi sâhibine redd eylemek. İkincisi o tevbe etdiği günâhı bir dahi etmemek. Üçüncüsü o tevbe etdiği günâha cemî‘-i evkâtde nedâmeti zâ‘il olmamak gerekdir. Ammâ bizim mezhebimizde bunlar tevbenin sahîh olmasına şart degildir. Mezâlimi ise sâhibine redd eylemek başka vâcibdir, tevbe tahtında dâhil degildir. İsterse tevbe etsün isterse etmesün bunların borcından kurtılmaz. Ya’nî eger bir kimseden bi-gayri hakkın bir şey aldıysa anı redd eylemek yâ ibrâ etdirmek lâzımdır. Ve bir kimseyi döğüp söğdiyse helâllaşmak gerekdir. Mezâlim-i redd dedigimiz bunlardır.

Feseke iki âhirki şartlara ri‘âyet ediyorlar ki ol günâhı bir dahi etmemek ve cemî‘-i ‘ömrinde nedâmeti gönünden gitmemekdir, tevbenin sıhhatine şart tutmuşlardır ve yanlış yola gitmişlerdir. Haberleri yok ki günâha musirr olmak sagîre ise de kebâ’irden olur, kebâ’ir ise müstakill tevbe de

⁶⁰³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V/166 (21798); Müslim, “Îmân”, 154 (94). *Zina da etse, hırsızlık da etse. Ebu Zerr’in burnu yere sürtünse dahi...*

⁶⁰⁴ en-Nûr 24/31. ...Ey müminler! Hep birden Allah'a tevbe ediniz...

⁶⁰⁵ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, VIII/295 (7971); Beyhakî, *Şu‘abu’l-îmân*, V/390 (7049).

muhtâcdır, beş vakt namâzın edâsı anı mahv etmez, ısrârsız olan sagâ'iri mahv etdiği gibi.

İmdi mü'min-i muvahhide lâzım olan budur ki bir ma'siyyeti işledikte Allâh Te'âlâ'ya ta'zîm ve 'ikâbından korkmak içün hemân bir dahi etmemek niyyetiyle o ma'siyyete kasdından rücû' etmektir. Eger tekrâr o işi işlerse yine tevbe eyleye tâ ki musirr olmaya; zîrâ ısrâr eden, Rabbisine dâ'imen 'isyânda olmuş olur. Hadîs-i şerîfde geldiği üzere "Allâh Te'âlâ hazretlerinin himâsı (korusu) mehârimidir; ya'nî harâm etdiği şeylerdir."⁶⁰⁶ Sen ana girüp harâmdan birini irtikâb etmiş iken, bâb-ı tevbeden kurtılmak kâbil iken musirr olup bir dahi ma'siyyeti irtikâb etmek ve gadab-ı ilâhiye mazhar olmakdan havf etmemek pek büyük bir cür'etden neş'et eder.

Selef-i sâlihîn gece ve gündüz istiğfâr ederlerdi; zîrâ bilürlerdi ki insân ef'âlinde hatâdan sâlim olmaz, hattâ namâzlarında dahi huşû' ve hudû'da [51^a] noksânlarından ötüri pekçok istiğfâr ederlerdi.

Ammâ ba'zı kimseler derler ki: "Bizim aslâ günâhımız yoktur; zîrâ biz⁶⁰⁷ müşâhede ederiz ki fâ'il ancak Allâh Te'âlâ'dır, biz degiliz." İşte bunlar bu sözleriyle erkân-ı şerî'ati yıkup hudûd-ı ilâhiyyeyi iptâl ederler.

Hâlbuki cemî'-i enbiyâ vü evliyâ fi'llerinin hâlıkı Allâh Te'âlâ olduğunu müşâhede ederlerdi; ammâ yine istiğfâr edüp ağlarlardı. Ve Hazret-i Resûl-i Ekrem buyurırdı ki: "Size derdinizden ve dermânınızdan haber vereyim mi? Sizin derdiniz günâhlarınız ve dermânınız istiğfârdır."⁶⁰⁸

Bir kimse sabâhda ve ahşamda tevbe eylemese o kimse zâlimlerdendir.

Bir kul günâh işlese sonra göz yumınca istiğfâr eyleyüp etdiğine peşîmân olsa göz yummasından mukaddem günâhı dökülür⁶⁰⁹.

Tevbe gadab-ı Cebbâr'ı söyündürir⁶¹⁰ ve emvâl ve evlâdı çoğaldır ve belâları def' eder. Sakın zann etme ki sagâ'iri ba'z-ı 'ibâdât mükeffire olur

⁶⁰⁶ Buhârî, "İmân", 39 (52); Müslim, "Müsâkât", 107 (1599); Ebû Dâvûd, "Buyû'", 3 (3329); Tirmizî, "Buyû'", 1, (1205). "الا ان لكل ملك حمى الا وان حمى الله محارمه"

⁶⁰⁷ Yazmada: bir.

⁶⁰⁸ Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, V/428 (7147). "ألا أدلكم على دوائكم ودوائكم ألا إن داءكم الذنوب ودواءكم الاستغفار"

⁶⁰⁹ Yazmada: dökülür.

⁶¹⁰ söyündürmek: Söndürmek. Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü*, V/3544.

ve mahv eder. Nitekim şerî'atde vârid olmuştur; zîrâ o 'ibâdâtın şartları çokdur, belki yerine getürmemiş olasıdır. Hâlbuki mü'min cennete girmedikçe mutma'inn olmaz.

Allâh Te'âlâ'nın sırr u hikmetini düşünüp fikr eyle ki kullarının ba'zılarına himâyeti olmasa idi her harâma düşerlerdi. Bâ-husûs ki tâze yigitler ki, nisâ tâ'ifesi anların 'ışkına âlûde olurlar ve iblîsi mâ-beyninde vâsita ederler. Pes bu sebebdan hadîs-i şerîfde “ان ربك ليعجب من شاب ليست”⁶¹¹ buyurulmuştur; ya'nî 'Allâh Te'âlâ ol yigitden 'acebler⁶¹² ve râzı olur ki anın meyli olmaya.' ve “Huzûr-ı 'izzetde makbûl olan şâbb tevbe-kârdır.”⁶¹³

Tevbe eden kullar hakkında vârid olan hadîsden biri de İbn Mâce'de⁶¹⁴ Ebû Hüreyre⁶¹⁵ rivâyetinde Resûl-i Ekrem buyurmuştur ki: “لو اخطأتم حتى”⁶¹⁶ “Ey benim ümmetim, eğer siz şu merteye hatâlar eyleseniz ki tâ semâya kesret-i hatânız erişse sonra tevbe eyleseniz Allâh Te'âlâ tevbenizi kabûl ederdi.”

Ma'lûm olsun ki tevbeyi kabûl etmek Allâh Te'âlâ üzerine vâcib degildir, sâ'ir 'ibâdâtı [51^b] kabûl vâcib olmadığı gibi. Belki kabûli muhakkak fazlındandır; ancak bize vâcib ve lâzım olan her buyurdıkları 'ibâdetin şartlarına ri'âyetle vaktinde edâ etmektir. Ve her 'ibâdetin bir vakti vardır; ammâ tevbenin hiçbir mu'ayyen vakti yoktur. Hattâ Resûl-i Ekrem mahbûb-ı Hakk iken günde yüz kerre istiğfâr ederlerdi. İmdi mü'mine lâzım olan herhâlde tevbe ve istiğfârda bulunmaktır. Âşikârda günâhları olmasa da

⁶¹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/151 (17506); Taberânî, *Mu'cemü'l-kebir*, XVII/309 (853); Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, II/19 (748).

⁶¹² aceplemek: Şaşmak. Türk Dil Kurumu, *Derleme Sözlüğü*, I/44.

⁶¹³ Suyûtî, *Câmi'u's-Sağîr*, V/355 (8201/1866); Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, II/18 (748).

⁶¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (ö. 273/887)'nin Kütüb-i Sitte'nin altıncı kitabı kabul edilen *es-Sünen* adlı eseri. Geniş bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “İbn Mâce”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 20/161-162; “es-Sünen”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 38/143-145.

⁶¹⁵ Ebû Hüreyre Abdurrahmân b. Sahr ed-Devsî (ö. 58/678): Çok hadis rivayet etmesiyle tanınan sahâbî. Geniş bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “Ebû Hüreyre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 10/160-167.

⁶¹⁶ يبلغ السماء: تبليغ خطاياكم السماء.

⁶¹⁷ لتب الله: Yazmada: لتب.

⁶¹⁸ İbn Mâce, “Zühd”, 30 (4248).

yine tevbe-kâr olması lâzımdır. Ammâ bir âdem cehâletle etdiği ma'siyetlere tevfik-i ilâhî ile nâdim olup tevbe-yi sahîha ile tarîk-i Hakk'a teveccüh eylese ana lâzım olan kıyâmetde muhâsebe olinmazdan evvel kendi nefsin muhâsebe eyleye, tâ ki üzerinde vâcib olan hukûkî tamâmen dünyâda hakklaşup dâr-ı âhirete alıkomaya.

Muhâsebe-yi nefsin tarîki budur ki zamân-ı bulûğımızdan tevbe vaktine kadar geçen ahvâlimize nazar ederiz ki hukûkullâhdan ve hukûk-ı nâsdan üzerimize vâcib olanı edâ mı etdik yoksa fevt mi etdik? Edâ etdigimizi Allâh Te'âlâ'nın lütf u tevfikinden bilüp Allâh Te'âlâ'ya şükr ederiz. Edâ edemeyüp de fevt etdigimize nazar ederiz, hukûkullâhdan mı yohsa hukûk-ı nâsdan mıdır? İbtidâ hukûk-ı 'ibâdî hakklaşmağa sa'y ederiz. Bu da iki nev' üzeredir: Bir nev'i hukûk-ı mâlîdir; gasb sirkat gibi izinsiz gayrın mâlını yemek ve telef etmek gibi, yâ kendi eliyle veyâhûd yalân şehâdetiyle veyâhûd zâlîme gamz etmekle veyâ başka bir tarîkle bu itlâf vâki' oldıysa. Pes eger mâlın sâhibini bulur isek andan helâllik isteriz. Hattâ bu itlâfı sabî iken dahi etmiş isek yine helâllik isteriz; zîrâ sabîye garâmet-i mâliyye lâzımdır. Ve eger mâlın sâhibi fevt oldıysa veresesinden istihlâl ederiz. Vârisi yoğ-ise veyâhûd sâhibi bilinmez ise ve alınan şey' dahi bâkî ise fukarâya veririz ve eger degil ise kıymetini veririz⁶¹⁹, 'indellâh emânet olup yevm-i kıyâmetde sâhibine 'ivaz verilmek üzere.

İkinci nev'i hukûk-ı mâlî olmayandır. Bu da iki nev'dir: Bir nev'i hukûk-ı bedenîdir ki dögmek ve yaralamak gibi ve bi-gayri hakkın istihdâm gibi [52^a] ve zevci olan hâtûna zinâ etmek gibi. İkinci nev'i hukûk-ı kalbîdir. Zîrâ bir âdemin bi-gayri hakkın kalbine dokunup sögmek gibi ve istihzâ ve gîbet gibi, muğtâba haberi gitdiği sûretde. Ve bunlardan dahi tarîk-i halâs helâllaşmaktır, mümkün ise. Ve eger mümkün degil ise Allâh Te'âlâ hazretlerine tazarru' u niyâz ve hakkı olan kimsenin rûhına du'â ve tasadduk etmektir, ola ki Allâh Te'âlâ yevm-i kıyâmetde râzı etdire. Ve bu hukûk-ı 'ibâdî fukahâ hukûkullâh üzerine takdîm eylemişlerdir; zîrâ insânın üzerinde kul hakkı oldıkça hakkullâhı tamâmen edâ etdiyse de cennete girmege mâni' olur. Bu sebebden Resûl-i Ekrem üç dirhem kadar kul

⁶¹⁹ Yazmada: veririz.

hakkıyla giden müflisin cenâzesi namâzına hâzır olmamıştır, tâ sahâbeden bir ikisi edâsına zâmin olmayınca.⁶²⁰

İşte beyân olındığı vech üzere ibtidâ hukûk-ı ‘ibâdî helâllaştıktan sonra hukûkullâhî muhâsebe eyleyüp ibtidâ kazâyâ kalan namâzımız ne mikdâr olduğu ma‘lûm ise ne güzel, anı kazâ ederiz; ammâ ma‘lûm degilse tahmînen bulûğdan berü birkaç yıllık namâzı kazâ ederiz. El degdikce üç vaktden gayrı da kazâ ederiz ki (gün doğarken ve zevâlde iken ve gurûb ederken) ve seferde iken kazâyâ kalan dört rek‘atlı namâzı mukîm iken ikişer kazâ ederiz ve mukîm iken kalan namâzı seferde dahi dört rek‘atlı kazâ ederiz. Ve ibtidâlarında kendi nefsimiz işidecek kadar ezân veririz. Sonra ikâmet edüp böyle niyyet ederiz: “Niyyet eyledim en sonraki kazâyâ kalan sabâh namâzını kılmağa, Allâh Te‘âlâ hazretlerinin rızâsı için. Allâhu ekber” Anı kıldıkdan sonra yine ikâmet edüp en sonraki öyleyi⁶²¹ niyyet ederiz. Bir meclisde her ne kadar namâz kazâ olınsa bir ezân kâfîdir. Vitri dahi kânetsiz kazâ ederiz. Ammâ sünnetler kazâ olunmaz; meger ki sabâh sünneti farz ile berâber kalmış ise kaba kuşluğa kadar o sünnet dahi kazâ olunur, kuşlukdan sonra yalnız farz kazâ olunur.

Sonra zekât ve sadaka-yı fitremize nazar ederiz. Eger üzerimize vâcib olup da verilmediyse anı hîlesizce fukarâyâ verüp kazâ ederiz.

Ve eger bayram kurbânı vâcib iken edâ olunmadıysa hisâb edüp her kurbânın [52^b] orta hâllüsi kıymetini fukarâyâ tasadduk ederiz. Kazâyâ kalınca nefs-i kurbân verilmez.

Kezâlik eger nezr etdigimiz mâl veyâ kurbân veyâ savm veyâ namâz var ise anı ekmel vech üzere ederiz, vâcibâtandır; ve-lâkin nezr kurbânının kıymeti verilmekle olmaz, nefs-i kurbân lâzımdır.

Sonra orucımıza nazar ederiz ki yalnız kazâsı mı üzerimize lâzımdır yohsa kefâretle berâber mi anı dahi kazâ ederiz?

⁶²⁰ Buhârî, “Havâlat”, 3 (2289).

⁶²¹ öyle: Öğle. Ş. Sâmî, *Kâmûs-i Türki*, I/228.

Andan sonra hacca nazar ederiz. Eger üzerimize vâcib ise kendi nefsimüz ile edâsına sa'y ederiz, eger 'ac-z-i dâ'imîmiz yok ise; ve eger var ise bedel-i hacc etdiririz.

Andan sonra sâ'ir günâhlarımızdan tevbe-yi sahîha ile tevbe ederiz ki Allâh Te'âlâ'nın 'azâbından korkarak peşîmân olup bir dahi işlememek kaydıyla. Ammâ mübâh şeylerden tevbe eylemek şer'î degildir, tevbe ma'siyetden olur. Ammâ hayvân hakkı ki yüzine veyâ başka yerine suçlu suçsuz urmuş oluruz yâhûd tâkatinden ziyâde yük yükletmiş oluruz yâhûd 'alefin ve suyun eksik etmiş oluruz, işte bu hâlet pek müşkildir. Kâfirin hakkı dahi böyledir. Dünyâda helâllaşmadıkca bu iki zümrenin yevm-i kıyâmetde husûmeti çok şiddetlidir. Bunları ırzâ etmege bir yol yokdur; ne mü'minin sevâbı hayvâna ve ne kâfire verilebilür, ve ne kâfirin günâhı mü'mine yüklenebilür ve ne hayvânın günâhı var ki mü'mine alup yüklene. Hemân bu iki zümrenin hakkından pek sakınmak gerek.

İmdi mü'mine lâzımdır ki bu hukûkullâhı ve hukûk-ı 'ibâdı yerine getürmege sa'y ede ve bunları kazâ etmedikce nâfileyi düşünmeye, meger vaktin şerefi gitmemek içün duhâ ve teheccüdün ekallî ile ki iki rek'atdır, iktifâ eyleye. Ve vaktlerin ziyâdesini kazâ-yı salâta sarf eyleye. Bâ-husûs hukûk-ı 'ibâddan sakınmadıkca nefis nûr-ı tarîkatle münnevver olmak muhâldir; ammâ bu yüzden tevbe ve muhâsebe ederse vâsıl-ı Hakk olmağa lâyık olur.⁶²²

[53^a] >Vasiyyet-i meyyit:< Tevbe ve inâbenin fazl u şerefi ma'lûmdur. Ammâ bir âdem tûl-i emel ve tesvîf-i 'amel sebebiyle bu hukûkın edâsını ve kazâsını maraz-ı mevtine dek te'hîr eylese lâzım olan budur ki bârî o hâlde bi-kaderi'l-inkân tedârik-i mâ-fât eyleyüp ve sülûsinden kazâ-yı vâcibâtı vasiyyet eyleye. Resûl-i Ekrem “من مات على وصية مات على سبيل وسنة ومات”⁶²³ buyurmuşdır; ya'nî 'Bir kimse vasiyyetle ölse yoluyla ve sünnet üzere ölmüş olur ve takvâ ve şehâdet üzere ölmüş olur.' ve bir

⁶²² Yazmada 50^a'da “ve ısrâr 'bir ma'siyeti” ile başlayıp 52^b'de “vâsıl-ı Hakk olmağa lâyık olur” ile biten bu kısım Birgivî Mehmed Efendi'nin *et-Tarîkat-i Muhammediyye* adlı eserinin Vedâdî tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesinden bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak alınmıştır. Birgivî, *Tekmile-yi Terceme-yi Tarîkat-i Muhammediyye*, 283-292.

⁶²³ İbn Mâce, “Vesâyâ”, 2 (2701).

rivâyetde: ‘yarlığanmış olduğu hâlde ölür.’⁶²⁴ Ma‘lûm olsun ki üzerinde hukûk-ı ‘ibâddan veyâ hukûkullâhdan biri kalmış kimse üzerine vasiyyet vâcibdir; ammâ hukûkdan biri kalmadıysa vasiyyet etmesi müstehabdır.

Vasiyyetin mahalli mâlından sülüsüdür. Eger hukûk çok ise bütün sülüs ana sarf olunur. İhâta etmez ise sülüsden aşurılmaz; ancak devre muhtâc olur. Ammâ vasiyyet-i müstehabbe olursa sülüsden bir mikdârı sarf olunur ve vereseye kalması evlâdır, meger ki verese olmaya.

>Vasiyyetin kâ‘idesi:< Ve vasiyyetin kâ‘idesi budur ki insân kemâl-i sıhhatinde veyâhûd maraz-ı hâlinde iki ‘âdil kimsenin o günde lisânıyla vasiyyeti ne olduğunu zikr eyleye. Ve eger kâğıda yazup iki ‘âdil âdeme okuyup anları işhâd ederse bu daha evlâdır. Ve o kâğıdı bir mu‘temed dostına ki verese olmaya anın eline emânet eyleye.

İşte bu vasiyyet-nâmeyi yazdığı vakt ibtidâ hukûk-ı ‘ibâd⁶²⁵ ki duyûnını ve kendinde olan emânetleri ve rehnleri ve kendinden tazmîn olacak şeylerden ne var ise gasb ile veyâ sirkatle veyâ hâcetlige aldığı şeyleri verilecek yerleriyle yaza. Ve hukûk-ı bedeniyreden bir kimseyi döğmiş veyâ mecruh etmiş veyâ ücretsiz istihdâm etmiş ise anın dahi hakkını yaza ki bunlar ne mikdâr mâl ile râzı etdirilmek kâbil ise ve kezâlik hukûk-ı kalbiyyeden sögmek ve istihzâ ve gîbet gibi anların sâhiblerini dahi irzâ etmegi vasiyyet eyleye.

Sonra hukûkullâhı vasiyyet eyleye. Şöyle ki ibtidâ kılmadığı namâzını hisâb [53^b] eyleye, her bir terk ettiği farz için ve vâcibi için buğdaydan beş yüz yigirmi dirhem veyâ kıymetidir. Eger sülüs vefâ ederse ne güzel, bu hisâbla devr etmeksizin kaç yıllık namâz olursa fukarâya tasadduk olunmasını vasiyyet eyleye. Ve eger sülüs vefâ etmezse devr ile vasiyyet eyleye.

Sülüs-i mâl devrsiz iskât-ı salâta kifâyet ederken vasî veyâ vâris sülüsün bir mikdârını devrle verse vâcib olanı kazâ etmemiş olur. Hattâ bir âdem

⁶²⁴ Müellifin bu ifadesinden farklı rivayetler olduğu anlaşılrsa da tespit edebildiğimiz tek rivayet sonunda “ومات مغفورا له” ‘bağışlanmış olarak ölür’ ibaresi bulunan rivayettir. İbn Mâce, “Vesâyâ”, 2 (2701).

⁶²⁵ ‘ibâd: Yazmada yok.

sülüsden ekallini devrle verilmegi vasiyyet edüp bâkîsini teberru‘âta ta‘yîn eylese yâhûd hîçbir şey’e bakîyyeyi ta‘yîn eylemese o kimse günâh-kâr olur.

Ammâ savmın kazâyâ kaç gün kaldığını bilürse her gün için beş yüz yigirmi dirhem buğday veyâ kıymeti. Ammâ zekât ve sadaka-yı fitre ve nezr-i mâliyye vü bedeniyye ve kurbânlar ve ashâbına edâ olınacak hukûkı bi'l-cümle hisâb edüp vasiyyet eyleye. Eger bunlar tamâmıyla sülüsden çıkar ise ne güzel ve illâ devr ile vasiyyet eyleye. Ammâ hacc vasiyyeti şu vakt olur ki sâ‘ir vâcibâtla berâber sülüsden kifâyet ederse. Ammâ eger tamâm hacc akçesi çıkmayup bir mikdâr olsa anı bir emîn âdeme emânet verüp o akçe ile ne mahallden hacca varıla bilürse hacc etsünler deyü vasiyyet eyleye. Ammâ kefâret-i savmda sülüsden vefâ ederse bir kul âzâd olunmasını vasiyyet eyleye. Ve eger vefâ etmezse altmış miskîn it‘âm eylesünler ve her birine beş yüz yigirmi dirhem buğday veyâ kıymeti üzere deyü vasiyyet eyleye. Ammâ kefâret-i savmda ve kefâret-i yemînde aslâ devr olmak şer‘î degildir, gerçi ba‘zıları tecvîz eylemiş ise de.

Ganîye devr ve sadaka câ‘iz degil. Ve gayrın milkiyle dahi izinsiz câ‘iz degildir.

Ma‘lûm ola ki bu hukûkullâhın fidyesi verilmek, vasiyyet olduğu sûrettedir. Ammâ bir âdem vasiyyetsiz vefât etse techîz ü tekfînden gayrı bir şey verilmek vâcib degildir; meger bâliğ olan vârisleri kendi haklarından bir şey çıkarup teberru‘an vereler. Ammâ yetîm var iken [54^a] vâris-i bâliğ veyâ bir vasî techîz ü⁶²⁶ tekfîninden gayrı bir şey vermiş olsa iskât-ı salât gibi veyâ ta‘âm gibi veyâ *Kur‘ân* için verse veren eger vâris ise kendi hissesinden tutulur ve eger vasî ise yanından teberru‘ etmiş olur. Ammâ bir âdemin bâlâda mezkûr olan hukûkdan birisi üzerinde olmayup yâhûd olsa ve-lâkin sülüsden vasiyyet-i vâcibesinin ziyâdesine vefâ edecek mâlî olup müstehabb olan teberru‘âtı vasiyyet eylemek murâd eylese şer‘î olan hayrâta sarf olunmasını vasiyyet eyleye, eger nâ-meşrû‘ olana vasiyyet ederse bâtıldır.

Eger ‘âkil isen, bir şey tasadduk edecek isen hâl-i hayâtında ve kemâl-i sıhhatinde tasadduk eyle, kendinden ilerü gönder; “Ardımca ne gelecek!”

⁶²⁶ ü: Yazmada yok.

deyü bakınmayasın. İnsân hâl-i hayâtında ve sıhhatinde bir akçe vermek, mevtinden sonra yüz akçe vermekden hayrlıdır. Cân boğazına gelüp “Bu şey fulâna ve bu şey fulâna verilsün.” deyü vasiyyet eylemeden evvel sağ ve sâlim ve mâlına bahîl iken ve fakrdan korkarken ve gınâ ümîd ederken sadaka eyle ki ecri büyüktür.⁶²⁷

Ma‘lûm olsun ki Allâh Te‘âlâ hazretlerinin emrinde sa‘y edenler si‘at-i rahmete vusûlde dört mertebeye ri‘âyet etmek lâzımdır. Evvelki mertebesi mûcibât-ı şer‘atle tehzîb-i zâhirdir ki tahsîl-i ‘ilm-i fıkıh ile olur. İkinci mertebesi ahlâk-ı hasene ile tehzîb-i bâtıdır ki tahsîl-i ‘ilm-i tasavvuf ile olur. Üçüncü mertebesi ‘ulûm-ı Hakk ile tahliye-yi bâtıdır ki ‘ilm-i ‘akâ’idin tahsîli ile olur. Dördüncü mertebesi maksûd-ı hakîkinin mâ-sivâsından ref‘-i nazardır ki mahabbet-i ilâhî galebesinden zuhûra gelür.

İmdi tarîk-i Hakk’a sâlik olan mü’mînler bu mertebeleri gözetmek lâzım olduğu gibi ahlâk-ı zemîmeden ihtirâz etmek dahi gerektir. Bâ-husûs ümmehât-ı mühlikâtdan ki küfür, bid‘at, riyâ, kibr, hased, buhl, isrâfdır; işbu yediden çok sakınmak lâzımdır. Dört evvelkisinden necât bulan sâ’ir hasâ’il-i mezmûmeden necât bulmak zann-ı gâlibdir.

Ma‘lûm olsun ki tâ‘at u ‘ibâdetden murâd, vilâyet ve kerâmet sâhibi velî olmak içün degildir. Tâ‘at u ‘ibâdetle taleb etdigimiz, makâm-ı şehâdet ve makâm-ı siddîkiyyetdir. [54^b] Zîrâ mer-tebe-yi vilâyetin bir âşikâre tarîki yokdur ki anı o tarikle taleb edelim. Ancak velîlik taraf-ı Hakk’dan bir cezbedir. ‘Abdin anda medhali yok bir mevhîbe-yi ilâhîdir ki kesb ile hâsıl olmaz. İmdi bir kimse ki vilâyet ve kerâmet husûlî içün riyâzet ü halvet ile meşgûl olsa mağrûrdur. Ma‘lûm ola ki vilâyet iki kısımdır: Biri vilâyet-i ‘âmedir ki ana ‘ibâdetle kul nâ’il olur. Nitekim hadîs-i şerîfde vârid olmuştur ki: “يزال عبدى يتقرب إلى بالنوافل حتى أحبه”⁶²⁸ Ya’nî ‘Benim kulum ki nevâfil ile bana yakınlık kesb etmekden hâlî olmaya, şu makâma

⁶²⁷ Yazmada 53^a’da “vasiyyet-i meyyit” ile başlayıp 54^a’da “ecri büyüktür” ile biten bu kısım Birgivî Mehmed Efendi’nin *et-Tarikat-i Muhammediyye* adlı eserinin Vedâdî tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesinden bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak alınmıştır. Birgivî, *Tekmile-yi Terceme-yi Tarikat-i Muhammediyye*, 292-298.

⁶²⁸ Yazmada: لا.

⁶²⁹ Buhârî, “Rikâk”, 38 (6502).

gelür ki ben ana mahabbet ederim.’ İkincisi de vilâyet-i hâssadır ki evliyâyâ mahsûsdur. ‘Amel ile ve kesb ile ele girmez, ancak Allâh Te‘âlâ sevdiği kimseye tahsîs eder. Nitekim enbiyâyâ nübüvvet kesb ile hâsıl olmadığı gibi.

İşte matlûb olan mertebe-yi siddîkiyyet ‘Cemî‘an menâhîyi terk edüp nefsi kendine mutî‘ olup terk-i şehvâtda müstahkem olup hadd-i istikâmetde karâr bulmak’a derler. Ve kezâlik matlûb olan mertebe-yi şehâdet ki ‘Cemî‘an evâmiri iltizâma ve ahkâmını merâtibi üzere icrâyâ kâdir olmak’a derler. Pes tarîk-i ‘ibâdetden tahsîl olınacak merâtib bunlardır ve mertebe-yi vilâyet-i ‘âmmendedir.⁶³⁰

Sûre-yi Hûd’da 112. âyet-i kerîmede Hakk Te‘âlâ habîbine emr ediyor ki: “فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطْغَوْا إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ”⁶³¹ ‘Sen emr⁶³² olındığın gibi istikâmet et (sakın câdde-yi Hakk’dan ‘udûl etme). Seninle birlikde tevbe edenler de istikâmet etsünler ve tuğyân etmeyin (haddi tecâvüz etmeyin, size emr olunan meslekden, size takdîr ve ta’yîn edilen hadd’den ifrât veyâ tefrît ederek inhirâf eylemeyin, iktisâd-ı umûrın her iki tarafı mezmûmdır). ‘Ale’t-tahkîk Allâh Te‘âlâ sizin etdiklerinizi görür (görür de size hüsn-i a‘mâlinize ve sû-i a‘mâlinize göre mükâfât ve mücâzât eder, şu hâlde zât-ı zü’l-celâlınden hazer üzere olun).’

Bu âyet-i kerîmede mansûsun ‘aleyhe ittibâ‘ vâcib olup mücerred re’y ile inhirâf câ’iz olmadığına delâlet var; çün-ki mücerred re’y ile inhirâf tuğyân [55^a] ve dalâldır. Ammâ ‘ilel-i nusûsa tâbi‘ bulunan ictihâdın muktezâsıyla ‘amel emr olındığı vech ile istikâmet bâbındandır; çün-ki ictihâdı emr eden nusûs bunu îcâb ediyor.

Hakk sübhânehû ve te‘âlâ hazretleri bu âyet-i kerîmede Nebiyy-i zî-şânına “فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ” deyü emr ediyor. Bu kelime-yi kudsiyye

⁶³⁰ Yazmada 54^a’da “ma‘lûm olsun ki” ile başlayıp 54^b’de “mertebe-yi vilâyet-i ‘âmmendedir” ile biten bu kısım Birgivî Mehmed Efendi’nin *et-Tarîkat-i Muhammediyye* adlı eserinin Vedâdî tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesinden bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak alınmıştır. Birgivî, *Tekmile-yi Terceme-yi Tarîkat-i Muhammediyye*, 305-308.

⁶³¹ Hûd 11/112. *O halde seninle beraber tevbe edenlerle birlikte emrolunduğun gibi dosdoğru ol! Aşırı da gitmeyin. Çünkü O, sizin yaptıklarınızı çok iyi görendir.*

⁶³² emr: Yazmada yok.

cevâmi‘u’l-kelimden bir kelime-yi câmi‘adır ki ‘akâ’id ve a‘ mâle mütedâ’ir her şey’e şâmilidir, o şey ister zât-ı risâlet-me’âba muhtass ister teblîğ-i vahye ve beyân-ı şerâ’i’e müte‘allik olsun.

Fakat istikâmet-i hakîkiyyeyi temyîz edüp ‘uhdesinden gelmek cidden müşkildir; çün-ki ifrât ve tefrît beyninde bulunan sırât-ı müstakîm, gölge ile ziyâ arasını fasl eden hatt-ı müstakîmi andırır. Gölgenin kenârı ile ziyânın kenârı biribiriyle telâkî edüp de nazar-ı hissde fark olunmaz derece birbirine karışınca hiss o hatt-ı müstakîmi âhardan temyîz eder derece idrâk edemediği gibi sırât-ı müstakîmi de temyîz gâyet güçdür. Temyîz olınsa bile iki taraftan birine meyl etmeksizin üzerinde sebât etmek, metânet göstermek çok müşkildir.

Şübhesiz bu makâm pek güç olduğundan nâşîdir ki İbn ‘Abbâs radiyallâhu ‘anhümâ hazretleri: “Resûl-i Ekrem’e *Kur’ân-ı Kerîm*’in hiçbir yerinde bu âyetden daha şiddetli, daha güç bir âyet nâzil olmadı. Bunun içündür ki Resûl-i Ekrem ⁶³³شَيْبَتْنِي هُودُ وَالْوَقَاعَةُ وَأَخْوَاتُهَا” buyurdu.” demiştir.⁶³⁴ ‘Beni, sûre-yi Hûd ile sûre-yi Vâkı’a ve bu iki sûrenin emsâli olup emr olındığı vech ile istikâmet edilmesi fermânını muhtevî bulunan sûreler ihtiyârlatdı.’ demektir.

Şöyle de rivâyet olındı ki: “Sahâbe-yi kirâm ‘Yâ rasûlallâh, zât-ı nübüvvet-penâhına ihtiyârlık pek çabık⁶³⁵ çökdi.’ demeleriyle Resûl-i Ekrem’den ⁶³⁶شَيْبَتْنِي هُودُ” sâdır olmuştır.”

Ba’zılar nakl etdi ki: “Bir gece Resûl-i Ekrem’i ‘âlem-i menâmda gördüm. Dedim ki: ⁶³³شَيْبَتْنِي هُودُ” buyurmuşsun, bu rivâyet sahîh midir?” ‘Evet...’ buyurdılar. Sonra dedim ki: ‘Bu sûrenin hangi ciheti ihtiyârlatdı; bu sûrede enbiyâ-yı sâlifeye ve helâk-i ümeme dâ’ir kıssalar var, bunlar mı?’ Buyurdılar ki: ‘Hayır, [55^b] bunlar değil, beni ihtiyârlatan sûre-yi

⁶³³ Tirmizî, “Tefsîr”, 57 (3297); Hâkim, *Müstedrek ‘ale’s-Sahîhayn*, II/374 (3314).

⁶³⁴ Fahrüddîn er-Râzî, *Tefsîrü’l-Kebîr - Mefâtihu’l-Gayb*, XVIII/72 (Hûd 11/112).

⁶³⁵ çabık: Çabuk, tez. Türk Dil Kurumu, *Derleme Sözlüğü*, III/1032.

⁶³⁶ Hâkim, *Müstedrek ‘ale’s-Sahîhayn*, II/374 (3314).

mezkûrede vâki، فَاَسْتَقِمَّ كَمَا أَمَرْتُ،⁶³⁷ fermânıdır.⁶³⁸ Ve fi'l-hakîka mübârek sakallarına o târîhde hemân kır düşdi.”

Şer‘-i şerîfin bizden istediği ahlâk-ı hamîdeden biri istikâmetdir ki ‘bütün ‘ahdlerini -gerek ‘uhûdullâh olsun ve gerek ‘uhûd-ı nâs olsun fi‘len ve terken- vefâ eylemek’e derler ve cemî‘-i umûrda i‘tidâl ve tevassuta ri‘âyetdir.

İstikâmet, ‘îmân üzere sebât’dır. Ve lisânın zikr ü senâ üzere ve nefsin hayâ ederek tâ‘at üzere ve kalbin havf u recâ üzere ve rûhın sıdk u safâ üzere ve sırrın ta‘zîm ü vefâ üzere sebâtı istikâmetdir.

Bu haslet pek güç ve ‘uhdesinden gelmek emr-i ‘azîm olduğundan asfiyâ ve etkiyâ emr-i istikâmetde medhûş-i lâ-ya‘kıldır. Bak ki Resûl-i Ekrem’in emr-i istikâmet korkusundan mehâsin-i mübârekesine nûr-i şeyb târî oldı. Biz ise kıl ucu kadar istikâmetden ve sırât-ı müstakîmden görmedik, hâlimiz nasıl olur! Pes istikâmet cemî‘ ma‘ârif ve a‘mâlde ve ahlâkda cârîdir ve cümlesinde hadd-i i‘tidâle ri‘âyet lâzımdır.

Kezâlik şer‘-i şerîfin bizden istediği ahlâk-ı hamîdeden bir kısmı da edeb, ferâset, tefekkür, sıdk ve murâbata ve emsâlidir. Ammâ edeb, fi‘li medh ve terki zemm olunur. Bu edeb ‘zarar ve te‘addîyi bilüp ve haddini hıfz eyleyüp aşağı yukarı tecâvüz etmemek’e derler.

Her ricâlin bir edebi vardır ve her makâmın bir edebi vardır. Allâh Te‘âlâ hazretleriyle edeb üzere olmamıza şer‘i‘atle me‘mûrız. Lâkin halkın tabakâtı muhtelif olduğundan ba‘z-ı kavm ‘indinde edeb olan ba‘zılar ‘indinde sû‘-i edeb olur، حسنات الابرار سيئات المقربين،⁶³⁹ bâbından. Sakın

⁶³⁷ Hûd 11/112. ...Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!...

⁶³⁸ Yazmada 54^b’de “Sûre-yi Hûd’da” ile başlayıp 55^b’de “fermânıdır” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî’nın “Necâ‘ib-i Kur‘âniyye” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî، “Necâ‘ib-i Kur‘âniyye”，*Sırât-ı Müstakîm* 1/22 (8 Kânûn-ı sâni 1324 / 28 Zî‘l-hicce 1326), 338-339.

⁶³⁹ Ebrârin sevapları, mukarrebînin günahlarıdır. Aclûnî، *Keşfu’l-hafâ*، II/287 (1137); Kurtubî، *el-Câmi‘ li-ahkâmi’l-Kur‘ân*، XIV/152 (Tâhâ 20/120-122); Şehâbuddîn Mahmûd el-Âlûsî، *Rûhu’l-me‘ânî fî tefsîri’l-Kur‘ânî’l-‘azîm ve’s-seb‘i’l-mesânî*، III/27 (el-Bakara 2/260); İmâm-ı Rabbânî، *Terceme-yi Mektûbât-ı Kudsiyye*، 24. mektûb，I/42; 127. mektûb，I/98.

dîvânelere sû'-i edeb etme, eger nasîhat edersen edeble nasîhat eyle. Edebden ancak hayr doğar, hayrdan başka bir şey zuhûra gelmez.

Ve bize lâîk olan budur ki vâlîlerimize ta'zîm ve tekrîm edelim, anları vâlî eden Rabbü'l-'izzete edebden ötürü ki bizi anların idâre-yi hükûmetine komuşdır. Ve ululardan mâ-'adâ hattâ câhile dahi hüsn-i edeb üzere olmak selefîn ahlâkıdır; zîrâ Allâh Te'âlâ hazretleri Hazret-i Mûsâ ve Hârûn'a "فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لِّئَنَّا" ⁶⁴⁰ buyurdı; [56^a] ya'nî 'Fir'avna edîbâne mülâyim söz ile söyleyin', Fir'avn küffârın en ziyâde fâsıklarından iken.

Ve ittifâk etmişlerdir ki 'uluvv-i derecât âdâbın ziyâdeligine göre olur. Ve edeb aslında kendi nefsinin noksânını görüp başkasında kemâl add etmek olur. Bî-edeb bunun hilâfıdır. Edeb ve hayâ nizâm-ı 'âlemin şerâ'itindendir. Zîrâ halk birbirinden edeb etmedikçe nizâm-ı 'âlem bozulur.

Ve edeb hisâl-i insâniyyeden büyük bir haslet olduğundan ötürü Resûl-i Ekrem edeble fahirlenüp bu hadîsi ki "أَدَّبَنِي رَبِّي فَاحْسَن تَأْدِيبِي" ⁶⁴¹ buyurmuşdır; ya'nî 'Beni Rabbim te'dîb etdi, pes te'dîbimi çok güzel etdi.' ⁶⁴² Âdâb-ı 'ubûdiyyetle te'dîb ve mekârim-i ahlâkla tehzîb eyledi. Riyâzet-i nefsi, ahlâk-ı zâhire ve ahlâk-ı bâtınenin mehâsinini öğretti. Hiçbir beşere vermediği 'ulûm-ı vehbiyyeyi ihsân eyledi.

Edeb sûret-i 'akldır. Fazîlet 'akl ve edeb iledir, yohsa asl ve neseb ile degildir. Zîrâ sû'-i edebi olanın nesebi zâyî' olmuşdır. 'Akli zâyî' olanın nesebi de zâyî' olur. Hüsn-i edeb kubh-ı nesebi setr eder. Edeb ile 'ilm elde edilür, 'ilm ile 'amel sâlih olur, 'amel ile de nâ'il-i merâm olunur. Zâhirdeki edeb, bâtındaki edebin 'unvânıdır. Edeb; kavlen ve fi'len mahmûd olanı isti'mâldır, sırren ve 'alenen müstahsenât ile mu'âmele eylemekdir, mekârim-i ahlâk sâhibi olmakdır. Sû'-i edeb insânı bisât üzerinden kapuya redd eder, kapudakinin sû'-i edebi hayvânât siyâsetine redd eder.

⁶⁴⁰ Tâhâ 20/44. Ona yumuşak söz söyleyin...

⁶⁴¹ Suyûtî, *Câmi'u's-Sağîr*, VI/124 (9144/310). İbn Hacer, bazı fetvalarında hadiste bir garabet olduğunu söylemekle beraber manasının sahîh olduğunu belirtmektedir. Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, I/162 (164).

⁶⁴² Yazmada 55^b'de "şer'-i şerîfîn" ile başlayıp 56^a'da "çok güzel etdi" ile biten bu kısım Birgivî Mehmed Efendi'nin *et-Tarîkat-i Muhammediyye* adlı eserinin Vedâdî tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesinden bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak alınmıştır. Birgivî, *Tekmile-yi Terceme-yi Tarîkat-i Muhammediyye*, 298-301.

Edeb üçtür: Ehl-i dünyânın edebi, fesâhat ve hıfz-ı ‘ulûm ve eş‘âr iledir. Ammâ ehl-i dînin edebi; riyâzet-i nefis, hıfz-ı hudûd, terk-i şehvetdir. Ve ehl-i husûsın edebi, tahâret-i kulûb ve esrâr ve ‘uhûda mürâ‘âtdır.

Resûl-i Ekrem edebini hüsn-i isti‘mâl eyledi, ⁶⁴³”إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا“ deyüp ismullâhı takdîm eyledi. Sahara “Yâ Mûsâ, evvelen sen mi ilkâ edersin yâhûd biz mi?”⁶⁴⁴ dediklerinde edebe ri‘âyet edüp Hazret-i Mûsâ’nın ismini takdîm eylediklerinden îmân nasîb oldu. Sahara, Mûsâ ‘aleyhi’s-selâmın mu‘cizesi sihr degil diye îmân etdiler. Bak ‘ilmin fazîletine sû’-i edeb mûcib-i tarddır ve hüsn-i edeb mûcib-i şeref ü sa‘âdetdir.

>⁶⁴⁵”الامر فوق الادب“ lâkin Hazret-i Ebû Bekr namâzda iken Resûl-i Ekrem’i görünce edebe ri‘âyet eyledi.<

[56^b] Kibleye karşı ayak uzatmak, ve tükürmek ve keşf-i ‘avret etmek ve bir cemâ‘at arasında ayak uzatmak ve emsâli, bunlar sû’-i edebdendir.

Kâlellâhu Te‘âlâ ⁶⁴⁶”قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا“ Ehlinizi te’dîb edin, ta‘lîm edin. Evlâdını te’dîb etmek sadakadan a‘lâdır.

Hakk Te‘âlâ hazretlerinden cemî‘-i ahvâlde edebe ri‘âyet etmek için tevîk taleb edelim. Tevfîk ‘Hakk Te‘âlâ hazretleri ‘abdini kendinin rızâsı ve mahabbeti olan tarafa sevk eylemek’dır, salâh ve ‘ibâdet ve ‘ışk ve mahabbet gibi.

Edeb, cemî‘-i ahlâk-ı hamîdenin husûlinden ‘ibâretdir; zîrâ tahsîl-i şerî‘at ve tekmîl-i tarîkat edeble mümkündür.

Edeb, sermâye-yi sa‘âdet-i dâreyn oldığını iş‘âr için Server-i Kâ’inât ‘aleyhi’s-selâm buyurmuşlardır ki: ⁶⁴⁷”أَدَّبَنِي رَبِّي فَاحْسَن تَأْدِيبِي“⁶⁴⁸ Ma’nâ-yı şerîfi ‘Rabbim beni te’dîb eyledi ve edebimi güzel eyledi.’ demek. Pes mü’mine lâzımdır ki ol hazretin edebiyle mü’eddeb ola. Zîrâ sülûk ve

⁶⁴³ et-Tevbe 9/40. ...Allah bizimle beraberdir...

⁶⁴⁴ Tâhâ 20/65.

⁶⁴⁵ el-emru fevka’l-edeb: Emir edebin üstündedir.

⁶⁴⁶ et-Tahrîm 66/6. ...Kendinizi ve ailenizi ... ateşten koruyun...

⁶⁴⁷ ادبى: تأديبى.

⁶⁴⁸ Suyûtî, *Câmi’u’s-Sağîr*, VI/124 (9144/310). İbn Hacer, bazı fetvalarında hadiste bir garabet olduğunu söylemekle beraber manasının sahih olduğunu belirtmektedir. Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, I/162 (164). Bu hadis yazmada bir sayfa önce (56^a) kaynaklardakine uygun olarak kaydedilmiştir.

tasavvuf dedikleri mahzâ edebdir, tasavvuf bi-tamâmihi edebdir. Ve her bir vakt ve hâl ve makâma mahsûs edeb vardır. Zâhiren ve bâtinen edebi muhâfaza lâzımdır. Bâtinen sû'-i edeb eden bâtinen mu'âkab olur ve zâhiren sû'-i edeb eden zâhiren mu'âkab olur. Pes mü'mine lâzımdır ki ehl-i dil huzûrında bâtını mü'eddeb ola ve ehl-i sûret 'inde zâhiri mü'eddeb ola, tâ ki 'ikâba müstehakk olmaya.

Hudâ'dan edebe tevfiği taleb edelim, tâ kim tevfiği ilâhî ile dâ'ire-yi edebden hâric bizden bir 'amel sâdır olmaya. Zîrâ edepsiz iki 'âlemde lütf-ı ilâhîden mahrûm oldu ve îmân ve hayâ libâsından 'uryân kaldı. Edebsiz yalnız kendisini mübtelâ-yı belâ-yı dâreyn etmez; belki nice kimseyi izlâl ile şe'âmeti ve vehâmeti halk-ı 'âleme sirâyet eder. Nitekim Hakk Te'âlâ sûre-yi Enfâl'de ⁶⁴⁹“وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً” buyurmuştur ki 'Ey mü'minler, siz şol beliyeye vü 'azâbdan perhîz eylen ki hâssaten sizden zâlim olan kimseye isâbet eylemez; belki zâlime ve gayr-ı zâlime 'âmm olur.' Pes zâlimin şe'âmeti gayr-ı zâlim olanlara dahi sirâyet eder. [57^a] Bunun için Cenâb-ı Hakk buyururlar ki: “وَلَا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ”⁶⁵⁰ 'Pes zâlimlere meyl eden, zulm içinde olanlara nüzûl eden 'azâba mübtelâ olur.'

Tîh sahrâsında her gün tulû'-ı fecrden zuhûr-ı şemse dek âsumân tarafından benî İsrâ'îl'e ⁶⁵¹“مَنْ وَسَّلَوَى” > mâ'ide, مَنْ: rakîk etmek⁶⁵² yâhûd kudret helvâsı, سَلَوَى: bıldırcın gibi bir kuşdur.< gelürdi ve bunlar da istediği kadar andan bey' ü şîrâsız alurlardı. Bunların içinden

⁶⁴⁹ el-Enfâl 8/25. *Bir de öyle bir fitneden sakının ki o, içinizden sadece zulmedenlere erişmekle kalmaz (umuma sirayet ve hepsini perişan eder)...*

⁶⁵⁰ Hûd 11/113. *Zulmedenlere meyletmeyin; sonra size ateş dokunur (cehennemde yanarsınız)...*

⁶⁵¹ men ve selvâ: İsrâiloğulları'na çölde mucizevî bir şekilde verilen iki temel yiyeceğin adı. Geniş bilgi için bk. Ömer Faruk Harman, “Men ve Selvâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004), 29/107-108.

⁶⁵² etmek: Ekmek. Ş. Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, I/70. Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü*, III/1563.

birkaç edebsiz “Hani sarmısak ve mercimek?”⁶⁵³ dediler. Anın için âsumânın hân u nânı münkatı‘ oldı, zirâ‘at ve orak ve bil⁶⁵⁴ zahmeti kaldı.

Kezâlik Hazret-i ‘Îsâ ‘aleyhi’s-selâmın kavmi “Bize zahmetsiz âsumândan mâ’ide inzâl olunmasını Hakk’dan taleb eyle.”⁶⁵⁵ diye istirhâmda bulundılar. Hazret-i ‘Îsâ ‘aleyhi’s-selâm du‘â ile şefâ‘at eyledi, Hakk Te‘âlâ du‘âsını kabûl buyurup mâ’ide-yi ni‘met ve sofrâ-yı ganîmet inzâl buyurdu. Bi’l-âhare ‘ârsızlar edebi terk etdiler. Şöyle ki tama‘larından iddihâr için harîs gedâlar gibi nevâleler kaldırdılar. Hazret-i ‘Îsâ ‘aleyhi’s-selâm bunlara yalvardı ki: “Bu mâ’idenin âsumândan nüzûli dâ’imîdir, eksik olmaz. ‘Adem-i nüzûline sû’-i zann eylemeyiniz ve harîs olup tama‘-kâr olmayın. Böyle bir ulunun ni‘meti huzûrında sû’-i zann ve harîslik küfrân-ı ni‘met olur.” İşte o görmemiş gedâ yüzlülerden ve hırs u tamâ‘larından ve nevâle kaldırmalarından ötüri ni‘met ve rahmet kapısı o kavmin üzerine mesdûd olup ni‘met münkatı‘ oldı. Ve terk-i edeble iddihâr edenler mâymûn ve hınzîr sûretine mesh oldılar.⁶⁵⁶

Her ‘asrda şer‘-i şerîfde bî-edeb olanların şe‘âmet ve vehâmeti ‘âleme sirâyet eder. Meselâ ağniyânın zekât vermemesi yağmurun inkitâ‘ına ve zinânın zuhûrı tâ‘ûnın intişârına sebep olur.

İnsânın ferahda iken mahzûn olması ve ni‘metde iken mağbûn olması, sıhhati gidüp sekâmet gelmesi kendi kabâhatinin cezâsıdır. Nitekim Hakk Te‘âlâ “وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكُمْ”⁶⁵⁷ buyurmuşdur. Zîrâ Hakk Te‘âlâ ‘abdin vücûdında olan ni‘meti tağyîr etmez, hattâ ‘abd kendi ‘amelini ve

⁶⁵³ el-Bakara 2/61. *Hani siz (verilen nimetlere karşılık): Ey Musa! Bir tek yemekle yetinemeyiz; bizim için Rabbiniz dua et de yerin bitirdiği şeylerden; sebzesinden, hıyarından, sarımsağından, mercimeğinden, soğanından bize çıkarırsın, dediniz...*

⁶⁵⁴ bil: Bel; ayakla basılarak toprağı işlemeye yarayan tarım aygıtı. Ş. Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, I/332; Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü*, I/548-549.

⁶⁵⁵ el-Mâide 5/112. *Hani havârilere “Ey Meryem oğlu İsa, Rabbin bize gökten, donatılmış bir sofrâ indirebilir mi?” demişlerdi...*

⁶⁵⁶ el-Mâide 5/60. *De ki: “Allah katında yeri bundan daha kötü olanı size haber vereyim mi? Allah’ın lânetlediği ve gazap ettiği, aralarından maymunlar, domuzlar ve tâğuta tapanlar çıkardığı kimseler. İşte bunlar, yeri (durumu) daha kötü olan ve doğru yoldan daha ziyade sapmış bulunanlardır.”*

⁶⁵⁷ en-Nisâ 4/79. *...Başına gelen kötülük ise nefsindendir...*

ahlâkını tağyîr eylemedikce. Nitekim Hakk Te‘âlâ buyurır: “ إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا ”
658. ”بَقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ

[57^b] Her kim ki dostın yolında edebsizlik eylerse nâ-merd olur, hem dâll ve hem mudill olup nice kimseleri kendi gibi bî-edeb eyler.

Bu felek tâ halk olalıdan berî edeb üzere devr edüp emr-i Hakk’a mutî‘ olduğundan Hakk Te‘âlâ anı meşâ’il-i kevâkib ve şems ü kamerle münevver kıldı. Ve melek de edebinden ma’sûm ve pâk oldu. Ve her biri edeb üzere müsebbih ve sâcid ve râkî‘ ve ‘âbid oldıkları cihetden hatâdan ma’sûm ve pâk oldu. Pes senin dahi semâ-yı rûhın mü’eddeb olursa nücûm-ı ‘ulûm u fûhûm ile münevver olur. Ve ‘aklın melek gibi edeb üzere müsebbih ve mukaddis olursa ve ‘ibâdât u tâ‘ât eylerse ‘uyûb u zünûbdan mutahhar ve me‘âsîden pâk olur.

İblîs-i la‘în bir nice def‘a her biri sebep-i la‘net olacak küstâhlığa cür’et ü cesâret eylemişdir. Evvelen 659 ”وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ“ âyetinde emriyle cemî‘-i melâ’ike ile böyle me’mûr olmuştu. Cemî‘-i melâ’ike emre imtisâl edüp secde eylediler, o la‘în ibâ ve istikbâr edüp terk-i emre cür’et eyledi. Sonra Hazret-i Hakk Te‘âlâ 660 ”يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ“ 661 ”لَمَّا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ“ deyü emre ‘adem-i imtisâlinden ve terk-i secdeden su‘âl buyurdıkda ibrâz-ı hüccet etmege cür’et ve kibr ü enâniyyet tarîkine gitmege cesâret edüp şu gûne cevâb verdi ki: “ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ ” 662 ”وَوَخَلَقْتُهُ مِنْ طِينٍ“ 663 ”فِيمَا أَعْوَيْتَنِي“ demekle mevlâsına bi’l-müşâfehe hitâb eylemege cür’et eyledi. Pes bu küstâhlıklara ve edebsizliklere cür’et ü cesâreti sebebiyle mel’ûn oldu. İşte bu kıssalardan hisse edebsizlikden hazerle yolına gitmekdir. 664

658 er-Ra‘d 13/11. ...Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirmeye kadar Allah, onlarda bulunanı değiştirmez...

659 el-Bakara 2/34. Hani biz meleklerle (ve cinlere) “Âdem’e secde edin.” demiştik...

660 Yazmada: لا.

661 Sâd 38/75. ...Ey İblis! İki elimle yarattığıma secde etmekten seni meneden nedir? ...

662 Sâd 38/76. ...Ben ondan hayırlıyım! Beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın, dedi.

663 el-A‘râf 7/16. ...Öyle ise beni azdırmana karşılık...

664 Yazmada 56^b’de “Hakk Te‘âlâ hazretlerinden” ile başlayıp 57^b’de “hazerle yolına gitmekdir” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak

Şer‘-i şerîfin bizden istediği ahlâk-ı hamîdeden biri de ferâset idi ki ferâset bir hâtıradır ki kuvvet-i îmandan kalbe hücum edüp zıddını nefy eyler. Bu husûsda delîl Kuşeyrî’de⁶⁶⁵ vâki‘ Ebî Sa‘îd-i Hudrî⁶⁶⁶ rivâyetidir ki: “Resûl-i Ekrem ﷺ ⁶⁶⁷ [58a] اتقوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ” buyurmuşdur.”⁶⁶⁸ Ya‘nî ‘Sakının mü’minin ferâsetinden; zîrâ o, Allâh Te‘âlâ’nın nûrıyla nazar eder.’ Nûr-ı ilâhî ile işrâk olmuş kalb göziyle görür. Mü’minin kalbinde bir nûr işrâk eder, hakâ’ik münkeşif olur, zamâ’ire muttali‘ olur. Bir kimse mehârimden gözünü yumarsa ve şehvâtdan nefsinin men‘ ederse ve bâtınını murâkabe ile ma‘mûr ederse ve dâ’imen helâl yerse o kimse ferâsetinde hatâ etmez. Kalbdeki nûrın husûline mehârimden gözün muhâfazasını şart eylemişlerdir; zîrâ insân gözünü muhâfaza etmezse âyineyi kalbi paslanur, nûr-ı ilâhî selb olur.

Bir kul ehl-i ferâset olursa yâ o ferâset tab‘î ve mizâcî olur ve buna “ferâset-i hükmiyye” derler; veyâ o ferâset nefsî, rûhânî ve îmânî olur ve buna “ferâset-i ilâhiyye” derler ve bu bir nûr-ı ilâhîdir ki Allâh Te‘âlâ mü’minin çeşm-i basîretinde halk edüp anınla bilür veyâ keşf olur.

Mâzîde veyâ hâlde veyâ gelecekte vâki‘ olan şeyde mü’minin ferâset-i hükmiyyesi vü îmâniyyesi olabilir.

Ferâset-i hükmiyyenin misâli Hazret-i ‘Osmân⁶⁶⁹ radiyallâhu ‘anhdan vâki‘ olduğu gibi. Bir def‘a bir âdem huzûrına dâhil oldıkda Hazret-i ‘Osmân o âdemin gözüne bakup “Sübhânallâh, ne hikmetdir, ba‘zı âdemler gözlerini mehârimullâhdan hıfz etmezler.” dedi. Megerim ki o âdem, bir harâm şey’e

İsmâ‘îl Rusûhî-yi Ankaravî’nin *Mesnevî* şerhinden alınmıştır. İsmâ‘îl Rusûhî-yi Ankaravî, *Mecmû‘atu’l-Letâ’if ve Matmûratu’l-Ma‘ârif - Şerh-i Mesnevî*, I/63-67.

⁶⁶⁵ Mutasavvıf, kelâm, tefsir ve hadis âlimi Ebû’l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî (ö. 465/1072)’nin *er-Risâle* veya *Letâ’ifu’l-işârât* adlı eserleri. Geniş bilgi için bk. Süleyman Uludağ, “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), 26/473-475.

⁶⁶⁶ Ebû Saîd Sa‘d b. Mâlik b. Sinân el-Hudrî (ö. 74/693-94): Çok hadis rivayet eden yedi sahâbîden biri. Geniş bilgi için bk. Raşit Küçük, “Ebû Saîd el-Hudrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 10/223-224.

⁶⁶⁷ Tirmizî, “Tefsîr”, 16 (3127); Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, VIII/121 (7497); Suyûtî, *Câmi‘u’s-Sağîr*, V/140 (7695/151).

⁶⁶⁸ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 231; Kuşeyrî, *Letâ’ifu’l-işârât*, I/46 (el-Bakara 2/53).

⁶⁶⁹ Ebû Abdillâh (Ebû Amr) Zü’n-nûreyn Osmân b. Affân b. Ebî’l-Âs b. Ümeyye el-Kureşî el-Ümevî (ö. 35/656): İlk müslümanlardan, Hulefâ-yi Râşidîn’in üçüncüsü (644-656). Geniş bilgi için bk. İsmail Yiğit, “Osman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 33/438-443.

nazar etmiş imiş, bu sözi işitdikde o âdem dedi ki: “Resûlullâh’dan sonra vahy olur mı?” Hazret-i ‘Osmân dedi ki: “Olmaz ve-lâkin ferâset vardır. Resûlullâh’ın ‘اتقوا فراسة المؤمن’ hadîsini işitmedin mi? Sen dâhil olduğında gözünde gördüm.”⁶⁷⁰ Pes bu kısım ferâset sâhibi a‘zâdan bir ‘uzvı görünce ef‘âl-i hasene mi yoksa kabîha mı işlemiştir bilür. Ma‘lûm olsun ki ferâset-i îmâniyye ol zamânda hâsıl olur ki kişi tasfiye-yi nefis ve tezkiye-yi kalb edüp mahbûb-ı Hakk olan evliyâyâ lâhik ola ki hadîsde “كنت سمعه الذى”⁶⁷² işâreti anadır. Pes o zamânda ‘abd umûrın mesâdirini ve mevâridini ve merci‘ini [58^b] o ferâsetle bilür ve ana “keşf” ve “ilm-i bâtın” derler. Ve bu ferâsetin cümlesi bir mevhîbe-yi ilâhiyyedir, kime dilerse anı i‘tâ eder. Ve ehlullâh’ın ‘ilmi bu ferâset-i îmâniyye üzerinedir. Ve bu ehl-i ferâset hatâ etmezler. Ammâ hukemânın ferâseti bunun hilâfıncadır; zîrâ zann üzere mebnîdir, ‘ibâdullâha sû’-i zann icâb eder. Pes kıyâfet-nâme dedikleri kitâb ile ‘amel olunmaz.⁶⁷³

Hîçbir kimse için iddi‘â-yı ferâset câ‘iz olamaz; ancak gayrın ferâsetinden sakınması lâzımdır; çün-ki Resûl-i Ekrem “Mü’minin ferâsetinden sakının.”⁶⁷⁴ buyurdu, “تَقَرَّسُوا”⁶⁷⁵ buyurmadı. Ferâsetden sakınmak mahallinde olan bir kimsenin iddi‘â-yı ferâseti sahîh olamaz.⁶⁷⁶

>Tefekkür:< Şer‘-i şerîfin bizden istediği ahlâk-ı hamîdeden biri de tefekkürdür. Ya’nî ‘fikrlenüp düşünmek’dir ki evvelen nefsinde tefekkür eyleye ki günâh-kâr ise tevbe eyleye yâhûd günâha karışmak üzere ise kenara çekinüp ihtirâz eyleye, yohsa bunlardan berî ise Allâh Te‘âlâ’nın tevfikine şükr eyleye. İkinci, tâ‘atde fikr eyleyüp düşünme, eger fevt oldıysa

⁶⁷⁰ Kuşeyrî, *er-Risâletü l-Kuşeyriyye*, 238; Kurtubî, *el-Câmi‘ li-ahkâmi l-Kur‘ân*, XII/236 (el-Hicr 15/75).

⁶⁷¹ الذى يسمع به: Yazmada yok.

⁶⁷² Buhârî, “Rikâk”, 38 (6502). *Onun işiten kulağı, gören gözü olurum.*

⁶⁷³ Yazmada 57^b’de “şer‘-i şerîfin” ile başlayıp 58^b’de “amel olunmaz” ile biten bu kısım Birgivî Mehmed Efendi’nin *et-Tarîkat-i Muhammediyye* adlı eserinin Vedâdî tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesinden bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak alınmıştır. Birgivî, *Tekmile-yi Terceme-yi Tarîkat-i Muhammediyye*, 301-302.

⁶⁷⁴ Tirmizî, “Tefsîr”, 16 (3127); Taberânî, *el-Mu‘cemü l-kebîr*, VIII/121 (7497); Suyûtî, *Câmi‘ uş-Sağîr*, V/140 (7695/151). Bu hadis yazmada iki sayfa (57^b’de) önce Arapça metni ile kaydedilmiştir.

⁶⁷⁵ teferrâsü: Feraset iddiasında bulunun.

⁶⁷⁶ Kuşeyrî, *er-Risâletü l-Kuşeyriyye*, 235. Kuşeyrî (ö. 465/1072), bu ifadelerin Ebû Hafs Amr b. Seleme el-Haddâd en-Nîsâbüri (ö. 260/874)’ye ait olduğunu ifade etmiştir.

anı kazâsıyla tedârik eyleye ve terkinden ihtirâz eyleye ve vücûda getirdigini tevîk-i ilâhîden bilüp şûkr eyleye. Üçüncü, Allâh Te‘âlâ hazretlerinin mahlûkâtına ve âyâtına ve kendi nefesine nazar edüp düşünce ve âfâk-ı ‘âleme fikrin sala, tâ ki Allâh Te‘âlâ’nın ‘azametine ve kudretine ve ‘ilm ve hikmetine ziyâde-yi ma‘rifet hâsıl eyleyüp andan mahabbetullâh ve ana şevk ve üns vücûda gele. Allâh Te‘âlâ hazretleri bu yüzden tefekkür edenleri medh edüp “وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ”⁶⁷⁷ âyet-i kerîmesin anların ‘uluvv-i şânında inzâl eylemiştir. Bu “tefekkür” husûsında daha birçok âyet ve ehâdis vârid olmuştur ki inşaallâh başka bir dersde ayrıca tafsîl ederiz.

>Sıdk:< Ve ahlâk-ı hamîdeden biri de sıdkdır; ya‘nî ‘gerçeklik’dir. Ve sıdk yedi yerde [59^a] isti‘mâl olunur: sözde, niyyetde, va‘dde, ‘azmde, ‘amelde, havf u recâda, va‘d u ‘azm vefkınca vücûda getürmekde olur. Bu evsâf ile mevsûf olana “sıddîk” denür.

>Murâbata:< Ve ahlâk-ı hamîdeden biri de murâbatadır ki ‘nefsini tâ‘at-i Hakk’a rabt etmek’e derler. Nefsi üzere şunları şart ederek: Evvelen me‘âsîyi terk ile gece ve gündüzde evrâdını yerine getüre. Sonra Hakk Te‘âlâ kalbine muttali‘ oldığını bilüp kalbine nazar eyleye. Esnâ-yı ‘amelde ve ‘amelden evvel ve ‘amelden sonra nazar eyleye ki “Vech-i meşrût üzere etdi mi yohsa etmedi mi, andan sonra meşrûtın tamâm etdi mi yohsa nâkıs mı etdi?” deyü muhâsebe eyleye. Andan sonra eksik ederse nefsinin mu‘âtebe ve mu‘âkabe eyleyüp münâsib bir hâl ile tâ nefsinin ıslâha getüre.⁶⁷⁸

Vakt seyf-i kâti‘dir. İşte bir insân cehâletle etdiği ma‘siyetlere tevîk-i ilâhî ile nâdim olup tevbe-yi sahîha ile tevbe ederse ana lâzımdır ki kendi nefsinin muhâsebe eyleye, kıyâmetde muhâsebe olunmazdan evvel, tâ ki üzerinde vâcib olan hukûkî bi’l-küllîyye dünyâda hakklaşup dâr-ı âhirete alıkomaya.

⁶⁷⁷ Â-i İmrân 3/191. ...Göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler...

⁶⁷⁸ Yazmada 58^b’de “tefekkür: şer‘-i şerîf” ile başlayıp 59^a’da “ıslâha getüre” ile biten bu kısım Birgivî Mehmed Efendi’nin *et-Tarikat-i Muhammediyye* adlı eserinin Vedâdî tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesinden bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak alınmıştır. Birgivî, *Tekmile-yi Terceme-yi Tarikat-i Muhammediyye*, 302-305.

İnsân oldur ki vakti elden çıkarmayup fursatı ganîmet ‘add eyleye, ihtimâl ki pîrlik zamânında ‘amel müyesser olmaya. Hangi ‘özl ile bu günün kârı yarına te’hîr olunur. Gençlik vaktinde nefis ve şeytânın istîlâsı vardır, bu zamânda az ‘amele çok i’tibâr vardır. Düşman istîlâ etdiği vakt bir dönüm yerin kıymeti pek çokdur, a’dâdan emîn olunca o kadar i’tibâr yokdur. Hilkat-i insândan maksûd ki hulâsa-yı mevcûdâtıdır, lehv ve lu‘b ve ekl ve nevm degildir. Belki andan maksûd ma‘rifetullâh, edâ-yı vezâ‘if ve züll ve inkisâr ve ‘acz ve iftihâr ve Cenâb-ı Hakk’a dâ’imen tazarru‘ ve ilticâdır. Şer‘-i şerîfin nâtık olduğu ‘ibâdetin edâsından maksûd menâfi‘ ü mesâlih-i ‘ibâddır, Cenâb-ı Hakk’a andan hiçbir ‘â‘id yokdur. Edâ eyledigine cân ile memnûn olmak gerekdir. Bu günler zamân-ı fursatdır, esbâb-ı sa‘âdet te’hîre sığmaz.

2 Ağustos 1934

[59^b] بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (١) الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (٢) مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ (٣) إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ
نَسْتَعِينُ (٤)

إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ

İcmâl: Burada gîbetden hitâba tağyîr⁶⁷⁹-i üslûb var. Kulların lisânı üzere şeref nüzûl eden bu sûrede kul hamd ü senâya lââyık bulunan zât-ı hazret-i akdesi cemî'-i mâ-sivâdan ekmel-i temyîz ile temyîz etdiren celâ'il-i sıfât ile zikr eyleyüp de 'ilm-i ma'lûm-ı mu'ayyene taalluk etmesiyle kul, rütbe-yi burhândan tabaka-yı 'ayâna terakkî ve gîbetden şühûda intikâl eyleyerek gûyâ ma'lûm 'ayâna, ma'kûl meşhûda, gîbet huzûra tahavvül edince, hulâsa bütün hicâblar birer birer yırtılarak vücûd-ı mutlak tecellîye başlayınca 'abdın gönli teheyyüc ediyor ve kalbinden kopan bir nidâ ile pîş-gâh-ı 'izz ü celâlde "Ey Mevlâ-yı müte'âl, senin şü'ûn ve sıfâtın budur, ancak sana 'ibâdet ve 'ubûdiyyet eder ve kâffe-yi mehâmm-ı umûrda ancak senden 'avn u meded dileriz. Senden başkası te'abbüd ve 'ubûdiyyete istimdâd ve isti'âneye kat'an şâyân degildir." diye münâcât eyleyor. Bu tarz-ı beyâna 'ilm-i belâgatde "iltifât" denür ki söz bir üslûb üzere îrâd olunurken gönül teheyyüc etmesiyle bağteten dîger üslûba geçilmekten 'ibâretidir.

Gîbetden şühûda intikâl ile murâd, hamde lââyık olan zât-ı ecell-i a'lâyı göz ile görmek degildir. "ان احدكم لن يرى ربه حتى يموت"⁶⁸⁰ burada şühûd ve mu'âyene ile murâd, 'abd mâ-sivâdan bi'l-küllîyye i'râz ile cenâb-ı akdese tamâmen teveccühde rûsûh bulınca anın lisânında, kalbinde, hayâlinde, sırrında, cehrinde Cenâb-ı Hakk'dan mâ-'adâ bir şey olmaz derece kendinde hâsıl olan hâletdir. Bu hâletin müşâhede 'add olunmasını, çeşm-i hakikat-bîn anı müşâhede eylediği ve kalb ve kâlib bu hâlet ile meşgûl olduğu içündür.

[60^a] Ehl-i 'irfân mebâdî-yi hâlinde zikr-i Hakk'a müdâvemet eder. Esmâ vü sıfâtından tefekkür ve âlâ' vü ni'amında te'emmül eyler. Enfüs ve âfâkdaki masnû'âtla Cenâb-ı Bârî'nin 'azamet-i şânına ve saltanat-ı

⁶⁷⁹ Yazmada: ta'bîr.

⁶⁸⁰ Müslim, "Fiten", 95 (2931/169). Sizden biriniz ölünceye kadar Rabb'ini katiyyen göremeyecektir.

celîlesine istidlâl eder. Envâ'-ı tâ'ât ve sunûf-ı riyâzât ile Rabbisine tekarrüb eyler ve bir makâmdan daha 'âlîsine terakkî ede ede nihâyetü'l-emr lücce-yi vusûle dalarak ehl-i müşâhede vü mükâşefeden olmasıyla zât-ı ulûhiyyetine münâcât eder. Sûre-yi kerîmenin evveli ya'nî “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الرَّحْمَنِ” ehl-i 'irfânın mebâdi-yi hâlini ve mâ-ba'dı ehl-i 'irfânın müntehâ-yı emrini inbâ ediyor.

“Sâ'ir ilallâh” ta'allukât-ı kevnîyyeden tecerrüd edüp tadrîc ile mükâşefe, müşâhede, mu'âyene makâmlarına; sonra ittisâl fi'l-infisâl ve fenâ fi'l-bekâya 'â'id daha 'âlî merâtibe terakkî eder. Burada “seyr ilallâh” nihâyet bulup münkatı' olmasıyla “seyr fillâh” başlar ki bu mertebe ne münkatı' ne mütenâhîdir.

“إِيَّاكَ” kesre ve teşdîd ile mezheb-i cumhûra göre zamîr-i munfasıl-ı mansûbdır ve âhirine lâhik olan “كاف” ta'yîn-i hitâb içündür ki i'râbdan mahalli yoktur.

Ma'lûm ola ki hakkı te'hîr olan şey'i takdîm hasr ve tahsîs ifâde eder, “نَعْبُدُكَ وَلَا نَعْبُدُ غَيْرَكَ”⁶⁸¹ demektir. “إِيَّاكَ نَعْبُدُ” kavî-i kerîminin ma'nâsı

'İbâdet; tezellül ve hudû'ın aksâ-yı gâyetidir. 'Ubûdiyyet 'ibâdete pek yakındır. Ba'zıları dedi ki “'İbâdet, Allâh Te'âlâ hazretlerinin hoşnud olduğu şeyleri işlemektir.” 'Ubûdiyyet, Allâh Te'âlâ hazretleri ne yapmış ve ne etmiş ise ana râzı olmaktadır.

“نَعْبُدُ” kavî-i şerîfi 'ibâdetden ve 'ubûdetden ahz olunmağa muhtemeldir. 'İbâdet 'âbidiyyet, 'ubûdet 'abdiyyet demektir. 'İbâdet a'lâ-yı merâtib-i hudû'dır. Cenâb-ı Bârî hayât ve vücûd ve bunların tevâbi'i gibi a'zam-ı ni'amı ihsân eylediginden 'ibâdete [60^b] ancak zât-ı ulûhiyyeti şâyân olmağla akdesinden mâ-'adâsına secde etmek harâmdır. Çün-ki eşref-i a'zâ olan baş ayaklar altına sürmek gâyet hudû'dır.

Ba'zıları dedi ki: “إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ”⁶⁸² kavî-i kerîmi emsâlinde zikr olunan 'ibâdet, müşrikîne ta'rîzen ve gabâvetlerine nidâ'en anların zu'mları üzere vârid olmuştur.

⁶⁸¹ na 'buduke ve lâ na 'budu gayrake: Sana ibadet ederiz, senden başkasına ibadet etmeyiz.

“İbâdet” kelimesi ‘tâ‘at’ ve ‘du‘â’ ve ‘tevhîd’ ma’nâlarında isti‘mâl olunur ki bunlar birbirine mütekârib ma’nâlardır. ⁶⁸³“أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ” kavlı kerîmi evvelki, ⁶⁸⁴“إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي” nazm-ı celîli ikinci ⁶⁸⁵“وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ” âyet-i kerîmesi üçüncü ma’nâdandır.

Ba‘z-ı muhakkikîn dediler ki: “Te‘abbüdün üç derecesi vardır: Biri sevâba nâ‘il ve ‘ikâbdan korku için olan te‘abbüddür. Zâhid dedikleri işte bu nev‘-i ‘âbiddir. Zâhidin dünyâyâ ve tayyibâta ve nefâ‘ise mütâba‘atdan dâ‘im ve şerîf olan ni‘metlere ümîd-vâr olmasından nâşîdir. Te‘abbüdün bu derecesi ehlullâh ‘indinde mertebe-yi nâziledir ve buna “ibâdet” tesmiye olunur. Te‘abbüdün ikinci derecesi Cenâb-ı Hakk’a ‘ibâdet veyâ zât-ı ulûhiyyetine intisâb ile teşerrûf veyâ tekâlîfini kabûl için edilen te‘abbüddür. Te‘abbüdün bu derecesi mertebe-yi mütevassıttır ve buna “ubûdiyyet” tesmiye edilür. Te‘abbüdün üçüncü derecesi de ‘âbid nefesine vechen mine’l-vücûh nazar etmeksizin mahzâ Cenâb-ı Bârî’nin istihkâk-ı zâtîsi için zât-ı ulûhiyyetine olunan te‘abbüddür ki bu nev‘ te‘abbüd ancak hudû‘ ve zilletten neş‘et eder. Te‘abbüdün bu derecesi a‘lâ-yı derecâtdır ve buna “ubûdet” tesmiye olunur. Musallînin iftitâh-ı salâtta ⁶⁸⁶“أُصَلِّىَ لِلَّهِ تَعَالَى” kavliyle bu derece-yi te‘abbüde işâret vardır, musallî meselâ ⁶⁸⁷“أُصَلِّىَ لِنُوحٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ” dese namâzı fâsid olur.”⁶⁹⁰

[61^a] İsti‘âne, taleb-i ma‘ûnet demektir. Burada müste‘ânun fih yâ edâ-yı ‘ibâdete ve gayrıya şâmil kâffe-yi mühimmâtdır veyâhûd “إِيَّاكَ نَعْبُدُ” kavlı-

⁶⁸² el-Enbiyâ 21/98. Siz ve Allah ‘ın dışında taptığınız şeyler cehennem yakıtıdır...

⁶⁸³ Yâsîn 36/60. ...Şeytana tapmayın...

⁶⁸⁴ el-Mü‘min 40/60. ...Çünkü bana ibadeti bırakıp büyüklük taslayanlar...

⁶⁸⁵ ez-Zâriyât 51/56. Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.

⁶⁸⁶ usallî lillâhi te‘âlâ: Allah için namaz kılarım.

⁶⁸⁷ Yazmada: يَتَابِه.

⁶⁸⁸ usallî li-sevâbihî te‘âlâ: Vereceği sevap için namaz kılarım.

⁶⁸⁹ usallî li-t-teşerrûfî bi-‘ibâdetihî: İbadetiyle şereflenmek için namaz kılarım.

⁶⁹⁰ Yazmada 60^a’da “إِيَّاكَ” ile başlayıp 60^b’de “namâzı fâsid olur” ile biten bu kısım Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî’nin “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur‘ân” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî, “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur‘ân”, *Sırât-ı Müstakîm* 4/96 (24 Hazîrân 1326 / 29 Cemâziye’l-âhir 1328), 302. Bununla birlikte, “Envâr-ı Kur‘ân”daki ilgili kısım Âlûsî’nin *Rûhu’l-me‘ânî* adlı eserinden alınmıştır. Şehâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî fî tefsîri’l-Kur‘ânî’l-‘azîm ve ş-seb‘i’l-me‘ânî*, I/86-87. Buna ek olarak, *Rûhu’l-me‘ânî*’deki bu kısım içerisinde yer alan ve “ba‘z-ı muhakkikîn dediler ki” ile başlayıp “namâzı fâsid olur” ile biten kısım ise Fahrüddîn er-Râzî’nin *Mefâtihu’l-Gayb* adlı eserinden alınmıştır. Fahrüddîn er-Râzî, *Tefsîrü’l-Kebîr - Mefâtihu’l-Gayb*, I/253-254.

i kerîmine mukârenet karînesiyle edâ-yı ‘ibâdâtdır. Şu hâlde “وَإِلَّاكَ نَسْتَعِينُ” kavlı şerîfinin ma’nâsı, kâffe-yi mühimmâtta veyâ edâ-yı ‘ibâdâtda “Senden ey zü’l-celâl, ‘avn u meded dileriz.” demek olur. Binâ’en-‘aleyh müste‘ânün fihîn zikr olunmaması yâ ta’mîm kasdı veyâ ihtisâr kasdı içündür.

Hakikat-i ‘ibâdet nedir?

‘İbâdet lafzının tefsîrinde meşhûr olan kavle göre, tezellül ve hudû‘ın aksâ-yı gâyeti olan şey’e ‘ibâdet nâmı veriyorlar. Lâkin isti‘mâlât-ı ‘Arab’ı tettebbu’ edenler görürler ki ‘Arab, mülûk ve ümerâyâ olan hudû‘ ve tezellüle -bu tezellülde ne kadar ilerü gidilse bile- kat’iyyen ‘ibâdet lafzını ıtlâk etmezler. Kezâlik ‘âşık ma‘şûkına ta‘zîm ve hudû‘da ne kadar ilerü gitse ‘âşıkın bu hudû‘ma, bu tezellüline hakikat olarak ‘ibâdet ıtlâk olunmaz.

‘Arablar ‘ibâdet lafzını ancak ta‘zîm olunan zât için esbâb-ı zâhirenin verâsında künh ve mâhiyyetini idrâk edemediği bir kudret-i kâhire, bir saltanat-ı gaybiyye, -mahlûkât-ı sâ’iredeki şeylere muhâlif- bir esrâr-ı ma’neviyye olduğunu idrâk etmekden neş’et eden ta‘zîme tahsis ediyorlar. El-hâsıl ‘ibâdeti ‘Tezellül ve hudû‘ın aksâ-yı gâyetidir.’ diye ta’rîf ediyorlar. Her ‘ibâre ma’nâyı tamâmıyla temsîl ve tasvîr edemez, anı ‘ukûl ve efhâma sûret-i vâziha-yı kat’iyyede tecellî etdiremez. Bunun içündür ki ekseriyyâ eşyâyı ba’z-ı levâzımıyla tefsîr ve hakâyıkı rûsûm ve ‘avârızıyla ta’rîf ederler. Hattâ ahyânen ta’rîf-i lafzî ile iktifâ eyleyerek bir kelimeyi ma’nâca ana karîb dîger bir kelime ile tebyîn ederler. Ma’nâ-yı ‘ibâdeti mu‘arrif ve şârih olmak üzere îrâd etdikleri şu ‘ibârede icmâl ve tesâhül bulunduğundan o da bu kabîldendir.

Esâlîb-i sahiha ve ‘Arab’ın isti‘mâl-i sarîhi ‘ibâdetin şu ma’nâda olduğına delâlet ediyor: ‘İbâdet, hadd-i nihâyeye vâsıl olmuş bir nev’ hudû‘dır ki kalbin [61^b] menşe’ini bilmeyerek ma‘bûd için bir ‘azamet hiss eylemesinden ve ma‘bûd için künh ve mâhiyyetini idrâk eylemediği bir şevket ve kudret i’tikâd etmesinden neş’et eder.

‘İbâdetin edyândan her bir dînde pekçok suver ve eşkâli vardır. Bunlar saltanat-ı ‘âliyye-yi ilâhiyye olan şu‘ûrî insâna hâtırlatmak için meşrû‘

kılınmıştır ki ‘ibâdetin rûh ve sırrı işte bu şu‘ûrdur. ‘İbâdetlerden her bir ‘ibâdetin ‘ibâdet eden kimsenin ahlâkını takvîmde ve nefsinin tehzîbde te’sîri vardır. Bu te’sîr ise menşe’i ta’zîm ve hudû‘ olduğunu beyân etdiğimiz o rûh ve şu‘ûrdan münhasıran zuhûra gelür. İmdi şekl-i ‘ibâdet bu ma’nâdan hâlî olursa ‘ibâdet olmaz, nasıl ki insânın sûret ve timsâli insân olmadığı gibi. Meselâ namâz ‘ibâdetini ele al, bak Cenâb-ı Hakk bize namâzı nasıl emretmiş? Mücerred namâzı ityân etmegi değil, anı ikâme eylemegi emr ediyor. Bir şey’i ikâme etmek o şey’i ‘illet ve sebebi ile zuhûra gelür ve kendinden âsârı sudûr eder sûretde mütekavvim-i kâmil olarak ityân etmektir.

Namâzın âsâr ve netâyici Cenâb-ı Hakk’ın “ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ ” إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا وَإِذَا “⁶⁹¹ nazm-ı celîli ile “مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا إِلَّا الْمُصَلِّينَ”⁶⁹² kavlı-i kerîminde bize haber verdiği ahvâldir. Gâye-yi ‘ibâdete mü’eddî bulunan ma’nâ ile sırr-ı ‘ibâdetden gaflet ederek mücerred harekât ve elfâz-ı ma’lûmeyi ityân edenleri “ فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ الَّذِينَ هُمْ ”⁶⁹³ kavlı-i şerîfi ile tev’îd buyurmuştur. Bu makûleler şekl-i salâtı ityân ettikleri cihetle anlara “مُصَلِّينَ” itlâk olunmuşsa da haşyetini ihtâr ve kulûba ‘azamet-i saltanatı iş’âr eden zât-ı akdese kalbin teveccühinden ‘ibâret bulunan salât-ı hakîkiyyeden gaflet ile ve müte’âkiben dahi riya ve men‘-i mâ’ûn ile tevsîf [62^a] edilmişlerdir. Mâ’ûn ‘ma’ûnet’ ve ‘hayr’ demektir.

Riya iki nev’dir: Biri riya-yı nifâkdır ki halk görsün diye işlenen ‘ameldir, dîgeri riya-yı ‘âdetdir ki ‘amelin ne rûh ve fâ’idesi ne de giymek içün ‘amel olındığı ve ‘amel ile kime tekarrüb edildiği kat’an mülâhaza edilmeyerek mücerred hükm ve ‘âdet ile işlenen ‘ameldir. İşte ekser-i nâsın hâlî budur. Bunların zamân-ı rüşd ü sedâdda kıldıkları namâz, çocuklukda babalarını namâz kılarken gördikleri zamân anı taklîden kılmış oldukları namâzın ‘aynıdır. Bunlar esrâr-ı salâtı fehm ve te’akkül etmeksizin mahzâ

⁶⁹¹ el-Ankebût 29/45. ...Muhakkak ki, namaz, hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar...

⁶⁹² el-Meâric 70/19-22. Gerçekten insan, pek hırslı (ve sabırsız) yaratılmıştır. Kendisine fenalık dokunduğunda sızlanır, feryat eder. Ona imkân verildiğinde ise pinti kesilir. Ancak şunlar öyle değildir: Namaz kılanlar...

⁶⁹³ el-Maûn 107/4-7. Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarını ciddiye almazlar. Onlar gösteriş yapanlardır; hayra da mâni olurlar.

‘âdet olduğundan nâşî bu hâlde devâm edüp dururlar. Bu nev‘ salât makbûl-i der-gâh-ı ilâh olmaz. Birçok ehâdîs-i şerîfede vârid olmuştur ki namâzı kendisini fahşâ’ ve münkerden men‘ etmeyen kimse günden güne Allâh’dan uzak olur.⁶⁹⁴ Ve kıldığı namâzlar paçavra gibi bükülüp yüzine çarpılır.

”إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ“ âyet-i kerîmede vâki‘ hasrdan müstefâd olduğu üzere Cenâb-ı Hakk kendinden gayrıya ‘ibâdet edilmemesi bize emr etdi; çûn-ki mâ-verâ-yı esbâb olan saltanat-ı gaybiyye zât-ı ulûhiyyetine maksûr olup hiçbir ferd bu saltanatda ana müşârik degildir. Binâ’en-‘aleyh ancak zât-ı akdes-i kibriyâsına ta‘zîm-i ‘ibâdet ile ta‘zîm olunur. Fakat “وَتَعَاوَنُوا”⁶⁹⁵ nazm-ı celîli gibi âyât-ı şerîfede biribirimize te‘âvün ile emr buyurulmuş olduğu hâlde niçün bu⁶⁹⁶ kavî-i kerîmde isti‘âne dahi zât-ı ulûhiyyetine hasr u kasr ediliyor?

Cevâb: İnsânın işlediği her işin semere-dâr olması, birtakım esbâbın husûline ve birtakım mevânî’in intifâsına tevakkuf eder ki hikmet-i ilâhiyye o esbâbın o işe mü’eddî olmasını iktizâ eylediği gibi o mevânî‘ de bir muktezâ-yı hikmet-i ilâhiyye o işin zuhûrına hâ’il olabilecek bir hâldedir. Hâlbuki Cenâb-ı Hakk insânı ihsân ettiği ‘ilm ve kuvvet ile ba‘z-ı mevânî’in def‘ine ve ba‘z-ı esbâbın kesbine mütemekkin kılmış ise de ba‘z-ı mevânî‘ ü esbâbın def‘ ve kesbini andan men‘ etmiştir. Şu hâlde bize vâcib olan istitâ‘atımız dâhilinde olan umûrî edâ etmek, ef‘âl ve a‘mâlimizi itkân ve tarsîn husûsında muktedir olduğumuz ne kadar [62^b] kuvvet ve kudret var ise hepsini sarf eylemek, te‘âvüne ihtiyâc bulunan umûrda da biribirimize yardım etmek, kesb-i beşerin mâ-verâsında olan ahvâl ve keyfiyyâtta ise ancak kâdir-i mutlak hazretlerine tefvîz-i emr eylemek, münhasıran zât-ı ulûhiyyetine ilticâ ederek işi itmâm ve semeresine îsâl eden ‘avn u mededi hâssaten zât-ı akdesinden taleb eylemektir; zîrâ mecmû‘-ı beşere ihsân olunan esbâbın mâ-verâsına müsebbibü’l-esbâb ve rabbü’l-erbâbdan başka hiçbir ferd kâdir degildir.

⁶⁹⁴ Taberânî, *Mu‘cemü’l-kebir*, IX/107 (8543); Beyhakî, *Şu‘abu’l-îmân*, III/174 (3262, 3264); Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr fi’t-tefsîr bi’l-me’sûr*, XI/556 (el-Ankebût 29/45).

⁶⁹⁵ el-Mâide 5/2. ...İyilik ve (Allah’ın yasaklarından) sakınma üzerinde yardımlaşın...

⁶⁹⁶ Yazmada: bol. “Envâr-ı Kur‘ân”da: bu. Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî, “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur‘ân”, *Sırât-ı Müstakîm* 4/96 (24 Hazîrân 1326 / 29 Cemâziye’l-âhir 1328), 303.

Bir çiftçinin vazîfesi, zirâ‘at eylemek ve yeri nadas etmek, gübrelemek, suvarmak gibi lâzım olan umûrda sa‘y etmektir. Fakat semâvî ve arzî⁶⁹⁷ birtakım âfetler ve musîbetler vardır ki ana tedbîr bulmak, karşı gelmek makdûr-ı beşer olmadığından zürâ‘ın fi‘li ve sa‘yi semere-dâr olması ancak Cenâb-ı Hakk’ın lütf u keremine vâ-bestedir. Tâcir de böyledir, vazîfesi kâr ü kesbde vüs‘i yetdiği kadar çalışmaktır. Fakat nâ-gehânî⁶⁹⁸ zuhûrât olur ki buna Cenâb-ı Hakk’dan mâ-‘âdâ çâre-sâz yokdur. Binâ’en-‘aleyh kâr ü kesbinde muvaffakiyyeti ancak lütf-ı Hakk ile olur. Makdûr-ı beşer olmayan umûr Cenâb-ı Hakk’ın gayrıdan niyâz etmek put-perestliğin envâ‘ından bir nev‘dir.

”وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ“ kavı-i kerîm-i vecîzi bizi dünyâ ve âhiretde mi‘râc-ı sa‘âdet olan iki emr-i ‘azîme irşâd ediyor: Biri nâfi‘ işler işleyüp anı itkân için istitâ‘atımız dâhilinde bulunan bütün kuvvet ve kudretimizi bezl eylemektir; zirâ taleb-i ma‘ûnet ancak ol işden dolayı olur ki insân bezl-i tâkat etdiği hâlde yâ başa çıkaramaz veyâhûd muvaffak olamayacağından endişe eder de itmâm ve ikmâli için taleb-i ma‘ûnete muztarr kalur. Bir kimsenin elindeki kalem yazı-hâne üzerine düşse kalemi almak için o kimse âhardan isti‘âneye muhtâc degildir; fakat sırtındaki ağır yük ile yere düşüp de kalkamayan âdem âharın i‘ânesine muhtâc olur. [63^a] Bu birinci emr, sa‘âdet-i dünyeviyyenin mirkâtı ve sa‘âdet-i uhreviyyenin erkânından bir rûkndir. İkincisi makdûr olmayan hâlâtta isti‘ânenin yalnız Cenâb-ı Hakk’a vücûb-ı kasrına dâ‘ir âyetdeki üslûb-ı hasrın ifâde eylediği ma‘nâdır ki bu da rûh-ı dîndir ve mu‘tekidlerinin nüfûsını i‘lâ ve kendilerini rıkk-ı ayğârdan tahlîs eder kemâl-i tevhîd-i hâlisdir.⁶⁹⁹

⁶⁹⁷ Yazmada: arazî.

⁶⁹⁸ Yazmada: nâ-gihânî. Aslı Farsça *nâ-gehân* olan bu kelimenin “*nâ-gihân*” biçimi tespit edilememiştir. F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, 1877.

⁶⁹⁹ Yazmada 59^b’de “burada gîbetden hitâba” ile başlayıp 63^a’da “kemâl-i tevhîd-i hâlisdir” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî’nin “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur‘ân” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî, “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur‘ân”, *Sırât-ı Müstakîm* 4/96 (24 Hazîrân 1326 / 29 Cemâziye’l-âhir 1328), 301-303.

“إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” ‘Ancak sana ‘ibâdet ederiz ki senden başka ‘ibâdete lâyık ve müstehakk yokdur ve ‘ibâdet ve sâ’ir havâyicde hâssaten senden yardım ve ‘inâyet talep ederiz.’⁷⁰⁰

Delil ile sâbit oldu ki bu ‘âlemin bir Rabbisi vardır, nihâyetsiz makdûrâta kâdirdir ve nihâyetsiz ma‘lûmâta ‘âlimdir, her ihtiyâcdan ganîdir. İşte o Allâh ve Rabb-i müte‘âl hazretleri kullarına ba‘z-ı eşyâ ile emr eyledi ve ba‘z-ı eşyâdan nehy eyledi. Pes halâ’ika vâcib olan Hakk’a tâ‘at teklîflerine inkiyâd eylemektir. Sonra tekâlîfin aksâmını evâmîr ve nevâhînin tafsîl ve beyânı lâzımdır ki muktezâ-yı şerî‘at üzere a‘mâl-i cevâriha müteveccih olan tekâlîfin şerhini kütüb-i fıkhiyye müştemildir, a‘mâl-i kulûba müteveccih olan en yüksek tekâlîfin aksâmını kütüb-i ahlâk müştemildir.

Ahkâm-ı şer‘iyyenin hüsn ü kubhında mükellef üzere hâkim, şâri‘dir; yoksa ‘akl degildir, gerek ‘akl ile bilâ-kesb veyâ ba‘de’l-kesb bilinir umûrdan olsun ve gerek olmasun. Fi’l-hakîka ‘akl şer‘-i şerîfin tevakkuf etdiği ba‘z-ı mesâ’ilde ve meselâ ma‘rifetullâhda hüsn ü kubhı idrâk ve beyân eder, velev ki şerî‘atde vârid olmasun. Lâkin ‘aklı bi’l-cümle umûrda hâkim i‘tibâr etmek câ‘iz olamaz; zîrâ ‘akl âlât-ı sâ’ire gibi kendi kendine fâ‘ilsiz iş görmekden ‘âciz bir âletdir. Bu hâlde anı ‘ale’l-ittlâk hâkim i‘tibâr etmek sahîh olmaz. İbn Sînâ diyor ki: “‘Akl bir âletdir ki idrâk-i [63^b] ‘ubûdiyyet için verilmiştir, yoksa emr-i rubûbiyyetde tasarruf için degil.” Ve kezâ evvel-i fitratda menât-ı teklîf olan ‘akl mevcûd degildir. Nice esbâbdan dolayı hevâ-yı nefsâniyye gâlibdir, ‘akl mağlûb olarak tehaddüs eder. Bu hâlde anı bi-nefsihî hâkim kılmak gâlibe mukâbil mağlûbı ‘âmil kılmak demektir, bu ise câ‘iz degildir.”⁷⁰¹

Bi’set-i enbiyâ ‘aleyhimü’s-selâm ‘âlemlere rahmetdir. Eger onların vücûdları tavassut eylemese ve biz câhilleri zât u sıfât-ı vâcibü’l-vücûd

⁷⁰⁰ Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *el-Mevâhibü’l-‘Aliyye - Mevâkib*, I/4 (el-Fâtîha 1/4).

⁷⁰¹ Yazmada 63^a’da “ahkâm-ı şer‘iyyenin hüsn ü kubhında” ile başlayıp 63^b’de “bu ise câ‘iz degildir” ile biten bu kısım bazı eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Molla Hüsrev’in *Mir’âtü’l-usûl* adlı eserinden alınmıştır. Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, 308-309. Aynı kısım için bk. Molla Hüsrev, *Teshîlû Mirkâti’l-vusûl ilâ ‘ilmi’l-usûl*, çev. Osmân bin Mustafâ el-Gelibolî (İstanbul: Matba‘a-yı Âmire, 1288), 282-283. Ayrıca bk. Hüseyin ‘Avnî, “‘İlm-i Kelâm - 6”, *Dârü’l-fünûn Dersleri* 2/36 (26 Temmûz 1326), 86-87.

ma‘rifetine delâlet buyurmasalar ve Hakk Te‘âlâ’nın marziyyâtını ‘adem-i marziyyâtından temyîz eylemeseler ve anlara taklîd olunmasa ve anların nûr-ı da‘vetleri te‘yîd eylemese bizim noksân ‘akllarımız bu ma‘nâdan ve efhâm-ı nâ-tamâmımız bu mu‘âmeleden mahzûldür. Evet, ‘akl her ne kadar hüccet olsa da hüccet-i tâmm degildir ve mertebe-yi bulûğa ulaşmamıştır. Hüccet-i bâliğa bi‘set-i enbiyâdır (‘aleyhimü’s-selâm) ki ‘azâb u sevâb-ı uhrevî dâ‘imî ana menûtdır.

Su‘âl: ‘Azâb-ı uhrevî dâ‘imî bi‘sete menût olunca bi‘set için ‘âlemlere rahmetdir demek ne ma‘nâya olur?

Cevâb: Bi‘set ‘ayn-ı rahmetdir ki sebep-i ma‘rifet zât u sıfât-ı vâcibü’l-vücûddır ki sa‘âdet-i dünyeviyye vü uhreviyyeyi mutazammındır ve devlet-i bi‘set sebebiyle Hakk Te‘âlâ’nın cenâb-ı kudsine münâsib olan gayr-ı münâsibden mütemeyyiz ve ma‘lûm olmuştur. Zîrâ bizim dar ve kûr olan ‘aklımız, ki nişân-ı imkân u hudûsla ma‘lûmdur, hazret-i vücûba münâsib olanı nasıl bilsün ki kadîm olmak vücûbın levâzımındandır, esmâ ve sıfât ve⁷⁰² ef‘âlden münâsib olanı olmayandan fark edüp münâsib olanı itlâk ve münâsib olmayandan sakına. Belki çok def‘a vâki‘ olur ki kendi noksânı sebebiyle kemâli noksân bilüp ve noksânı kemâl sanur.

[64^a] Bi‘setdir ki bâtılı hakktan tefrîk ve ‘ibâdete müstehakk olmayanı olandan temyîz eylemiştir. Bi‘setdir ki Hakk yolına anın tavassutıyla da‘vet buyurmuşlardır ve kulları kurb u vusl-i Mevlâ sa‘âdetine vâsıl ederler. Ve bi‘set vâsıtasıyla Mevlâ’nın marziyyâtına ittılâ‘ müyesser olur. Ve Hakk Te‘âlâ’nın milkinde tasarruf câ‘iz olduğu ve ‘adem-i cevâzı mütemeyyiz olur. Bi‘setin bu gibi fâ‘ideleri çokdur. İşte sâbit oldu ki bi‘set rahmetdir. Ammâ şol kimse ki hevâ-yı nefs-i emmâreye ve şeytân-ı la‘în hükmüne münkâd olup bi‘seti inkâr edüp bi‘setin muktezâsıyla ‘amel eylemez ise bi‘setin ne günâhı vardır ve bi‘set niçün rahmet olmaz!

Su‘âl: ‘Akl hadd-i zâtında her ne kadar ahkâm-ı ilâhiyyede nâkıs ise de ammâ niçün kâdir degildir ki tasfiye ve tezkiyenin husûlinden sonra ‘akl için mütenâsib ve mertebe-yi vücûb-ı te‘âlet ve tekaddes hazretine ittisâli

⁷⁰² ve: Yazmada yok.

gayr-ı mütekeyyef peydâ olup o münâsebet ve ittisâl sebebiyle ol makâmıdan ahkâm ahz eyleyüp ve melek tavassutıyla olan bi'sete hâcet kalmaya?

Cevâb: 'Akl her ne kadar ol münâsebet ve ittisâli peydâ ederse de ammâ yine bu peyker-i heyûlâyîye olan ta'alluk bi'l-küllîyye zâ'il olmaz ve tamâm tecerrüd peydâ olmaz. Pes kuvve-yi⁷⁰³ vâhime dâ'imâ anın ötekini tutar ve mütehâyyle aslâ anı boş bırakmaz. Ve kuvvet-i gadabiyye vü şeheviyye dâ'imâ anın yoldaşıdır. Ve rezîle-yi hırs ve yaramazlık her vâkit anın nedîmidir. Ve nev'-i insânın levâzımı olan sehv ü nisyân andan münfekk olmazlar. Ve bu neş'enin havâssından olan hatâ ve galat andan uzak olmazlar. Pes 'akl i'timâda şâyân olmadı ve anın ahz eylediği ahkâm-ı sultân vehmden ve tasarruf-ı hayâlden masûn degildir ve şâ'ibe-yi nisyân ve mazanne-yi hatâdan mahfûz degildir. Ammâ melek bu evsâfdan pâkdir ve bu rezâ'ilden müberrâdır. Pes bi'z-zarûre şâyân-ı i'timâddır ve ahkâm-ı me'hûzesi şâ'ibe-yi vehm ü hayâlden [64^b] ve mazanne-yi nisyân u hatâdan masûn olmuşlardır. Ma'a-hâzâ deriz ki husûl-i tasfiye vü tezkiye marziyyât-ı Mevlâ olan a'mâl-i sâlihanın ityânına mütevakkıfıdır ve bu ma'nâ bi'sete mevkûfdır.

Pes bi'setin gayrıyla tasfiye ve tezkiye müyesser olmaz. Küffâra ve ehl-i fiska hâsıl olan safâ safâ-yı nefsdır, safâ-yı kalb degildir. Safâ-yı nefis dalâlet artırır ve hasâret gösterir. Küffâr ve ehl-i fiska safâ-yı nefsleri vaktinde ba'z-ı umûr-ı gayriyyenin keşfi zuhûr eylemek istidrâcdır. Andan maksûd ol cemâ'atin harâbı ve hasâretleridir. Bu tahkîkden vâzıh oldı ki bi'set tarîkiyle sâbit olan teklîf-i şer'î dahi rahmetdir. Yoksa mülhid ve zındıklardan teklîf-i şer'îyi münkir olanlar ki teklîfi külfetden olmak üzere tasavvur ile gayr-ı ma'kûl görüp demişler ki: "Ne vechle şefkat ve merhametlik olur ki kullara sıkıntılı şeyleri teklîf edeler ve eger o teklîf muktezâsıyla 'amel ederlerse cennete giderler ve eger hilâfeti mürtekib olurlarsa cehenneme girerler." derler. Pes "Niçün teklîf ederler ve niçün mu'âmelât-ı sâ'irede kendi tavrında olmalarına dahi müsâmaha ederler?" deyü ta'rîz ederler. O devletsizler ve 'aklsızlar meger bilmezler mi ki ni'mete şükr 'aklen vâcibdir. Ve bu teklîfât-ı şer'iyye ol şükrin ityânına beyândır. Pes 'aklen de teklîf

⁷⁰³ kuvve: Yazmada yok.

vâcib oldu. Ve kezâlik nizâm-ı ‘âlem bu teklîfe menûtdır. Eger her birine kendi tavrında ruhsat verseler şerr ve fesâddan başka ne zuhûr eder! Ehl-i nefis ü hevâ gayrın mâlına el uzadup fesâd peydâ olur. Eger zecr ü men‘-i şer‘iyye olmasaydı hem kendisini ve hem gayrını heder edüp perîşân eder. ⁷⁰⁴”*وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ* Ma‘a-hâzâ deriz ki Hakk Te‘âlâ mâlik-i mutlakdır ve ‘ibâd anın memlûkleridir. Pes anlara fermân eylediği her hükm ve tasarruf ‘ayn-ı hayr u salâhdır [65^a] ve şâ‘ibe-yi zulm ve fesâddan müberrâdır. ⁷⁰⁵”*لَا يُسْئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ* Ve cümlesini eger cehenneme gönderüp ‘azâb-ı ebedî fermân eylese dahi mahall-i i‘tirâz degildir ve gayrın milkine tasarruf degildir ki zulm şâ‘ibesi zâhir ola. Ammâ bizim milklerimiz hakikatde yine anın milkidir. Bizim anlarda cemî‘ tasarruflarımız ‘ayn-ı töhmetdir. Zîrâ ki sâhib-i şer‘ ba‘z-ı mesâlih vâsıtasıyla ol milkleri bize nisbet eylemişdir, yohsa fi‘l-hakîka Allâh Te‘âlâ’nın milkidir. Pes anlarda bizim tasarruflarımız mâlik-i mutlakın tecvîz ve mübâh kıldığı kadar câ‘iz olmuştır. Hakk celle ve ‘alânın i‘lâmıyla peygamberân ‘aleyhimû’s-selâmın ihbâr ve beyân buyurdıkları ahkâmda bi‘l-cümle sâdıklardır ve mutâbıklardır. Ve bu enbiyânın ahkâm ve ictihâdiyyesinde her ne kadar hatâ tecvîz olunmuş ise de hatâ üzere karâr vermek ve sâbit kalmak anlar hakkında tecvîz olunmamıştır. Der‘akab anları hatâlarına âgâh ederler ve savâb ile tedârikine fermân olunur. İşte bu vechle olan hatâyâ i‘tibâr yokdur.⁷⁰⁶

⁷⁰⁷”*وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ* ‘Cinnin efrâdından her ferdini ve insânın efrâdından her bir ferdini ben halk etmedim; ancak beni bilsünler ve bana tevhitte tezelli ederek ‘ibâdet etsünler için halk etdim.’

İns ü cinnin hilkatinden maksad aslâ Allâh’ı bilüp ‘ibâdet etmekden başka bir şey olmadığını beyân ve Rasûlullâh’ın ins ü cinne meb‘ûs olup melâ’ikeye meb‘ûs olmadığına işâret olunmuştır; çün-ki melekler de ‘ibâdet

⁷⁰⁴ el-Bakara 2/179. ...Kısasta sizin için hayat vardır...

⁷⁰⁵ el-Enbiyâ 21/23. Allah, yaptığından sorumlu tutulamaz...

⁷⁰⁶ Yazmada 63^b’de “bi‘set-i enbiyâ” ile başlayıp 65^a’da “i‘tibâr yokdur” ile biten bu kısım İmâm-ı Rabbânî (ö. 1034/1624)’nin *Mektûbât*’ının Müstakîm-zâde Süleymân Sadeddîn Efendi (1719-1788) tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesinden bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak alınmıştır. İmâm-ı Rabbânî, *Terceme-yi Mektûbât-ı Kudsiyye*, 266. mektûb, I/195-196.

⁷⁰⁷ ez-Zâriyât 51/56. Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.

içün halk olındıkları hâlde bu âyetde melekler zikr olunmamış. Ve gizli ‘ibâdet ‘alenî ‘ibâdetden efdal olup cinnîlerin ‘ibâdetleri bizlere nisbetle gizli olduğundan cinnîler takdîm olunmuştur. ‘İbâdetin ma‘nâsı Hakk’a ta‘zîm ve halka şefkat ve merhametdir. Hakikat ta‘zîmin keyfiyeti ise şerî‘at ve şerî‘ati getüren resûlin ta‘rîfiyle bilinür, ‘aklen bilinemez. Binâ-en ‘aleyh ‘ibâdet şerî‘atin beyânı vechle yapılması vâcibdir ve illâ bid‘at olur, makbûl olmaz.

[65^b] İnsân ‘ibâdetle mükellefdir. ‘İbâdeti olmayan behâ’im zümresinden fark olmaz, behâ’im mükellef degildir.

Hadîs-i kudsî olarak Resûl-i Ekrem buyurmuştur ki: “من اكرم مؤمنا فقد اكرمني و من اذى مؤمنا فقد اذاني”⁷⁰⁸ ‘Bir kimse bir mü’mine ikrâm ederse bana ikrâm etmiş olur. Ve eger bir mü’mine ezâ ederse bana ezâ etmiş olur.’

Cinnin ins üzere mukaddem zikr olunması, cinnin hilkati mukaddem olduğundan dolayı olsa gerekdir. “Nazm-ı celilde melâ’ike zikr olunmadı.” denilürse cevâb verilür ki: “Melâ’ikeye ‘ibâdetle emr olduğu beyne’l-kavm müsellemdir. Yâhûd âyet-i kerîme mükezzibînin sun‘ını beyân içün sevk olmuştur. Bu da “cinn ü inse” mahsûsıdır ki anlar ‘ibâdet içün halk olmuş iken yine ‘ibâdeti terk eylediler. Melâ’ike ise ‘ibâd-i mükerreremûndır, hiçbir zamân ihlâsla ‘ibâdetlerini terk etmemişlerdir, tezekkürden ve mev‘izeden müstağnîlerdir. Yâhûd “cinn” ‘istitâr’ ma‘nâsına olduğundan melekler de bu lafzda dâhil olmuş olurlar; çün-ki anlarda insânlardan müstetir ve gizlidirler. Bu takdîrce cinnin mukaddem zikr olunması, melekler de dâhil olduğundan ötürüdür denilse câ’izdir.”

Cemî‘-i ins ü cinnin ‘ibâdet içün halk olmalarının ma‘nâsı, ‘ibâdete sâliha ve müsta‘idde birçok hâlet üzere halk olındılar demektir; çün-ki anlara ‘akl ve havâss-ı zâhire vü bâtına gibi vücûh-ı isti‘dâd verildi, yoksa Hakk Te‘âlâ anların ‘ibâdetlerini murâd eylemedi. Eger murâd buyurmuş olsa idi anlardan hiçbiri terk-i ‘ibâdetde bulunmazlardı; çün-ki murâd irâdeden tahallûf etmez.

⁷⁰⁸ Suyûtî, *Câmi‘u’s-Sağîr*, V/520 (8645/8269); Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, III/531 (2349). Benzer bir rivayet için bk. Taberânî, *Mu‘cemû‘l-evsat*, IV/60 (3607).

‘İbâdetle murâd, âmire ta‘zîm tarîkiyle me‘mûrun-bih olan fi‘li bi‘l-ihhtiyâr ityândan ‘ibârettdir. Bu ta‘zîm ise tezellül ve hudû‘ın nihâyetinden ‘ibârettdir. Bu da ancak gâyet in‘âm [66^a] sâdır olan zâta lâyıkdır. Vücûh-ı in‘âmın en büyüğü hayâtdır. Ve nâfi‘ olan şey’ halkdır. Yâhûd ‘ibâdetle murâd, sebebin ismini müsebbebe itlâk kabîlinden mecâz-ı mürsel olarak ma‘rifettdir.

Nükte-yi mecâz: Ya‘nî ma‘rifetden ‘ibâdetle ta‘bîrde şu tenbîh vardır ki mu‘teber olan ma‘rifet ‘ibâdetle hâsıl olan ma‘rifettdir, yoksa felâsifenin ‘ibâdetsiz tahsîl eyledikleri ma‘rifet mu‘teber degildir. İns ü cinnin kendi içün halk olduğu ‘ibâdetin ma‘nâsı, emr-i ilâhîye ta‘zîm ve halka şefekattdir ve her şer‘atde ‘ibâdetin ma‘nâsı budur. Ammâ husûsî ‘ibâdetlerde şerâ‘it muhtelifedir. Vaz‘ında, hey‘etinde, zamânında, mekânında, şerâ‘it ü erkânında ve kıletinde ve kesretinde muhtelifedir.

Hakk’a ta‘zîm ve halka şefkatin keyfiyeti ise ‘aklen bilinemeyeceğinden Hakk Te‘âlâ lütf u kereminden nev‘-i ‘ibâdetin yollarını izâh içün irsâl-i rusul buyurdu.

Medâr-ı şerâiyi‘ mesâlih-i halka ri‘âyet üzeredir. Kul içün en mühimm olan ma‘rifet-i rubûbiyyet, sonra ma‘rifet-i ‘ubûdiyyettdir. İşte kul da ancak bunun içün halk olmuştır.

Ma‘rifet-i rubûbiyyet içün iki tarîk vardır: Biri istidlâl ve biri de ri‘âzet tarîkidir. Evvelki, mütekellimînin ve Aristo’nun⁷⁰⁹; ikinci, sûfiyye-yi müteşerri‘a ve Eflâtun’un⁷¹⁰ tarîkleridir.

Kur‘ân’dan maksûd dört emrin takrîridir: ilâhiyyât, me‘âd, nübüvvet, kazâ ve kader. Kütüb-i ilâhiyyenin cümlesi üç emre râci‘dir: lisân ile Hakk’a senâ, Hakk’a hidmet, taleb-i mükâşefât.

Şâyân-ı kabûl olan ‘ibâdet ma‘rifetle olan ‘ibâdettdir. Ma‘rifetin husûlinden evvel olan ‘ibâdet ma‘rifet-i matlûbenin vesâ’ilindendir. Pes

⁷⁰⁹ Aristo (m.ö. 384-322): İslâm felsefesi üzerinde önemli etkileri olan İlkçağ Yunan filozofu. Geniş bilgi için bk. Mahmut Kaya, “Aristo”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 3/375-378.

⁷¹⁰ Eflâtun (m.ö. 427-347): İslâm felsefesi üzerinde önemli etkileri olan İlkçağ Yunan filozofu. Geniş bilgi için bk. Fahrettin Olguner, “Eflâtun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 10/469-476.

matlûbın tamâmına vesîle olan da matlûbdır. Binâ'en-'aleyh hilkatden maksûd hem 'ibâdet ve hem ma'rifet olmuş oldu.

[66^b] 'Ârif-i billâh, şol ma'rifet sâhibine derler ki 'Hakk Te'âlâ hazretlerinin zâtını ve sıfâtını ve esmâsını ve esrâr ve kazâsını ve kaderini bile ve ahkâmına dahi 'âlim ola.' Bu ma'rifet selefde olan zühd ve takvânın mahsûlidir. Zîrâ 'Bir kimse hemân mükellef olduğu gibi kemâl-i ma'rifete hemân vâsıl olmaz; belki evvelen nefsin nice hevâsını ve müştehâsını terk eyler.' ki buna "zühd" denür. Ve "takvâ" dahi 'sagâ'ir ve kebâ'irden sakınmak'dır. Zühd ve takvâ, sa'y ve mücâhededir. Bu tohmın mahsûli ma'rifetullâhdır. Hulâsa-yı kelâm şer'-i şerîfin a'mâlinin rûkn-i a'zamı ve zübdesi zühd ve takvâdır, ve ma'rifet ise bu a'mâlin netîcesi ve mahsûlidir. Tarîk-i ilâhîde sa'y u ictihâd eylemek ve anın netîce ve cezâsına i'tikâd kılmak cânsız ten gibidir. İctihâd ve i'tikâdın cânı ve tohm-ı a'mâlin mahsûli 'ilm ve 'irfândır. Anın içün Resûl-i Ekrem "العلم خير من العبادة"⁷¹¹ ve bir âhar hadîsinde "العلم خير من العمل"⁷¹² buyurdu. 'İlm ve 'irfân a'mâl-i şer'iyenin mahsûli ve cânıdır.⁷¹³

Hilkat-i insâniyyeden maksûd 'ibâdât-ı me'mûrenin edâsı olduğu gibi 'ibâdetin edâsından maksûd tahsîl-i yakîndir ki hakikat-i îmândır. Gûyâ 'ibâdetin edâsından evvel olan îmân sûret-i îmândır, "yakîn" ta'bîr eyledikleri hakikat-i îmân o degildir.

Ve "fenâ vü bekâ" ki vilâyet o devleti tahsîlden 'ibâretdir, andan maksûd ancak bu yakîndir. Eger "fenâfillâh" ve "bekâbillâh" hâliyyet ve mahalliyyet îhâm eden ma'nâya denürse 'ayn-ı ilhâd ü zındıkadır. Galebe-yi hâl ve sekr vaktinde şeyler zâhir olur ki ihtirâz ve istiğfâr lâzımdır. 'İlm-i fenâ vü bekâ ki ihlâs-ı vahdâniyyet ve sıhhat-i 'ubûdiyyet üzere devr eder, bunun mâ-'adâsı zındıkadır. Fenâfillâh Hakk Te'âlâ'nın marziyyâtında fânî

⁷¹¹ Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, III/138 (1755). *İlim, ibadetten hayırlıdır*. Benzer bir rivayet olan "فضل العلم افضل من العبادة" için bk. Taberânî, *Mu'cemü'l-kebir*, XI/38 (10969).

⁷¹² Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, III/138 (1755). *İlim, amelden hayırlıdır*.

⁷¹³ Yazmada 66^b'de "ârif-i billâh" ile başlayıp "a'mâl-i şer'iyenin mahsûli ve cânıdır" ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak İsmâ'îl Rusûhî-yi Ankaravî'nin *Mesnevî* şerhinden alınmıştır. İsmâ'îl Rusûhî-yi Ankaravî, *Mecmû'atu'l-Letâ'if ve Matmûratu'l-Ma'ârif - Şerh-i Mesnevî*, VI/515-516.

olmakdan ‘ibâretidir [67^a] ve “seyr ilallâh” ve “seyr fillâh” ve anların emsâli bu kıyâs üzeredir.

Sûre-yi Bakara 21. âyet: “يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ”⁷¹⁴

Cenâb-ı Hakk, kitâb-ı ‘azîzin mevki’-i ‘izz ü ‘alâsını beyân buyurdıktan sonra nâs o kitâb-ı celîl hakkında üç fırka olup bir fırkası ana mü’min ve muhlis olduğunu ve dîger fırka da ana karşı izhâr-ı küfr ü ‘inâd eylediğini, üçüncü ise bu iki fırka arasında mekr ü nifâk ile pûyân olduğunu zikr eyledi. Şimdi emr-i ‘ibâdeti tefhîm ve külfet-i ‘ibâdeti lezzet-i hitâb ile cebr ve telâfî için ‘alâ sebîli’l-iltifât kendilerine teveccüh ederek cümlesine birden ‘ibâdeti emr ediyor. Buyuruyor ki: ‘Ey nâs, sizi ve sizden evvel gelenleri yaradan Rabbinize ‘ibâdet edin, me’mûldir ki ittikâ edersiniz.’ (Îzâh: Size ve sizden evvel geçen ümem-i sâlifeye şâmil ma’nâ-yı rubûbiyyet ü hâlikiyyeti mülâhaza edin de zât-ı ulûhiyyetine huşû‘ ve ihlâs ile ve edeb ve huzûr ile ‘ibâdet edin. O sizi ketm-i ‘ademden halk ve îcâd eyledi. Ve bir katre menîye sem‘ ve ebsâr ve ef’ide ihsân etdi. Selefînz gibi sizi de ni‘metleri ile tağziye ve keremi ile tenmiye eyledi. Mevâhib-i fitriyyede sizi selefînze müsâvî kıldı. Anlara hilkaten ve hidâyeten ne in‘âm etdiyse size de anı in‘âm eyledi. Siz Rabbinizi görmesenz de o sizi görür ve mahall-i ihlâs olan kulûbınıza nazar eder. Şu hâlde siz zât-ı ulûhiyyetini bakup görüyormuşsınız gibi ana huşû‘ ve huzûr ve ihlâs ile cümleten ‘ibâdet edin ve ‘ibâdetde şu huşû‘ ve huzûr ve ihlâsı nüfûsınıza hassâs etdirmek üzere ma’nâ-yı rubûbiyyet ü hâlikiyyeti der-pîş-i mütâla‘a ederek isti‘âne eyleyin. Zât-ı ulûhiyyetine huzûr ve ihlâs ile ‘ibâdet ederseniz me’mûldir ki nâ’il-i hüdâ ve felâh olan zümre-yi etkiyâya dâhil olursınız.)

Kitâbullâh, nâsı cümlemizin perverdigârı olan ve cümlemizi yokdan var eden Hâlık te‘âlâ ve tekaddes hazretlerinin ‘ibâdetine da‘vet ediyor ve bunun [67^b] dünyâ ve âhiretde vesîle-yi fevz ü felâh olacağını beyân buyuruyor. Zât-ı Bârî’yi bilmemek, bilmege çalışmamak ve şân-ı ulûhiyyetine lâ’ik tesbîh ve temcîdde, ‘ibâdât ve tâ‘atde bulunmamak insân gibi tefekkür sâhibi

⁷¹⁴ el-Bakara 2/21. Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk ediniz. Umulur ki, böylece korunmuş (Allah’ın azabından kendinizi kurtarmış) olursunuz.

bir mahlûka yakışur mı? Âfâk ve enfüsde gördüğümüz şu nizâm, şu tenâsüb, şu kavânîn-i bedî‘a gayr-ı müdrik olan cüz’-i ferdlerin ictimâ‘ ve te‘âvünüyle husûle gelebilir mi? Vîcdân-ı selîm bu zehâb-ı bâtili her vakt tekzîb ediyor.⁷¹⁵

“لَعَلَّ” kelimesinin ifâde eylediği tevakku‘ ve ümîd, Cenâb-ı Hakk’a değil, ‘ibâda râci‘dir; çün-ki bir şey’in husûline intizâr o şey’in ‘âkibeti bilinmediği zamân olur, bu ise ‘allâmü’l-guyûb olan Cenâb-ı Bârî hakkında muhâldir. Yâhûd mülûk ve ekâbir ifâsını tasmîm etdikleri va‘dlerini “لَعَلَّ” ‘olabilir, me‘mûldir’ emsâli edâlar ile îrâd etmege mu‘tâd olduklarından kelâmullâh bu üslûb üzere vârid olmuştur. Yâhûd “لَعَلَّ” kelimesi ‘كَيْ’ ya’nî ‘tâ ki’ ma’nâsındır denilmiştir. Eger “لَعَلَّ” kelimesi ‘كَيْ’ ma’nâsına gelmezse de ‘itmâ‘ ma’nâsına ya’nî ‘ümîd-vâr etmek’ ma’nâsına gelir. Kerîm ve rahîm olan zâtın ise ümîd olunan bir şey’in husûline ümîd vermesi va‘d-i kat‘î demek olduğundan “لَعَلَّ” kelimesi ‘كَيْ’ ma’nâsındır denilmiştir.

Bu âyet-i kerîme tevhid-i Bârî’nin vücûbını ve zât-ı akdese ‘ibâdet kâffe-yi nâs üzerine vâcib olduğunu bi-‘ibâretihâ nâtık, ve enfüs ve âfâkda mansûb âyât-ı tekvîniyyenin mütâla‘ası buna bir hükm-i kat‘î ile hükm eylediğine bi-îşâretihâ nâsı irşâd ediyor.⁷¹⁶

Ma‘lûm ola ki erkân-ı hamse-yi İslâm’dan ikinci rûkn namâzdır ve câmi‘-i ‘ibâdâtıdır. Bir cüzdür ki câmi‘iyyetinden nâşî hükm-i küll peydâ eylemiştir ve cemî‘-i mukarribât-ı a‘mâlin fevki olmuştur. Hazret-i Resûl-i Ekrem’e leyle-yi mi‘râcda cennetde müyesser olan dûlet-i rü‘yet, nüzûlden sonra dünyâda ol [68^a] dûletin neş‘esine münâsib ânlara namâzda müyesser olmuştur. Anın içün Fahr-i ‘Âlem ‘aleyhi’s-selâm “الصلاة معراج المؤمن”⁷¹⁷

⁷¹⁵ Yazmada 67^a’da “Kitâbullâh” ile başlayıp 67^b’de “tekzîb ediyor” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler yapılarak Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî’nin “Necâ’ib-i Kur’âniyye” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî, “Necâ’ib-i Kur’âniyye”, *Sırât-ı Müstakîm* 1/2 (21 Ağustos 1324 / 7 Şa‘bân 1326), 24.

⁷¹⁶ Yazmada 67^a’da “Sûre-yi Bakara 21. âyet” ile başlayıp 67^b’de “nâsı irşâd ediyor” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî’nin “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur’ân” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ‘îl Hakkî, “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur’ân”, *Sırât-ı Müstakîm* 5/108 (16 Eylül 1326 / 25 Ramazân 1328), 55-56.

⁷¹⁷ ‘Namaz müminin miracıdır.’ manasındaki bu söz burada olduğu gibi çeşitli kaynaklarda hadis olarak kaydedilmiş olsa da hadis kaynaklarında tespit edilememiştir. Bahse konu

buyurmuşlardır. Ve yine buyurmuşlardır ki: “أقرب ما يكون العبد من ربه وهو”⁷¹⁸ “ساجد فأكثرُوا الدعاء” Ve anın kümmel-i tâbi‘lerinin o devletden bu neş’ede nasîb-i kâmilleri vardır. Gerçi rû’yet degildir; zîrâ bu neş’e-yi ‘unsuriyye ana şâyeste degildir. Eger namâz ile emr buyurılmasa çehre-yi maksûddan nikâbı küşâda ve tâlibi matlûba delâleti edâda kim kâ’im olurdı!

Namâz vardır ki lezzet verir, gamm ve kederi def‘ eder; râhat-i bîmârdır. “و قرأ عيني في صلاة”⁷²⁰ bu mâcerâdan bir remzdir, “ارحني يا بلال”⁷¹⁹ bu mütemennâdan bir işâretidir.

Namâz vardır ki sûtûn-ı dîn olmuştur.⁷²¹ Ve namâz vardır ki mükeffir-i seyyi’âtdır.⁷²² Ve namâz vardır ki fahşâ ve⁷²³ münkerden nehy buyurur.⁷²⁴ Ve namâz vardır ki İslâm ve küfri fârik olmuştur.⁷²⁵

Namâzın hakîkatinde âgâh olan bir musallî namâzı edâ etdiği vakt gûyâ neş’e-yi dünyeviyyeden çıkup neş’e-yi uhreviyyeye gelür. Elbette o vaktde âhirete mahsûs olan dûletden nasîb ve hazz-ı ‘aslî peydâ olur. Ve hakîkat-i namâzdan âgâh olmayan bir cemm-i gafîr kendi ıztırâblarının teskînini nağmeden talep ederler ve kendi matlûblarını nağme perdelerinde mütâla‘a ederler. Namâz ile nağme arasında fark her ne kadar ise anların her birinden neş’et eden kemâlâtın dahi beyinlerinde fark o kadardır.⁷²⁶

sözün hadis olarak belirtildiği kaynaklara örnek olarak bk. İmâm-ı Rabbânî, *Terceme-yi Mektûbât-ı Kudsiyye*, 261. mektûb, I/185. Benzer rivayetler için bk. “الصلاة معراج” Fahrüddîn er-Râzî, *Teşîrû’l-Kebîr - Mefâtîhu’l-Gayb*, I/278. “ان الصلاة معراج العبد” Şehâbuddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî fî tefsîri’l-Kur‘ânî’l-‘azîm ve ş-seb‘i’l-mesânî*, X/141 (et-Tevbe 9/74).

⁷¹⁸ Müslim, “Salât”, 215 (482); Ebû Dâvûd, “Salât” 148 (875). *Kulun Rabbine en yakın olduğu hâl secde hâlidir. Öyleyse (secdede) çokça dua ediniz. Yazmada ve Mektûbât’ta: الصلاة ‘Kulun Rabbine en yakın olduğu hâl namazdadır.’* İmâm-ı Rabbânî, *Terceme-yi Mektûbât-ı Kudsiyye*, 261. mektûb, I/185.

⁷¹⁹ “ارحنا بها يا بلال” Bizi onunla rahatlat ey Bilal! Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, I/262 (312). “ارحنا بالصلاة” Kalk ey Bilal, (ezan oku da) bizi namazla rahatlat! Ebû Dâvûd, “Edeb” 78 (4986).

⁷²⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III/128 (12318, 12319), 199 (13088), 285 (14083); Taberânî, *Mu‘cemü’l-evsat*, V/241 (5203); Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, II/242 (1089). *Namaz göz aydınlığım kılındı.*

⁷²¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V/231 (22366); Tirmizî, “İmân”, 8 (2616).

⁷²² Müslim, “Tahâret”, 10 (231); İbn Mâce, “Tahâret”, 57 (459). Ayrıca bk. Buhârî, “Mevâkiti’s-salât”, 6 (528); Müslim, “Mesâcid”, 283 (667);

⁷²³ ve: Yazmada yok.

⁷²⁴ el-Ankebût 29/45. ...Muhakkak ki, namaz, hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar...

⁷²⁵ Müslim, “İmân”, 134 (82); Tirmizî, “İmân”, 8 (2616).

⁷²⁶ Yazmada 67^b’de “ma‘lûm ola ki” ile başlayıp 68^a’da “fark o kadardır” ile biten bu kısım İmâm-ı Rabbânî’nin *Mektûbât*’ının Müstakîm-zâde Süleymân Sadeddin Efendi

Su'âl olunmuş ki: Ehl-i sünnet ve cemâ'at icmâ' eylemişlerdir ki dünyâda rü'yet vâki' degildir. Hattâ ki ekser-i 'ulemâ-yı ehl-i sünnet leyle-yi mi'râcda Resûl-i Ekrem için vâki' olan rü'yeti men' eylemişler. Gazzâlî⁷²⁷ demişler ki: “والأصح أنه عليه الصلاة والسلام⁷²⁸ ما رأى ربه ليلة المعراج”⁷²⁹ Hâlbuki leyle-yi mi'râcda rü'yetin vukû'ını birçok ekâbîr de i'tirâf eylemişlerdir.

Cevâb: Resûl-i Ekrem'in leyle-yi mi'râcdaki rü'yeti dünyâda vâki' olmamışdır, belki âhiretde vâki' olmuşdır; çün-ki ol makâmda vâki' olan rü'yet âhiretde dâhil olur ve 'adem-i vukû'ında olan icmâ' ile münâfât bulunmaz. Ve ol [68^b] rü'yet için rü'yet-i dünyeviyye ta'bîr olunmak mecâza mahmûl ve zâhirine mebnîdir.⁷³⁰

Ekseriyyâ âyât-ı Kur'âniyyede duhûl-i cennet ana mevfûk olan a'mâl-i sâlihâdan murâd erkân-ı hamse-yi İslâm'dır ki İslâm anın üzerine binâ kılınmışdır. Bu erkân-ı İslâm kemâl üzere edâ olunursa necât ve felâh ümîddir ki bunlar hadd-i zâtında a'mâl-i sâlihâdır ve mevânî'-i seyyi'ât u münkerâtıdır. Bu erkân-ı İslâm'ın edâsı müyesser oldıkda ümîddir ki şükri edâ olunmuş olur. Şükri edâ olunca 'azâbdan necât hâsıldır. Pes bu erkânın icrâsında cân ile sa'y eylemek gerekdir. 'Ale'l-husûs dînin 'imâdı olan namâzın âdâbından birini dahi terk eylemege râzı olmayalar eger namâzı tamâm kılarlarsa İslâm'dan asl-ı 'azîme vâsıl olmuş olurlar ve halâs için habl-i metîn hâsıl olmuş olur.

tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesinden bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak alınmıştır. İmâm-ı Rabbânî, *Terceme-yi Mektûbât-ı Kudsiyye*, 261. mektûb, I/185-186.

⁷²⁷ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111): Eş'arî kelâmcısı, Şâfiî fakihî, mutasavvıf, filozoflara yönelttiği eleştirilerle tanınan İslâm düşünürü. Geniş bilgi için bk. Mustafa Çağrı, “Gazzâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), 13/489-505.

⁷²⁸ عليه الصلاة والسلام: Yazmada: عليه السلام.

⁷²⁹ ve'l-esahhu ennehû 'aleyhi's-selâtu ve's-selâm mâ ra'a rabbehû leylete'l-mi'râc: Aleyhi's-selâtu ve's-selâmın miraç gecesi Rabbini görmemiş olması daha doğrudur. Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, IV/312.

⁷³⁰ Yazmada 68^a'da “su'âl olunmuş ki” ile başlayıp 68^b'de “zâhirine mebnîdir” ile biten bu kısım İmâm-ı Rabbânî'nin *Mektûbât*'ının Müstakîm-zâde Süleymân Sadeddin Efendi tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesinden bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak alınmıştır. İmâm-ı Rabbânî, *Terceme-yi Mektûbât-ı Kudsiyye*, 283. mektûb, I/223.

Musallî, edâ-yı namâzda vâki‘ olan kusûrını ve ‘adem-i liyâkatini i‘tirâf eylemek lâzımdır. Ve Hakk’ın tevfiğiyle edâsı müyesser olunca o ni‘metin şükrini tahmîd ile yerine getüre ve andan gayrı müstehakk-ı ‘ibâdet yok bile. Ümîddir ki edâ-yı namâz şerâ‘it ve âdâba makrûn olup sonra telâfî-yi taksîr olunursa ve ni‘mete şükr olunursa ve Hakk’dan gayrının ‘ibâdete istihkâkı nefy olunursa o namâz kabûl-i Hudâ’ya şâyân olur ve musallî müflîh olur.⁷³¹

Ma‘lûm ola ki salâtın tamâm olması ve kemâl-i namâzın ferâ‘iz ve vâcibât ve sünen ve müstehabbâtını ityândan ‘ibâretidir ki kütüb-i fıkhiyyede beyân olunmuşdur. Huşû‘-ı namâz dahi bu umûr-ı erba‘ada mûnderic ve hudû‘-ı kalb dahi anlara menûtdır.

Huzûr-ı kalb, namâzın cümle-yi ahkâmından ‘add olunmuşdur ve haberde vârid olmuştur ki: “لا صلاة إلا بحضور القلب”⁷³² Mümkindir ki huzûrdan murâd bu umûr-ı erba‘a ile huzûr-ı kalb ola, tâ ki o umûrdan bir emri ityânda fûtûr vâki‘ olmaya. Pes bu umûrın ityânına [69^a] makrûn olan namâz-ı ‘ammî vü mübtedî vü muntehînin arasında fark budur ki bir ‘amelin ecri ‘âmillerin tefâvüti vâsıtasıyla mütefâvitdir. Hattâ demişler ki: “‘Ârifin ‘amel-i riyâ‘îsi dahi mürîdin ihlâs ile olan ‘amelinden iyidir.”⁷³³ Husûsiyle

⁷³¹ Yazmada 68b’de “ekseriyyâ âyât-ı Kur’âniyyede” ile başlayıp “musallî müflîh olur” ile biten bu kısım İmâm-ı Rabbânî’nin *Mektûbât*’ının Müstakîm-zâde Süleymân Sadeddîn Efendi tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesinden bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak alınmıştır. İmâm-ı Rabbânî, *Terceme-yi Mektûbât-ı Kudsiyye*, 304. mektûb, I/273-274.

⁷³² “Kalp huzuru olmazsa namaz olmaz.” manasındaki bu söz bazı kaynaklarda hadis olarak kaydedilmiş olsa da hadis kaynaklarında tespit edilememiştir. Bahse konu sözün hadis olarak belirtildiği kaynaklara örnek olarak bk. İmâm-ı Rabbânî, *Terceme-yi Mektûbât-ı Kudsiyye*, 305. mektûb, I/274; Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî-i Ma‘nevî*, 46 (381. beyit); İsmâ‘îl Rusûhî-yi Ankaravî, *Mecmû‘atu’l-Letâ‘if ve Matmûratu’l-Ma‘ârif - Şerh-i Mesnevî*, I/116 (387. beyit), I/614 (3434. beyit). Benzer bir söz olan “Huşu ile kılmayanın namazı fasittir.” sözü Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778)’ye atfedilmiştir. bk. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu’l-kulûb*, III/1206. Ayrıca bk. *Onlar ki, namazlarında huşû içindedirler* (el-Mü’mînûn 23/2). Benzer konuda hadisler olarak kişi namaz kılınca sevabın bazen yarısının bazen altıda birinin bazen onda birinin yazılması ile ilgili hadis için bk. Ebû Dâvûd, “Salât” 124 (796) ve hatrına namaz dışında bir şey getirmeksizin iki rekat namaz kılanın günahlarının affolacağı ile ilgili hadis için bk. Buhârî, “Vudû”, 24 (159); Müslim, “Tahâret”, 3 (226); Ebû Dâvûd, “Salât” 157 (905). Ayrıca, namaz kılan kişinin sahip olması gereken hasletlerden biri olarak “huzûr-ı kalb”ın zikredildiği örnekler için bk. Ebû Tâlib el-Mekkî, *İlmü’l-kulûb*, 163; Gazzâlî, *İhyâu ‘ulûmi’d-dîn*, I/159-161.

⁷³³ Benzer bir ifade olarak bk. Ebrârın sevapları, mukarrebînin günahlarıdır. Aclûnî, *Keşfu’l-hafâ*, II/287 (1137); Kurtubî, *el-Câmi‘ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, XIV/152 (Tâhâ 20/120-122); Şehâbuddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî fî tefsîri’l-Kur’ânî’l-‘azîm ve ş-seb‘i’l-mesânî*, III/27 (el-Bakara 2/260); İmâm-ı Rabbânî, *Terceme-yi Mektûbât-ı Kudsiyye*, 24. mektûb, I/42; 127. mektûb, I/98.

ki ‘amel-i ‘ârif ihlâsa makrûn ola. Anın için Hazret-i Siddîk radiyallâhu ‘anh Hazret-i Peygamber’in sehvinı kendi savâbından iyi ve a‘lâ bilmiş ve anın sehvinı taleb buyurmuşdır; ya‘nî bi‘l-küllıyye kendisi o server-i enâmın sehvi olmasını ârzû ve temennî buyurmuşdır: “يَا لَيْتَنِي سَهُو مُحَمَّد”⁷³⁴ Ve ol server-i enâmın ‘amel-i sehvi meselâ dört rek‘at farzın iki rek‘atında sehv tarîkiyle selâm vermesi ki rivâyet olunmuşdır.⁷³⁵ Pes müntehînın namâzı üzerine semerât-ı dünyeviyyesi mevcûd iken ecr-i cezîl-i âhiret terettüb eder. Ammâ mübtedî ve ‘âmmînın namâzı anın hilâfıdır. Ma‘a-hâzâ asl su‘âle bu vechle de cevâb verilür ki umûr-ı erba‘a-yı mezkûrenin tamâm ve kemâl üzere ityân müntehînın nasîbidir; mübtedî ve ‘âmmî bu umûrın bi‘t-tamâm kemâl üzere ityânına muvaffak olmakdan uzaktır, her ne kadar mümkün ve câ‘iz ise de “وَأَنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ”⁷³⁶

Bizim şer‘atimizin aslı dördtür: Kitâb, sünnet, icmâ‘, kıyâsdır. İcmâ‘-i ümmet, kitâb ve sünnetden bir sened ve delîl olmadıkca vücûda gelmemişdir. Kıyâs dahi kitâb ve sünnetden bir hükme nazar edüp o hükmi şey’-i âharda bulmakla anı ana nazîr eylemişlerdir. Pes zâhir oldu ki bu ikisinin yine aslı kitâb ve sünnetdir.

İlhâm, ahkâm-ı şer‘ati bildirmege sebep degildir. Rü’yâ dahi böyledir. Allâh’a vâsıl olacak cümle yollar kapanmışdır; ancak Resûl-i Ekrem’in yolını tutan kimseye yol açıktır. Yol kitâb ve sünnete bağlıdır. Tefsîr ve ehâdîsi bilmeyene tasavvufda uymak câ‘iz degildir. Bir kimse dîni yalnız ‘ilm-i tevhîd ü kelâm ile tutmak istese [69^b] zındîk olur. Ve eger yalnız ‘ilm-i fıkıh ile tutmak istese fâsık olur. Ve eger yalnız ‘ilm-i tasavvuf ile tutmak dilese mülhid olur. Ammâ bu üç ‘ilmi hep berâber tahsîl ederse tahkîk bu

⁷³⁴ yâ leyletenî sehvu Muhammed: Keşke Muhammed (sav)’ın bir yanılması olsaydım. Şehâbuddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî fî tefsîri’l-Kur‘ânî’l-‘azîm ve ş-seb‘i’l-mesânî*, III/27 (el-Bakara 2/260).

⁷³⁵ Hz. Peygamber, namâzı eksik ya da fazla kıldırınca sahâbîler bu değışikliğin sebebini sormuş ve bunun üzerine Hz. Peygamber sehiv secdesi yapmış ve sonra cevaben şu hadis-i şerifi irat eylemiştir: “Ben de bir insanım, sizin gibi ben de unutturum.” Buhârî, “Salât”, 31 (401); Müslim, “Mesâcid”, 89 (572).

⁷³⁶ el-Bakara 2/45. ...Şüphesiz o (namaz), Allah’a saygıdan kalbi ürperenler dışında herkese zor ve ağır gelen bir görevdir.

⁷³⁷ Yazmada 68^b’de “ma‘lûm ola ki” ile başlayıp 69^a’da “وَأَنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ” ayeti ile biten bu kısım İmâm-ı Rabbânî’nin *Mektûbât*’ının Müstakîm-zâde Süleymân Sadeddîn Efendi tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesinden bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak alınmıştır. İmâm-ı Rabbânî, *Terceme-yi Mektûbât-ı Kudsiyye*, 305. mektûb, I/274-275.

vartadan kurtulup dîni dahi kurtarmış olur. Bu üç ‘ilm kitâb ve sünnetden alınmıştır.’⁷³⁸

‘Amelde iktisâd:

‘Amelde i’tidâle ri‘âyet edüp ne hadd’den aşırı ve ne eksik eyleye⁷³⁹. Kâlellâhu Te‘âlâ “يُرِيدُ اللَّهُ⁷⁴⁰ بِكُمْ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ” ya’nî ‘Allâh Te‘âlâ her emrde size kolaylık murâd eyler, zahmet ve meşakkat murâd eylemez.’ Diğer bir âyetde buyurır ki: “Ey îmân getüren kimseler, Allâh Te‘âlâ size helâl etdiği lezîz şeyleri harâm etmeyin ve tecâvüzlik edüp harâma dahi helâl demeyin. Allâh Te‘âlâ muhakkak tecâvüzlik edenleri sevmez (ya’nî anlara rızâsı yoktur).”⁷⁴²

Hazret-i Enes⁷⁴³ radiyallâhu ‘anh rivâyet eder ki: “Resûl-i Ekrem buyurdu ki: ‘Nefsinize katı katı ‘amelleri yüklenmeyin, tâ ki Allâh Te‘âlâ yüklendiğizi üzerinize vâcib kılmaya; zîrâ bir kavm nefslerine katı ‘amelleri yüklendilerse o yük ile kaldılar, hâlâ savma‘a ve kenîsâda olan ruhbânlar onların bekâyâsıdır. وَرَهْبَانِيَّةٌ ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ’⁷⁴⁴ Hakk Te‘âlâ buyurmuştur ki: ‘O ruhbâniyyet kendi îcâdlarındandır, biz üzerlerine farz eylemedik.’”⁷⁴⁵

Hazret-i Enes nakl eder ki: “Ashâb-ı güzînden bir bölük kimseler Hazret-i Pegamber’in harem-i mübâreklerine gelüp hâtûnlarından Resûl-i Ekrem’in ‘ibâdeti ne mertebe oldığını su’âl etdiler. Anlar dahi haber verdiler ki: ‘Gâh namâz kılar, gâh yatup uyur, gâh oruç tutar, gâh iftâr eder.’ Anlar bu haberi aldıklarında derler ki: ‘Bizimle peygamberin arası yer ile gök arası

⁷³⁸ Yazmada 69^a’da “bizim şerî‘atimizin aslı dördür” ile başlayıp 69^b’de “kitâb ve sünnetden alınmıştır” ile biten bu kısım Birgivi Mehmed Efendi’nin *et-Tarîkat-i Muhammediyye* adlı eserinin Vedâdî tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesinden bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak alınmıştır. Birgivi, *Tekmile-yi Terceme-yi Tarîkat-i Muhammediyye*, 13-14.

⁷³⁹ Yazmada: eylemeye.

⁷⁴⁰ اللّٰهُ: Yazmada yok.

⁷⁴¹ el-Bakara 2/185. ...Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez...

⁷⁴² el-Mâide 5/87.

⁷⁴³ Ebû Hamza Enes b. Mâlik b. Nadr el-Ensârî (ö. 93/711-12): Hz. Peygamber’e hizmetiyle tanınan ve en çok hadis rivayet eden sahâbîlerden biri. Geniş bilgi için bk. İbrahim Canan, “Enes b. Mâlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 11/234-235.

⁷⁴⁴ el-Hadîd 57/27. ...Uydurdıkları ruhbanlığa gelince, onu biz yazmadık...

⁷⁴⁵ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 52 (4904).

kadardır. Anın gelecek ve geçmiş günâhları yarlıganmışdır. Biz anımla berâber olamayız. Hemân bize lâzım olan muhkem ‘ibâdet etmektir.’ deyüp her biri ağır ve şiddetli ‘amel kasd eylediler. O zamânda Hazret-i Resûl-i Ekrem çıkageldi [70^a] ve anlara dedi ki: ‘Siz mi böyle ve böyle söylemişsiniz ve ‘ahd etmişsiniz? Âgâh olun, vallâhi Hakk’ın ‘azamet ve celâli için ben sizden ziyâde korkanlardanım ve ziyâde takvâ ile ‘amel edenlerdenim; ammâ ben sâ’im de olurum iftâr da ederim, namâz da kılarım ve yatur da uyurım ve hâtûnları alup nikâhlanırım. Her kim benim sünnetimi tutmaz ise benim hâss ümmetimden degildir.’ deyü buyurdu.”⁷⁴⁶

El-hâsıl bu hadîs-i şerîflerden anlaşılan budur ki ‘âbid olan mü’minler nefislerini katı mücâhedeye düşürmeyüp iktizâ etdiği yerde ruhsatla dahi ‘amel eylesünler.

“Nâfile oruçların en makbûli Hazret-i Dâvûd ‘aleyhi’s-selâmın orucıdır ki bir gün⁷⁴⁷ yer, bir günün sâ’im olurdu. Ve nâfile namâzın en makbûli Hazret-i Dâvûd namâzıdır ki nısf-ı geceye kadar uyurdu ve sülüsini kâ’im olup namâz kılardı ve yine sūdüsini ya’nî altıncı hissesini sabâh ağarmazdan evvelce istirâhat için uyurdu.”⁷⁴⁸

Bu husûsda fukahânın kelâmı budur ki ayakda dururken farzı edâdan ‘âciz olacak dereceye varıncaya kadar riyâzet edüp aç durmak câ’iz degildir. Hazret-i Resûl-i Ekrem, Mu‘âz⁷⁴⁹ radiyallâhu ‘anh hazretlerine hitâben buyurdu ki: “Yâ Mu‘âz, نَفْسُكَ مَطِيئَتُكَ فَارْفُقْ بِهَا”⁷⁵⁰ ‘Yâ Mu‘âz, vücûdın senin davarındır, ana rıfk eyle ya’nî mülâyemetle tut.’ ‘İbâdetden ‘âciz olacak kadar kuvvetsiz komamak gerekdir. ‘İbâdetin terki câ’iz olmadığı gibi terkine sebep olacak kadar açlık dahi câ’iz degildir.

⁷⁴⁶ Buhârî, “Nikâh”, 1 (5063).

⁷⁴⁷ Yazmada: gü.

⁷⁴⁸ Buhârî, “Teheccüd”, 7 (1131); “Enbiyâ”, 37 (3420)

⁷⁴⁹ Ebû Abdîrrahmân Muâz b. Cebel b. Amr el-Ensârî (ö. 17/638): Sahâbî. Geniş bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “Muâz b. Cebel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), 30/336-338.

⁷⁵⁰ ‘Nefsın bineğindir, ona yumuşak davran.’ manasındaki bu söz burada olduğu gibi çeşitli kaynaklarda hadis olarak kaydedilmiş olsa da hadis kaynaklarında tespit edilememiştir. Bahse konu sözün hadis olarak belirtildiği kaynaklara örnek olarak bk. Serahsî, *Mebisût*, 30/359; Ömer Nasûhî Bilmen, *Büyük İslâm İlmihâli*, 499.

“Ey kardaş, senin üzerinde Rabb’inin hakkı vardır. Ve ehlinin hakkı vardır. Ve kendi nefsinin hakkı vardır. Her bir hakk sâhibine hakkını edâ eyle.”⁷⁵¹ Resûl-i Ekrem buyurmuşlardır ki: ““Azîmet olan ‘ibâdeti vücûda getürmegi Hakk Te‘âlâ sevdiği gibi ruhsatı da sever.”⁷⁵² Ve bir rivâyetde: “Ma‘siyetin terkinî sevdiği gibi ruhsatın dahi vücûda getürilmesini sever.”⁷⁵³”⁷⁵⁴

‘Azîmet ve ruhsat:

Mefhûmında evvelen ve bi’z-zât makâsıd-ı uhreviyye mu‘teber olan sıfat [70^b] i’tibâriyle fi’l iki kısımdır: Biri ‘azîmet ve biri ruhsatdır. ‘Azîmet, “ibâdın ‘özrlerine mübtenî olmayarak ibtidâ’ en meşrû’ kılınan fi’l’dir. Ruhsat, ‘derece-yi sâniyede a‘zâr-ı şer‘iyye üzerine meşrû’ kılınan fi’l’dir.

‘Azîmet yedidir: Farz, vâcib, sünnet, nefl, harâm, mekrûh, mübâhdır.

<Ruhsat dört nev‘dir.>⁷⁵⁵

Farz, ‘ityânı râcih olmakla berâber terki delîl-i kat‘î ile memnû’ olan fi’l’dir. Farzın hakikatini i’tikâd ve mûcebiyle ‘amel lâzımdır. Farz iki dürlüdür: Biri farz-ı kifâye, diğeri farz-ı ‘ayndır. Farz-ı kifâye, ‘her kim ityân ederse etsün mücerred husûle gelmesiyle meşrû‘iyyetinden maksûd hâsıl olan fi’l’dir. Farz-ı kifâyenin hükmi, mükellefînden cümlesine o fi’lin lüzûmı ve ba‘zısının işlemesiyle diğerklerinden sukûtıdır. Farz-ı ‘ayn, ‘meşrû‘iyyetinden maksûdın muhâtabından her biri hakkında ancak kendinden ‘alâ hidetin sudûrıyla hâsıl olan fi’l’dir, Hâlık Te‘âlâ’ya hudû‘ ve huşû‘ melekesinin tahsîli gibi. Farz-ı ‘aynın hükmi, hakkında mefrûz kılınan kimse için ityânı kat‘iyyen lâzım olmak ve başkasının edâsıyla zimmeti berî olmamaktır.

⁷⁵¹ Buhârî, “Savm”, 51 (1968), “Edeb” 86 (6139).

⁷⁵² Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, XI/323 (11880).

⁷⁵³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/108 (5866, 5873).

⁷⁵⁴ Yazmada 69^b’de “‘amelde iktisâd: ‘amelde i’tidâle ri‘âyet” ile başlayıp 70^a’da “açlık dahî câ‘iz degildir” ile biten bu kısım Birgivî Mehmed Efendi’nin *et-Tarîkat-i Muhammediyye* adlı eserinin Vedâdî tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesinden bazı takdim-tehirler, sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak alınmıştır. Birgivî, *Tekmile-yi Terceme-yi Tarîkat-i Muhammediyye*, 19-23.

⁷⁵⁵ Yazmada 71^a’da “ruhsat” ile ilgili bilgi verilen kısımda aynıyla yer alan bu ifadenin buradan çıkarılması daha muvafıktır.

Vâcib, ‘ityânı râcih olmakla berâber terki delîl-i zannî ile memnû‘ olan fi‘l’dir. “Vâcib” lafzı ba‘zan ‘farz’ ma’nâsında dahi kullanılır. >Vâcibin ‘ameli lâzım ise de i‘tikâdı lâzım degildir.<

Sünnet, ‘ityânı râcih olmakla berâber terki hakkında men‘ bulunmayan, ve dinde tarîkat-i meslûke olan fi‘l’dir, ezân ve kâmet gibi. Sünnet iki dürlüdür: Biri sünnet-i hüddâdır, târiki levme müstehakk olur. Dîgeri sünnet-i zevâ’iddir, >meselâ şerîf işe sağıyla başlamak ve alçak işe solıyla başlamak gibi. Bu makûleye “sünnet-i zâ’ide” dedikleri gibi “müstehabbe” dahi denür,< târiki levme müstehakk olmaz. “Sünnet” lafzı, mutlak zikr olındıkda sünnet-i Nebî ile sâ’irlerinin sünnetine şâmil olur.

Nefl, ‘ityânı râcih olmakla berâber terki hakkında men‘ bulunmayan ve dinde bir tarîkat-ı meslûke olmayan fi‘l’dir. Neflin fâ’ili müstehakk-ı sevâb olursa da târiki müsî’ ‘add olunmaz ve kasden şurû‘ ile lâzım olur.

[71^a] Harâm, ‘terki râcih olmakla berâber işlenmesinden men‘ vârid olan fi‘l’dir. Harâmın fâ’ili ‘ikâba müstehakk olur. Harâm iki dürlüdür: Biri harâm li-‘aynihîdir, eger menşe’-i hürmet o harâmın ‘aynı olursa, âdem öldirmek, ölü eti yemek gibi. İkincisi harâm li-gayrihîdir, menşe’-i hürmet ol harâmın gayrı bir şey olursa, gayrın mâlını yemek gibi.

Mekrûh, ‘terki râcih olmakla berâber işlenmesi hakkında men‘ vârid olmayan fi‘l’dir. Mekrûh iki dürlüdür: Birincisi mekrûh-ı tenzihîdir, hill cihetine karîb olur. İkincisi mekrûh-ı tahrîmîdir, hürmet cihetine karîb olur.

Mübâh, ‘nazar-ı şâri‘de ityân ve terki müsâvî olan fi‘l’dir.

Ruhsat dört nev‘dir:

Nev‘-i evvel, muharremin ve hürmetin bekâsıyla berâber mübâh kılınan fi‘ldir. Mükreh olan kimsenin mâl-ı gayrı itlâf eylemesi ve muztarr olan kimsenin mâl-ı gayrı tenâvül etmesi gibi. Bu nev‘in hükmi sabr etdiği sûretde me’cûr olmakdır. İşte bu “‘azîmet” cihetidir. Lâkin mâl-ı gayrı itlâf ederek sonra tazmîn etmek de câ’izdir. “Ruhsat” tesmiyesinin sebebi de budur.

Nev‘-i sâni, ‘azîmeti mûcib olan ve ruhsatı tahrîm eden sebebin bekâsıyla berâber terâhî-yi hükmi me’zûn olan fi‘ldir, musâfirin iftârı gibi.

Nev‘-i sâlis, şerâ‘i‘-i sâlifede meşrû‘ olduğu hâlde sıklet ve su‘ûbetden dolayı şerî‘at-i İslâmiyye‘de meşrû‘ kılınmayan fi‘ldir, katl-i hatâda kısâsın ‘adem-i meşrû‘iyyeti gibi.

Nev‘-i râbi‘, ba‘zısı hakkında meşrû‘iyyeti bâkî olmakla berâber ba‘z-ı âhardan meşrû‘iyyeti sâkıt olan fi‘ldir, selem ya‘nî peşîn pâra ile veresiye mâl almak gibi. Selem, bey‘in bir nev‘idir. Bey‘de mebyi‘in mevcûd olması meşrût ve meşrû‘ olduğu hâlde [71^b] selemde bu meşrû‘iyyet sâkıt olmuştur. Hattâ bey‘in ta‘yîni aslâ şart degildir. Ve kezâ muztarr ve mükreh olan kimsenin ölü etini ekl etmesi gibi zamân-ı ıztırârda ekl-i meytenin hürmeti ibâhaya münkalib olur, hürmet ciheti kalmaz. Ve bu nev‘in hükmi, ‘azîmet cihetinin aslâ meşrû‘ olarak kalmamasıdır.

Kesel ve batâlet:

Bu çok mezmûm bir hasletdir. Hakk Te‘âlâ hazretleri “وَأَنْ لِّیْسَ لِلْإِنْسَانِ”⁷⁵⁶ buyurmadı mı! ‘İnsâna sa‘yinden gayrı menfa‘at verir şey yoktur.’ Ve Resûl-i Ekrem’in “اللهم انی اعوذ بك من الكسل والهم”⁷⁵⁷ deyü keselden Hakk’a sığındığı mezmûm olmasına delîl-i kâfîdir.

İnsân kendüyi taş mesâbesinde tutup fâ‘idesiz cemâda teşebbüh nefis ve beden helâkliline mü‘eddî olmasıdır. Hakk Te‘âlâ sa‘yi sever. Beyhûde çalışmak uyumadan çok iyidir. Ya‘nî uykuda batâlet ve kesel olduğundan ötüri mezmûmdur. Ammâ umûr-ı uhreviyyede batâlet ve kesel ve terk-i ‘amel mûcib-i hırmândır ve derecâtın fevtidir ve derekât-ı cehîmi mûcibdir. *Kur‘ân*’ın va‘d ve va‘îdine nazar olınsa hîçbir mevzû‘ında sa‘y u ‘amelsiz cennete duhûl ve cehennemden necât olduğına tasrîh yoktur. Ammâ umûr-ı dünyeviyyede tevekkül vârid olmuştur. Ve ‘acebdır ki ekser-i ‘avâmm umûr-ı âhiretde tevekkül edüp “Allâh kerîm ve gafûrdur.” deyü terk-i ictihâd ü ‘amel ile batâlet ve kesâleti ihtiyâr ederler. Ammâ ehl-i basîret ‘indinde bu recâ ve tevekkül makbûl degildir. Me‘âzallâh şeytânın iğvâsı ve gurûrıdır. Makbûl olan recâ ve tevekkül Allâh Te‘âlâ’nın emrine imtisâl ve nehyinden ictinâb ve tâ‘at u ‘ibâdetini iktisâb etdikden sonra rahmet-i Hakk’ı recâ ve

⁷⁵⁶ en-Necm 53/39. *Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur.*

⁷⁵⁷ Buhârî, “Deavât”, 39 (6368). *Allah ‘ım, tembellikten ve ihtiyarlayıp ele avuca düşmekten sana sığınırım.*

‘ibâdetinin hıfz ve sebâtında tevekkül [72^a] üzere olasın. Ammâ garîb budur ki umûr-ı dünyeviyyede aslâ kerem-i Hakk’a i’timâd ve tevekkül ve i’tikâd etmezler; belki sa’y ederler. Anın yüzde birin umûr-ı âhiret ve kurb-ı Hakk için etseler kibâr-ı evliyâdan olurlardı. Yakînen ma’lûm olsun ki sa’y u ictihâdsız merâtib-i ‘âliyye tahsîl ve mesûbât-ı bâkiyye tekmîl olunmaz. Kezâlik rif‘at-i dünyevî ve lezzet-i mecâzî, tahsîlinde birçok sa’y u ictihâd olmayınca hâsıl olmaz. Pes merâtib-i uhrevî, ki sa‘âdet-i hakîkiyye-yi bâkiyyedir, sa’y u ‘amelsiz hâsıl olmaz. Bugün a‘zâ sahîh ve kuvvet ve fırsat bâkî iken sa’y eyle ki nedâmet ve tahassür çekmeyesin. ‘Îlâc-ı kavîsi taleb-kârân-ı hakkla musâhabet ile batâlet ve keselden sakınup isrâfdan ictinâb eyle.⁷⁵⁸

İsrâf, iktisâd:

Ma’lûm ola ki isrâf harâm-ı kat‘îdir ve maraz-ı kalbîdir ve kötü hûydur. Sana isrâfın kabîh olması bâbında bu iki âyet-i kerîme kâfîdir: “وَلَا تُسْرِفُوا”⁷⁵⁹ ya’nî ‘İsrâf eylemen; zîrâ Allâh Te‘âlâ tahkîk müsrif kullarını sevmez, onlardan hoşnûd degildir.” “وَلَا تُبْذِرْ تَبْذِيرًا إِنَّ الْمُبْذِرِينَ كَانُوا”⁷⁶⁰ ‘Döküp saçmakla mâlınızı isrâf etmeyin, tahkîk bu hâlde olan kimse şeytânların ihvânıdır.’ İmdi şeytânın kardaşı şeytândır, şeytândan ise daha kötü olmaz. Kezâlik bu zemmden dahi kötü zemm olmaz.

Ve Allâh Te‘âlâ hazretleri “وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ”⁷⁶¹ âyet-i kerîmesinde müsriflere mâllarını vermekden nehy edüp ismlerden kabîh ism ile anları ta‘bîr eder ki “süfehâ” ismidir. Ve Fir‘avn’ı dahi “إِنَّهُ كَانَ عَلِيًّا”⁷⁶² مِنْ dahi “بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ”⁷⁶³ deyü zemm eyledi. Ve Lût kavmi dahi “بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ”⁷⁶⁴ kavliyle müsrif mezmûm olduğundan anınla zemm eyledi.

⁷⁵⁸ Yazmada 71^b’de “bu çok mezmûm bir hasletdir” ile başlayıp 72^a’da “isrâfdan ictinâb elye” ile biten bu kısım Birgivî Mehmed Efendi’nin *et-Tarîkat-i Muhammediyye* adlı eserinin Vedâdî tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesinden bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak alınmıştır. Birgivî, *Tekmile-yi Terceme-yi Tarîkat-i Muhammediyye*, 228-230.

⁷⁵⁹ el-A‘râf 7/31. ...Fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez.

⁷⁶⁰ el-İsrâ 17/26-27. ...Gereksiz yere de saçıp savurma. Zira böylesine saçıp savuranlar şeytanların dostlarıdır...

⁷⁶¹ en-Nisâ 4/5. Mallarınızı (reşit olmayanlara) vermeyin...

⁷⁶² إِنَّهُ كَانَ عَلِيًّا: Yazmada yok.

⁷⁶³ ed-Duhân 44/31. Çünkü o bir zorba idi, aşırı gidenlerdendi.

ان النبي عليه السلام“ [72^b] Sahîhayn’da⁷⁶⁵ vârid olan hadîs-i şerîfden biri: “نهى عن اضاءة المال نهى eyledi.’ Ve Tirmizî’de Ebî Berze⁷⁶⁷ rivâyetinde Resûl-i Ekrem buyurmuşdır ki: “ لا تزول⁷⁶⁸ قدما عبد يوم القيامة حتى يسأل عن عمره⁷⁶⁹ فيما أفناه وعن علمه فيم فعل⁷⁷⁰ وعن ماله من أين اكتسبه وفيم⁷⁷¹ أنفقه وعن جسمه فيم⁷⁷² أبلاه⁷⁷³” ‘Yevm-i kıyâmetde insânın ayağını ayağına degdirmezler, tâ dört şeyden su’âl olunmayınca: Biri ‘ömründen su’âl ederler ki nereye ifnâ etmiştir. İkincisi ‘ilminden su’âl ederler ki anınla ne ‘amel etmiştir. Üçüncüsü mâlından su’âl olunur ki nerden kesb edüp nereye infâk etdi. Dördüncüsü cisminden su’âl olunur ki ne hidmetde ifnâ etdi.’

İsrâfın mezmûm olmasının bir hikmeti ve sebep-i aslîsi budur ki mâl Allâh Te’âlâ hazretlerinin bir ni‘meti olup mezra‘a-yı âhiret kılınmıştır; zîrâ dünyâ ve âhiret mâl ile muntazam olup salâh-ı dâreyn ve sa‘âdet-i hayâteyn mâlla hâsıl olur.

Kâfir ile cihâd ve hacc-ı beytullâh anınla müyesser olur ve kıvâm-ı beden ki cemî‘-i fezâ’ilin temeli ve tâ‘at u ‘ibâdetin âleti mâldır. Zîrâ gıdâ ve libâs ve sükna anınla alınur ve dilenmek horluğundan anınla insân halâs bulur ve mutasaddikîn derecesine anınla nâ’il olunur ve sıla-yı rahm

⁷⁶⁴ Yâsîn 36/19. ...Bilakis, siz aşırı giden bir milletsiniz.

⁷⁶⁵ Buhârî (ö. 256/870) ile Müslim’in (ö. 261/875) *el-Câmi ‘u ş-sahîh*’lerine verilen ad. Geniş bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “Sahîhayn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), 35/527-530.

⁷⁶⁶ ‘Nebi aleyhisselam israfı nehyetmiştir.’ manasındaki bu ibarenin hadis metninin kendisi değil israfın yasaklanmasına dair Sahîhayn’da yani Buhârî’nin (bu metne benzer şekilde “ما ينهى عن اضاءة المال” yani ‘malı zayı etmenin yasaklanması’ babında bk. Ebû Abdillâh Muhammed ibn İsmâil el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, 5/2224) ve Müslim’in *el-Câmi ‘u ş-sahîh* adlı eserlerinde kaydedilen ve ‘Allah size, analara karşı gelmeyi, kız çocuklarını diri diri öldürmeyi, borcunuzu ödememeyi, hakkınız olmayan şeyi almayı haram kıldı. Dedi kodu etmeyi, çok soru sormayı ve malı zayı etmeyi de kerih gördü.’ in Allah حرم عليكم عقوق الأمهات وواد البنات، ومنع وهات. وكره لكم قيل وقال، وكثرة السؤال، “وإضاءة المال” hadisine işaret olduğu anlaşılmaktadır. Buhârî, “İstikrâd”, 19 (2408); Müslim, “Akdiyye”, 10 (1715).

⁷⁶⁷ Ebû Berze Nadle b. Ubeyd b. el-Hâris el-Eslemî (ö. 65/685 [?]): Sahâbî. Geniş bilgi için bk. Selman Başaran, “Ebû Berze”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 10/114-115.

⁷⁶⁸ يزول: Yazmada: تنزول.

⁷⁶⁹ عن اربع عن عمره: Yazmada: عن عمره.

⁷⁷⁰ ما عمل به: Yazmada: فيم فعل.

⁷⁷¹ فيما: Yazmada: فيم.

⁷⁷² فيما: Yazmada: فيم.

⁷⁷³ Tirmizî, “Kıyâmet”, 1 (2417).

eylemek ve hâcât-ı fukarâyı bitürmek ve borçlarını kazâ eyleyüp gamm ve gussalarını def‘ eylemek ve gönüllerine sürûr ve şâdı bırakmak ve tesellî-hâtır eylemek ve birçok mü’essesât-ı hayriyyeler yapmak hepsi mâl ile hâsıl olur. Hâlbuki nâsın hayırlısı nâsa nef‘i olandır. Ve tasadduk içün kesb etmek nâfile ‘ibâdetden afdaldır. Ve mâl ile menâzilin efdaline nâ’il olunur.

Buhârî⁷⁷⁴ ve Müslim’de⁷⁷⁵ İbn Mes‘ûd⁷⁷⁶ rivâyetinde Resûl-i Ekrem buyurmuşdır ki: “لا حسد الا فى اثنتين رجل آتاه الله مالا فسلطه على هلكته فى الحق” [73^a] ya’nî ‘Gıpta olunmaz, illâ iki kimseye olur: Biri o kimsedir ki Allâh Te‘âlâ hazretleri ana ‘ilm ve hikmet verüp anınla hükm eyleye, dîgeri de ol kimsedir ki Allâh Te‘âlâ ana mâl verüp ve hakk yolında ifnâ eylesine musallat eyleye.’

Resûl-i Ekrem, ‘Amr bin el-Âs⁷⁷⁸ hakkında “ نعم المال الصالح للرجل “ ‘Sâlih mâl, sâlih racül içün ne güzeldir.’ ve Hazret-i Enes’e⁷⁸⁰

⁷⁷⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fî el-Buhârî (ö. 256/870)’nin *Kur‘ân-ı Kerîm*’den sonra en güvenilir kitap kabul edilen *el-Câmi‘u’s-sahîh* adlı eseri. Geniş bilgi için bk. Muhammed Mustafa el-A‘zamî, “Buhârî, Muhammed b. İsmâîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 6/368-372. M. Yaşar Kandemir, “el-Câmiu’s-sahîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), 7/114-123.

⁷⁷⁵ Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875)’nin Kütüb-i Sitte’den biri olan *el-Câmi‘u’s-sahîh* adlı eseri. Geniş bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “Müslim b. Haccâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 32/93-94; “el-Câmiu’s-sahîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), 7/124-129.

⁷⁷⁶ Ebû Abdîrrahmân Abdullâh b. Mes‘ûd b. Gâfil b. Habîb el-Hüzelî (ö. 32/652-53): İlk müslümanlardan ve aşere-i mübeşşereden biri, Kûfe tefsir ve fıkıh mekteplerinin kurucusu. Geniş bilgi için bk. İsmail Cerrahoğlu, “Abdullah b. Mes‘ûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988), 1/114-117.

⁷⁷⁷ Buhârî, “İlm”, 15 (73); Müslim, “Salât-ı musâfirîn”, 268 (816). Yazmada: لا حسد الا فى اثنتين رجل آتاه الله الحكمة فهو يقضى بها و رجل آتاه الله مالا فسلطه على هلكته فى الحق. Hadisin yazmadaki kayıt biçiminde Buhârî ve Müslim’dekinden farklı olarak “Allah’ın kendisine hikmet verdiği ve onunla hükmedip onu öğreten kimse” ve “Allah’ın kendisine mal verdiği ve onu hak yolunda harcayan kimse” kısımlarında takdim-tehir yapıldığı anlaşılmaktadır.

⁷⁷⁸ Ebû Abdillâh (Ebû Muhammed) Amr b. el-Âs (el-Âsî) b. Vâil es-Sehmî el-Kureşî (ö. 43/664): Meşhur sahâbî, Mısır fâtihî ve devlet adamı. Geniş bilgi için bk. Ahmet Önkal, “Amr b. Âs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 3/79-81.

⁷⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/197 (17915); Buhârî, *el-Edebü’l-Müfred*, 140 (299); Beyhakî, *Şu‘abu’l-îmân*, II/91 (1248). Ayrıca bk. Mustafa Çağrı, “Sâlih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 36/31.

⁷⁸⁰ Ebû Hamza Enes b. Mâlik b. Nadr el-Ensârî (ö. 93/711-12): Hz. Peygamber’e hizmetiyle tanınan ve en çok hadis rivayet eden sahâbîlerden biri. Geniş bilgi için bk. İbrahim Canan, “Enes b. Mâlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 11/234-235.

du‘â eylediginde mâlının ve evlâdının çok olup mübârek olmasıyla du‘â eylemiştir.⁷⁸¹

Ka‘b bin Mâlik⁷⁸² radiyallâhu ‘anh bütün mâlını sadaka etmek murâd eylediginde Hazret-i Resûl-i Ekrem “أَمْسِكْ بَعْضَ مَالِكَ فَهُوَ خَيْرُ لَكَ”⁷⁸³ buyurmuşdur; ya‘nî ‘Mâlinin ba‘zısını sakla, o sana hayrlıdır.’

Ve Allâh Te‘âlâ hazretleri *Kur‘ân*’da mâla “hayr” nâmı koyup “إِنْ تَرَكَ وَوَجَدَكَ عَائِلًا”⁷⁸⁴ buyurdu. Ve habîbine mâlı minnet tutup “فَأَغْنِي”⁷⁸⁵ buyurdu; ya‘nî ‘Seni Rabb’in muhtâc bulup mâl-ı Hadîce⁷⁸⁶ ile ganî eyledi.’

Süfyân-ı Sevrî⁷⁸⁷ demişdir ki: “Mâl bu zamânda silâhdır.”⁷⁸⁸

Ve Sa‘îd⁷⁸⁹ bin Müseyyeb⁷⁹⁰ demişdir ki: “Deynini kazâ etmek için ve ‘ırsını beklemek için ve vârislerine mâl terk etmek için mâl taleb eylemeyen kimsede hayr yoktur.”⁷⁹¹

Ve İbn Cevzî⁷⁹² hazretleri demişdir ki: “Her ne zamân ki insânın kasdı ve niyyeti sahîh olursa mâl cem‘ eylemek terkinden bi‘l-ittifâk efdaldır.”⁷⁹³

⁷⁸¹ Buhârî, “Deavât”, 47 (6378).

⁷⁸² Ebû Abdillâh Kâ‘b b. Mâlik b. Ebî Kâ‘b Amr el-Hazrecî (ö. 50/670): Hz. Peygamber’in meşhur üç şairinden biri. Geniş bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “Kâ‘b b. Mâlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), 24/4-6.

⁷⁸³ Buhârî, “Vesâyâ”, 16 (2757); Müslim, “Tevbe”, 53 (2769).

⁷⁸⁴ el-Bakara 2/180. ...Eğer bir mal bırakacaksa vasiyet etmek...

⁷⁸⁵ ed-Duhâ 93/8. Seni fakir bulup zengin etmedi mi?

⁷⁸⁶ Ümmü’l-Kâsım (Ümmü’l-Hind) Hadîce bint Huveylid b. Esed b. Abdiluzâ b. Kusay el-Kureşîye (ö. 620): Hz. Peygamber’in ilk hanımı. Geniş bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “Hatice”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 16/465-466.

⁷⁸⁷ Ebû Abdillâh Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî (ö. 161/778): Kendi adıyla anılan fıkıh mezhebinin imamı, müfessir, muhaddis ve zâhid. Geniş bilgi için bk. Recep Özdirek - Ali Hakan Çavuşoğlu, “Süfyân es-Sevrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 38/23-28.

⁷⁸⁸ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü iblîs*, 178; İbn Kayyım el-Cevziyye, ‘*Uddetü’s-sâbirîn ve zahîretü’s-şâkirîn*, 499.

⁷⁸⁹ Yazmada: Sa‘îd.

⁷⁹⁰ Ebû Muhammed Saîd b. el-Müseyyeb (el-Müseyyib) b. Hazn el-Kureşî el-Mahzûmî (ö. 94/713): Medineli meşhur yedi tâbiîn fakihinden biri. Geniş bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “Saîd b. el-Müseyyeb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), 35/563-564.

⁷⁹¹ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü iblîs*, 178; İbn Kayyım el-Cevziyye, ‘*Uddetü’s-sâbirîn ve zahîretü’s-şâkirîn*, 499.

⁷⁹² Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201): İslâmî ilimlerin hemen her dalındaki çalışmalarıyla tanınan Hanbelî âlimi. Geniş bilgi

Bir kimse ehl ü ‘iyâline helâlinden çalışup kesb eylese fî-sebilillâh gâzî mertebesindedir. Her kim kendine ve ‘iyâline nafaka kesbinde olup ferâ’izullâhı yerine getirürse tahkîk mücâhedesı kâmil olur.

Mü’mîn-i kâmil olmak, zikre müdâvemet ve terk-i gîbet ve terk-i sû-yi zanndır. Bir kimsede bu üç haslet bulunursa Allâh Te‘âlâ sezmediği yerden rızkını verir. Mâlin iki ciheti vardır ki birbirine zıddır: biri hayr ve biri şerrdir. Eger mâl hayr tarafından kesb olunup hayra sarf olunursa makbûldür ve eger şerr tarafından kesb olunup şerre sarf olunursa mezmûmdur. İmdi mâl hakkında vârid olan medh ve zemm ikisi de hakkdır ve-lâkin her biri bir cihetledir.

[73^b] Pes mâl ni‘met-i ‘azîmedir. Anı isrâf etmek, Allâh Te‘âlâ hazretlerinin ni‘metini tahkîr ve ihânetdir ve küfrân-ı ni‘am olup mâl yok edüp şükrini terk etmektir. İşte kadrini bilmeyüp hakkını ri‘âyet eylemediği sebeble ‘itâb ve ‘ikâba müstehakk olur. Nitekim ni‘mete şükr, ni‘metin sebâtını ve ziyâdeligini iktizâ eder: “لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ”⁷⁹⁴

Ma‘lûm ola ki isrâf, ‘kavîce fâ‘ide-yi dîniyye ve mübâh fâ‘ide-yi dünyeviyye olmayan yere mâlını döküp saçmak’a derler.

Abdest almakda ve gusl etmede dahi çok su dökmek isrâfdır. İbn ‘Ömer⁷⁹⁵ rivâyet eder ki: “Bir def‘a Sa‘d bin Ebî Vakkâs⁷⁹⁶ abdest alırken Hazret-i Resûl-i Ekrem râst gelüp buyurdı ki: ‘ ما هذا السرف يا سعد قال افي ‘ ‘Yâ Sa‘d, bu isrâf nedir? Sa‘d

için bk. Yusuf Şevki Yavuz - Casim Avcı, “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferrec”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 20/543-549.

⁷⁹³ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü iblîs*, 181.

⁷⁹⁴ İbrâhîm 14/7. ...Eğer şükrederseniz, elbette size (nimetimi) artıracam...

⁷⁹⁵ Ebû Abdîrrahmân Abdullâh b. Ömer b. el-Hattâb el-Kureşî el-Adevî (ö. 73/693): Hz. Ömer’in oğlu, en çok hadis rivayet eden, en çok fetva veren yedi sâhâbîden ve abâdileden biri. Geniş bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “Abdullah b. Ömer b. Hattâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988), 1/126-128.

⁷⁹⁶ Ebû İshâk Sa‘d b. Ebî Vakkâs Mâlik b. Vüheyb (Üheyb/Vehb) el-Kureşî ez-Zührî (ö. 55/675): Aşere-i mübeşşereden olan sahâbî, kumandan. İbrahim Hatipoğlu, “Sa‘d b. Ebî Vakkâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), 35/372-374.

⁷⁹⁷ İbn Mâce, “Tahâret”, 48 (425).

dedi ki: ‘Ya abdestde isrâf olur mı?’ Resûl-i Ekrem de ‘Evet, eger ırmak kenârında dahi olsan yine hadd’den aşurınca isrâfdır.’ buyurdu.”⁷⁹⁸

Sadakada isrâf olur mı, olmaz mı?

Ma‘lûm ola ki ekser-i müfessirîn “وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ”⁷⁹⁹ kavlı-i şerîfinde infâkdan murâd fî-sebîlillâh mâlî sarf etmektir ve min-i teb‘îziyye getirilmesi ümmeti isrâfdan men‘ içündür.” demişler. “وَأْتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ”⁸⁰⁰ ya’nî ‘Hâsılın hakkını biçim gününde edâ eyleyüp ammâ isrâf eylemen. Allâh Te‘âlâ müsrif kullarından hoşnûd değildir.’ Ve bu âyetin nüzûlünde birkaç rivâyet vardır: Birisi budur ki Sâbit bin Kays⁸⁰¹ hurma bâğçesine girüp beş yüz ağacın hurmasını devşürüp o gün yine cümlesini fukarâya tasadduk edüp evine ve ehline nafaka olacak hurmadan bir şey alıkomadı, o zamânda “وَلَا تُسْرِفُوا” âyeti nâzil oldu. Ve bir rivâyetde “Mu‘âz bin Cebel⁸⁰² nâm sahâbîn⁸⁰³ bir hurması var idi, anı devşirüp⁸⁰⁴ hepsini bezl eyledi, o ehl ü ‘iyâline getürmedi.” denmiştir.⁸⁰⁵ Kezâlik men‘-i isrâfa delâlet eden âyetden biri “وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ”⁸⁰⁶ kavlı-i şerîfidir. [74^a] Ma’nâsı ‘Yâ habîbim; mâlını çok dağıtmakla dağıtma, melûl olursın.’ demektir. Ve âyetin sebep-i nüzûli: Bir gulâm huzûr-

⁷⁹⁸ Yazmada 72^a’da “ma‘lûm ola ki” ile başlayıp 73^b’de “haddden aşurınca isrâfdır buyurdu” ile biten bu kısım Birgivî Mehmed Efendi’nin *et-Tarîkat-i Muhammediyye* adlı eserinin Vedâdî tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesinden bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak alınmıştır. Birgivî, *Tekmile-yi Terceme-yi Tarîkat-i Muhammediyye*, 210-217.

⁷⁹⁹ el-Bakara 2/3; el-Enfâl 8/3; el-Hac 22/35; el-Kasas 28/54; es-Secde 32/16; eş-Şûrâ 42/38. ...*Kendilerine verdiğimiz mallardan Allah yolunda harcarlar.*

⁸⁰⁰ el-En‘âm 6/141. ...*Devşirilip toplandığı gün de hakkını (zekât ve sadakasını) verin, fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez.*

⁸⁰¹ Ebû Abdîrahmân (Ebû Muhammed) Sâbit b. Kays b. Şemmâs el-Hazrecî (ö. 12/633): Hatip ve şair sahâbî. Geniş bilgi için bk. Mustafa Karataş, “Sâbit b. Kays b. Şemmâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), 35/352-353.

⁸⁰² Ebû Abdîrahmân Muâz b. Cebel b. Amr el-Ensârî (ö. 17/638): Sahâbî. Geniş bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “Muâz b. Cebel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), 30/336-338.

⁸⁰³ Yazmada: sahâbenin. Bu kelime “Hz. Peygamber’in sohbetine katılanlar” manasında olup burada bahse konu kelimenin tekili olan *sahâbî* kelimesinin kullanılması daha muvafıktır. Geniş bilgi için bk. Mehmet Efendioğlu, “Sahâbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), 35/491-500.

⁸⁰⁴ Yazmada: devşirüp. Kelimenin “düşürmek” biçimi tespit edilememiştir. Kelimenin benzer biçimleri için bk. Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü*, II/1117.

⁸⁰⁵ Nüzul sebebine dair her iki rivayet için bk. Kurtubî, *el-Câmi ‘li-ahkâmi’l-Kur‘ân*, IX/72 (el-En‘âm 6/141).

⁸⁰⁶ el-İsrâ 17/29. ...*Büsbütün eli açık da olma...*

Rasûlullâh'a gelüp dedi ki: "Benim bir anam vardır, eli açık. Dünyâlıktan nemiz var ise hepsini dağıtdı ve ben çıplak kaldım. Şimdi beni sana gönderdi, tâ ki bana kendi gömlegini giydirsin." Resûl-i Ekrem dahi kemâl-i merhametinden gömlegini verdi ve kendi hânesi içre 'uryân kaldı. Bilâl⁸⁰⁷ ezân okudı, mescide gelmesi için ashâb intizâr eylediler. Sonra ba'zıları kalkup Resûl-i Ekrem'i hânesinde gömlekden 'ârî kalmış gördi. O vakt bu âyet-i kerîme nâzil oldu.⁸⁰⁸

Ve ehâdisden delîlin biri de budur ki Buhârî ve Müslim'de Ebû Hüreyre rivâyetinde Resûl-i Ekrem "خير الصدقة عن ظهر غنى"⁸⁰⁹ buyurmuşdur; ya'nî 'Sadakanın hayrlısı gınâ yüzünden ya'nî 'adem-i ihtiyâcdan verilendir.'

Begavî'de⁸¹⁰ Ebû Hüreyre rivâyetinde "Bir âdem gelüp huzûr-ı Nebî'de dedi ki: 'Bir altunım var, neleyeyim yâ Rasûlallâh?' Resûl-i Ekrem de 'Nefsine infâk eyle.' dedi. 'Başka bir altunım daha var.' dedi. Resûl-i Ekrem de 'Vâlideynine infâk eyle.' dedi. Yine 'Bir daha var.' dedi. 'Anı ehline infâk eyle.' dedi. Def'a 'Bir daha var.' dedi. Resûl-i Ekrem 'Sen a'lemsin!' dedi."⁸¹¹ Müslim'de Câbir'in⁸¹² rivâyetinde "İbtidâ nefsine, eger artarsa ehline, andan artarsa akrabâna..."⁸¹³

İmâm-ı Buhârî demişdir ki: "Bir kimse kendi ve ehli muhtâc veyâ borcu var iken sadaka verse o sadaka merdûddur, borcu edâ etmek evlâ ve ehakkdır." 'Ulemâ bunun üzerine ittifâk etmişlerdir ki kazâ-yı deyni koyup

⁸⁰⁷ Ebû Abdillâh (Ebû Abdilkerîm veya Ebû Amr) Bilâl b. Rebâh (ö. 20/641): Hz. Peygamber'in ilk müezzini olan sahâbî. Geniş bilgi için bk. Mustafa Fayda, "Bilâl-i Habeşî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 6/152-153.

⁸⁰⁸ Nüzul sebebine dair rivayet için bk. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, XIII/68 (el-İsrâ 17/29).

⁸⁰⁹ Buhârî, "Zekât", 18 (1426-1428); Müslim, "Zekât", 95 (1034); Ebû Dâvûd, "Zekât" 39 (1673).

⁸¹⁰ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) güvenilir hadis kaynaklarından derlediği hadisleri ihtiva eden eseri *Mesâbîhu's-sünne*. Geniş bilgi için bk. Mevlüt Güngör, "Begavî, Ferrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 5/340-341. İbrahim Hatipoğlu, "Mesâbîhu's-Sünne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004), 29/258-260.

⁸¹¹ Begavî, *Mesâbîhu's-sünne*, II/59 (1379). Begavî'de hadis metninde "altın" değil "dinar". Aynı hadis için bk. Ebû Dâvûd, "Zekât", 45 (1691).

⁸¹² Ebû Abdillâh Câbir b. Abdillâh b. Amr b. Harâm el-Ensârî (ö. 78/697): En çok hadis rivayet eden sahâbîlerden biri. Geniş bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Câbir b. Abdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 6/530-532.

⁸¹³ Müslim, "Zekât", 41 (997).

medyûn, mâlıyla sadaka eylemek câ'iz degildir. İmdi zâhir oldu ki hayrda dahi isrâf vardır; ammâ kişinin ehli ve 'iyâli ve akrabâsı olmayup ve kendüsi sabûr olduğu sûretde yâhûd bunlar da olup her biri sabûr olduğu sûretlerde ve borcu olmadığı sûretde ve kendi 'ibâdetine o infâkı mâni' olmadığı sûretlerde bütün mâlını tasadduk eylese isrâf olmaz, îsâr ki sehânın a'lâ mertebesi olmuş olur.⁸¹⁴

”لا خير في السرف ولا سرف في الخير“⁸¹⁵

3 Eylûl 1934



⁸¹⁴ Yazmada 73^b'de “sadakada isrâf olur mı” ile başlayıp 74^a'da “olmamış olur” ile biten bu kısım Birgivî Mehmed Efendi'nin *et-Tarikat-i Muhammediyye* adlı eserinin Vedâdî tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesinden bazı takdim-tehirler, sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak alınmıştır. Birgivî, *Tekmile-yi Terceme-yi Tarikat-i Muhammediyye*, 223-225.

⁸¹⁵ lâ hayra fi's-serefi ve lâ serefe fi'l-hayri: Hayırda israf ve israfta hayır yoktur.

[74^b] بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۱) الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۲) مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ (۳) إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ
نَسْتَعِينُ (۴)

إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ

İcmâl: ‘Ancak sana ‘ibâdet ederiz ki senden başka ‘ibâdete lâayık ve müstehakk yokdur ve ‘ibâdet ve sâ’ir havâyicde hâssaten senden yardım ve ‘inâyet taleb ederiz.’⁸¹⁶

Ben şehâdet ederim ki Hakk Te‘âlâ ‘âbidin ‘ibâdetinden istignâ sâhibi iken yine Hakk Te‘âlâ’dan gayrı ‘ibâdete müstehakk kimse yokdur. Bir kimsenin ‘ibâdeti Hakk Te‘âlâ’nın cenâb-ı kudsine lâayık olmakdan Hakk subhânehû ‘âlidir. Her ne kadar cenâb-ı kudsine lâayık ‘ibâdet bir kimseden sâdır olmadıysa da lâ mahâlete müstehakk-ı ‘ibâdet yine ancak odur.

>bir samt⁸¹⁷-i ulvî gûyâ tabî‘at

hâmûş hâmûş eyler ‘ibâdet

bir samt⁸¹⁸-i nâlân gûyâ ‘avâlim

etmekde zikr-i Hallâk dâ‘im

bir samt⁸¹⁹-i nâlân gûyâ ‘avâlim

etmekde zikr-i Hallâk dâ‘im⁸²⁰<

Ben şehâdet ederim ki mefhar-ı enâm, Hakk subhânehûnun Resûl’idir ve Hakk’dan tarîk-i ‘ibâdeti teblîğ edicidir. Pes Cenâb-ı Hakk’a lâayık ‘ibâdet ancak anın teblîği ve risâleti cihetinden me’hûz olan ‘ibâdetdir.

İcmâl: Bu sûre-yi kerîmeyi kırâ‘at eden kimse namâzda ise “نَعْبُدُ” ile “نَسْتَعِينُ” fi’llerindeki mütekellim-i ma‘a’l-gayr zamîrleri okuyan ile hafazaya ve salât-ı cemâ‘ate hâzır olanlara ve eger namâz hâricinde ise okuyan ile hafazaya ve sâ’ir muvahhidîne şâmil olur. Okuyan belki cemâ‘atin bereketi ile ‘ibâdeti kabûl olunur da hâcetine icâbet buyunılır diye

⁸¹⁶ Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *el-Mevâhibü l-‘Aliyye - Mevâkib*, I/4 (el-Fâtîha 1/4).

⁸¹⁷ Yazmada: sumt.

⁸¹⁸ Yazmada: sumt.

⁸¹⁹ Yazmada: sumt.

⁸²⁰ Tevfik Fikret, *Rübâb-ı Şikeste*, “Sabâh Ezânında” 220-221.

kendi ‘ibâdetini anların ‘ibâdeti ve hâcetini anların hâceti ile mezc eylemiştir; çûn-ki cemâ‘at içinde ‘ibâdet ve hâceti sâfî ve sâlih kullar bulunduğu cihetle hepsinin ‘ibâdet ve hâceti redd olunması ba‘îd olduğu gibi ba‘zısını kabûl edüp ba‘zısını redd eylemek dahi Erhame’r-râhimîn’in keremine lââyık degildir.

Gûyâ sûre-yi kerîmeyi okuyan “Yâ ilâhe’l-‘âlemîn, benim ‘ibâdetim envâ‘-ı taksîr ile âlûdedir; fakat cemî‘-i ‘âbidînin ‘ibâdetleriyle memzûcedir. İmdi edilen ‘ibâdeti biribirinden seçüp de ben kulının ‘ibâdetini [75^a] redd etmek ve evliyâ ve sulehânın ‘ibâdetleriyle muhtelit bulunan bütün ‘ibâdeti kabûl buyurmamak senin kerem-i vâsi‘ana lââyık degildir. ‘İbâdetlerimi anların ‘ibâdetlerine inzımâm eylemesi bereketi ile bana ‘avn u meded kıl.” diye tazarru‘ u niyâz etmiş oluyor. İşte cemâ‘atin meşrû‘ kılınmasında sırr u hikmet budur.

“إِيَّاكَ” zamîr-i mef‘ûlinin fi‘l üzere takdîmi hasr ve kasr içün olduğu beyân edilmişti. Bir de zât-ı Bârî kâ’inâtın mübdi‘i bulunduğundan tertîb fi‘z-zikr tertîb fi‘l-vücûda muvâfık olsun içün takdîm edilmiş olmak ihtimâli de vardır. Takdîmde şu tenbîh ve irşâd dahi vardır ki ‘âbid ma‘bûd-ı hakîkisine evvelen ve bi‘z-zât nazar edüp sonra ‘ibâdete nazar etmeli ve buna da kendisinden sâdır olmuş ‘ibâdetdir diye nazar etmeyüp belki Cenâb-ı Hakk’a bir nisbet-i şerîfedir ve kendisiyle mevlâsı arasında bir vuslatdır diye nazar eylemelidir; çûn-ki ‘ârifin vusûli ancak mülâhaza-yı Cenâb-ı Kuds’de müstağrak ve mâ-sivâsından bi‘l-küllîyye gâ’ib olmasıyladır, bir derecede ki hattâ ne nefsini ve ne nefsinin ahvâlinden bir hâlini mülâhaza edebilür ve şâyed böyle bir mülâhaza vâki‘ olsa bile bu mülâhaza Cenâb-ı Kuds’i mülâhaza etmek ve ana müntesib olmak i‘tibâriyle vukû‘ bulur.

Vusûl ancak mülâhaza-yı Cenâb-ı Kuds’de istiğrâk ve mâ-sivâdan bi‘l-küllîyye gîbet ile olduğu içündür ki Hakk Te‘âlâ hazretlerinin habîbi lisânından “لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا”⁸²¹ diye hikâye buyurduğu kelâm, kelîmi

⁸²¹ et-Tevbe 9/40. ... Üzülme, çünkü Allah bizimle beraberdir...

lisânından “إِنَّ مَعِيَ رَبِّي سَيَهْدِينِ”⁸²² sûretinde tahkiye buyurduğu kelâma tafdîl edilmiştir.

Habîb-i Ekrem ‘aleyhi’s-selâm Ebû Bekr⁸²³ radiyallâhu ‘anh hazretleriyle mağarada bulındıkları zamân zikr-i Mevlâ’yı zikr-i nefse takdîm ile yâr-i gârine [75^b] “لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا” diye tesliyet buyurduğu hâlde cenâb-ı kelîm Kitâbullâh’da zikr olındığı üzere zikr-i nefsi takdîm eyledi.

“إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” kavî-i kerîminde zamîr-i mansûbın tekrâr buyurulması ‘ibâdet ile isti‘ânenen her birinin Cenâb-ı Hakk’a maksûr ve münhasır bulındığını tensîs ve bir de münâcât ve hitâb ile ibrâz-ı istilzâz içündür.

Vâkı‘â “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَنَسْتَعِينُ” denilse ‘atîf dahi hasre delâlet ederse de bu hasr ‘ibâdet ile isti‘ânenin beynini cem‘ etmek i‘tibâriyle olmak da muhtemel bulındığına ve şu hâlde ‘ibâdet ile isti‘ânenin mecmû‘ı Cenâb-ı Hakk’a maksûr olup her biri ayrı ayrı kasr edilmemiş olacağına mebnî zamîrin tekrârıyla bu ihtimâl mündefî‘ olduğu gibi fazla olarak münâcât ve hitâb ile ibrâz-ı istilzâz dahi hâsıl olmuştur.

‘Abd, cemî‘-i mühimînâda ve ‘ale’l-husûs edâ-yı ‘ibâdâtta taleb-i ma‘ûneti takdîm edüp sonra ‘ibâdetin Cenâb-ı Hakk’a mahsûs olduğunu zikr eylemesi icâb eder iken ‘ibâdetin takdîm olunması rü’ûs-i âyât tevâfuk etsün ve vesîlenin taleb-i hâcet üzerine takdîmi icâbete daha dâ‘î olduğu bilünsün içündür.

Vech-i takdîm olmak üzere şu da denebilir ki mütekellimin ‘ibâdeti nefesine nisbet etmesi kendinden sâdır olan ‘ibâdeti bir emr-i ‘azîm ‘add ile kibr ve gurûrını îhâm eylediginden ‘ibâdeti nefesine nisbet ile kendisi için hâsıl olan rütbe kuvvet-i nefsiyle hâsıl olmayup ancak Cenâb-ı Kudüs’in ‘avnu tevfiği ile müyesser olduğuna delâlet etsün için “وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” kavlini

⁸²² eş-Şuarâ 26/62. ...Rabbim şüphesiz benimledir, bana yol gösterecektir.

⁸²³ Ebû Bekr es-Siddîk Abdullâh b. Ebî Kuhâfe Osmân b. Âmir el-Kureşî et-Teymî (ö. 13/634): İlk müslümanlardan, Hulefâ-yi Râşidîn’in birincisi (632-634). Geniş bilgi için bk. Mustafa Fayda, “Ebû Bekir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 10/101-108.

terdîf etmiştir. Bu veche göre “وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” kavlinden maksûd, ‘abdin ‘ibâdeti nefesine nisbet etmesinden husûle gelen tevehhümü izâledir.⁸²⁴

Îzâh: “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” kavli-i kerîminde zikr olunan icmâllerin hâsılı: ‘Ancak sana ‘ibâdet ederiz ki senden başka ‘ibâdete lâayık ve müstehakk yokdur ve ‘ibâdet ve sâ’ir havâyicide hâssaten senden yardım ve ‘inâyet talep ederiz.’⁸²⁵

[76^a] Bu hasre delâlet eden birkaç vech vardır:

Vech-i evvel: ‘İbâdet, tezellül ve hudû’ın aksâsından ve ta’zîmin nihâyetinden ‘ibâretdir. Bu da ancak gâyet-i in’âm sâdır olan zâta lâayıktır. Vücûh-ı in’âmın en büyüğü hayâtdır ve nâfi‘ olan şey’i halkdır.

Vech-i sâni: Hakk Te’âlâ hazretleri kendi nefisini burada beş ism ile tesmiye eyledi: Allâh, Rabb, Rahmân, Rahîm, Mâlik. Kulın dahi üç hâli vardır: Mâzî, hâzır, müstakbeldir. Ammâ mâzîde kul ma’dûm-ı mahz, meyyit ve câhil idi. Hakk Te’âlâ kudret-i ezeliyye ve ‘ilm-i ezelîsi ile anı ‘ademden vücûda, mevtden hayâta, ‘aczen kudrete, cehlden ‘ilme nakl eyledi. Pes bu ma’nâ i’tibârîyle Hakk Te’âlâ hazretleri “ilâh ve rabb”dır. Ammâ hâl-i hâzırda ise kulın ihtiyâc kapuları açıldı ve esbâb-ı zarûrât çoğaldı. Ke’enne Hakk Te’âlâ buyurur ki: “Ben ilâh ve rabb olduğumdan seni ‘ademden vücûda nakl eyledim; ammâ sen mevcûd oldıktan sonra bana ihtiyâcın çoğaldı, ‘Ben rahmân ve rahîmim.” Ammâ ‘abdin hâl-i müstakbeli ki öldükden sonraki hâlidir. Bu hâline ta’alluk eden sıfat “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ”dir. Pes şu beş sıfât, kulın üç hâline müte’allika oldu. İşte bundan zâhir oldu ki kulın mâzî, hâl ve istikbâldeki cemî‘-i mesâlihi ancak Allâh Te’âlâ hazretlerinin fazl u ihsânıyla tamâm olup kemâl bulur. İş böyle olunca kula ancak Allâh’a ‘ibâdetle meşgûl olmak vâcib olur. Şübhesiz bu vücûbı edâ için hasr tarîki üzere ‘Ancak sana ‘ibâdet ederiz ve hâssaten senden yardım talep ederiz.’ der.

⁸²⁴ Yazmada 74^b’de “bu sûre-yi kerîmeyi kırâ’at eden” ile başlayıp 75^b’de “tevehhümü izâledir” ile biten bu kısım bazı sadeleştirmeler, eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Bereket-zâde İsmâ’îl Hakkî’nin “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur’ân” adlı yazısından alınmıştır. Bereket-zâde İsmâ’îl Hakkî, “Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur’ân”, *Sırât-ı Müstakîm* 4/97 (1 Temmûz 1326 / 7 Recebül-l-ferd 1328), 317-318.

⁸²⁵ Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *el-Mevâhibü l-‘Aliyye - Mevâkib*, I/4 (el-Fâtîha 1/4).

Vech-i sâlis: “Vâcib li-zâtihî”den mâ-‘adâ her şey “mümkin li-zâtihî”dir ve her “mümkin li-zâtihî” de muhtâcdır. Muhtâc ise hâcet-i nefsiyle meşgûldür, gayrın ihtiyâcını def‘ edemez; çûn-ki bir şey zâtında ganî olmadıkca gayrın ihtiyâcını def‘e kâdir olamaz. Pes ganî li-zâtihî ve dâfi‘-i hâcât ancak Allâh Te‘âlâ hazretleridir. Öyle olunca ‘ibâdete⁸²⁶ müstehakk olan da ancak Allâh [76^b] ‘azîmü’ş-şândır. Anın içün hasr ile ‘Ancak sana ‘ibâdet ederiz ve hâssaten senden yardım taleb ederiz.’ der.

Fâ‘ide: “إِيَّاكَ نَعْبُدُ” nazm-ı celîlinde “إِيَّاكَ” kavî-i şerîfi “نَعْبُدُ” üzere takdîm olup da te’hîr sûretinde “نَعْبُدُكَ” denilmediğinde birkaç vech vardır:

Birinci vech: Kula şöyle bir tenbîh vardır ki ma‘bûd bi’l-hakk ancak Allâh Te‘âlâ’dır. Öyle olunca ta‘zîmde tekâsül etme, sağa ve sola iltifât eyleme.

İkinci vech: Vâcib li-zâtihî, mümkin li-zâtihî üzere vücûdda mukaddem olması vâcib olunca vâcib li-zâtihînin zikri de cemî‘-i ezkâr üzere mukaddem olması vâcib oldu.

Üçüncü vech:⁸²⁷ Bir kimsenin nazarı ni‘met vaktinde ancak mün‘ime olursa belâ vaktinde de anın nazarı ancak ibtilâ edene olur. Bu takdîr üzere o kimse cemî‘-i ahvâlinde ma‘rifet-i Hakk’a müstağrak olmuş olur.

“إِيَّاكَ نَعْبُدُ” nûn-ı cem‘de birkaç tenbîh vardır: Birincisi.⁸²⁸

⁸²⁶ Yazmada: ‘ibâte.

⁸²⁷ üçüncü vech: Yazmada: ve yine denilebilür ki.

⁸²⁸ Yazmada 76^a’da “bu hasre delâlet eden” ile başlayıp 76^b’de “birkaç tenbîh vardır: birincisi” ile biten bu kısım bazı eklemeler ve kısaltmalar yapılarak Fahrüddîn er-Râzî’nin *Mefâtihu’l-Gayb* adlı eserinden alınmıştır. Fahrüddîn er-Râzî, *Tefsîrü’l-Kebîr - Mefâtihu’l-Gayb*, I/246-251. Aynı kısım için bk. Sırrı-yı Giridî, *Sırr-ı Kur’ân*, III/156-170.

SONUÇ

Peygamberlik vazifesinin gereği olarak kendisine vahyedileni insanlara açıklaması dolayısıyla ilk müfessir Hz. Peygamber'dir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra ise ayetlerin açıklanması hususunda en önemli rolü sahabe ve tâbiîn üstlenmiştir. Daha sonraki dönemlerde bu çerçevedeki çalışmalar müfessirler tarafından sürdürülmüş ve tefsir, zamanla müstakil bir ilim dalı olarak teşekkül etmiştir.

Tefsir sahasında yapılan çalışmalar arasında tam *Kur'ân* tefsirlerinin yanı sıra müstakil sûre tefsirleri de bulunmaktadır. Bu bağlamda, “ümmü'l-*Kitâb*” olarak nitelenen Fâtiha sûresine de her dönemde ayrı bir ilgi gösterildiği anlaşılmaktadır. Çalışmamıza konu eser de bu ilginin bir tezahürü olarak 1934 yılında Arap harfleriyle kaleme alınmış bir Fâtiha sûresi tefsiridir.

Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'na 06 Mil Yz B 1194 numarası ve *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha* ismiyle kaydedilmiş olan eserin içerisinde müellifine ve adına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Eserin, hem muhtevası hem de yazıldığı dönem dikkate alındığında, Cumhuriyet dönemindeki tefsir çalışmaları literatürü açısından mühim olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, yaklaşık bir asır önce kaleme alınmış ancak neşredilmemiş olan söz konusu eserin okuyucuların istifadesine sunulması önemlidir. Bu amaca matuf olarak bu çalışmada; eserin üslubu, içeriği ve kaynakları çerçevesinde genel özellikleri ele alınmış, eserdeki tefsir metodu incelenerek bunlara dair örneklerle yer verilmiş ve metin Latin harflerine aktararak tahkik edilmiştir. Yapılan bu tahkik çalışması neticesinde şunlar söylenebilir:

Eser; bir mukaddime, bir icmal ve yedi bölümden oluşan; besmele ve sonrasındaki dört ayetin ele alındığı ve son bölümünün yarım kaldığı eksik bir Fâtiha sûresi tefsiridir.

Doğrudan işârî tefsir örneği tespit edemediğimiz eser, rivayet ve dirayet tefsir metotlarına dair; ayetin ayet ile tefsiri, ayetin hadis ile tefsiri, ayetin sahabe ve tâbiîn sözleri ile tefsiri, ayetin sebab-i nüzul ile tefsiri, ayetin

kıraat ile tefsiri; tefsirde lügat, nahiv ve sarf ilimlerinden yararlanılması, kelâmî ve fikhî konulara yer verilmesi gibi hussusiyetler bakımından birçok örneği muhtevidir.

Eserde; Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtîhu'l-Gayb*'ından Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin *Câmi'u's-sahih*'lerine, Serahsî'nin *Mebûsât*'undan Süleymân Sırrî'nin *Kenzü'l-'Akâ'id*'ine, İsmâ'îl Rusûhî-yi Ankaravî'nin *Mecmû'atu'l-Letâ'if* ve *Matmûratu'l-Ma'ârif*'inden Râgıb el-İsfahânî'nin *Müfredât*'ına, Mehmed Âkif'in irat ettiği cuma hutbesinin Eşref Edîb tarafından *Sebîlü'r-Reşâd*'da neşredilen metninden Tefvîk Fikret'in *Rûbâb-ı Şikeste*'sine kadar farklı alanlara ait pek çok kaynaktan çok sayıda alıntı mevcut olmakla birlikte yalnızca birkaç hadisin kaynağı belirtilmiştir.

Eserin bazı bölümleri üslup açısından daha ağır bir dile sahipken bazı bölümlerinde daha sade bir dilin hâkim olduğu görülmektedir. Bu durumun, alıntı yapılan eserlerin dil özelliklerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, alıntılardaki bazı kısımların daha anlaşılır kılınması maksadıyla yer yer sadeleştirilerek kaydedildiği de görülmektedir. Ayrıca, genel olarak akıcı bir dil kullanılmış olan eserde söz konusu alıntılar arasındaki geçişlerde bazı kopuklukların bulunması yer yer akıcılığı bozmaktadır.

Eserde; Fâtîha sûresinin ayetlerinin tefsirinin yanı sıra farklı ayet tefsirleri ve bazı bölümlerde Fâtîha sûresinin ayetlerinin tefsirinden daha fazla yer tutacak şekilde, “ahlâk-ı marziyye ve ahlâk-ı mezmûme, ‘amelde iktisâd, ‘azâb, ‘azîmet ve ruhsat, bey‘, bi‘set, deyn, du‘â, haşr, hukûkullâh ve hukûk-ı ‘ibâd, ‘ibâdet, ‘ibâdetlerin kazâları, isrâf ve iktisâd, istikâmet, kesel ve batâlet, murâbata, namâz, sadaka, sa‘y u cehd, sıdk, şâhitlik, tefekkür, tevhîd, ticâret, tövbe, va‘d ve va‘id, vasiyyet, vatan sevgisi” gibi farklı konular da ele alınmıştır. Sûrenin mesajını perdeleyecek şekilde eserde birçok konunun Fâtîha'nın tefsiriyle ilişkilendirilmesi; müellifin, Fâtîha sûresini *Kur'ân*'ın bir özeti olarak değerlendirmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Eser; hem içerdiği farklı konular hem de farklı ilim dallarına ait pek çok kaynaktan ihtiva ettiği alıntılar sebebiyle bir derleme hüviyetindedir. Ancak, eserin kaleme alındığı dönem dikkate alındığında bu

derleme faaliyetinin bir nakısa olarak addedilmemesi, bilakis eski ve kıymetli şeylerin yeni dönemde de insanların istifadesine sunulmasına matuf bir çabanın ürünü olarak değerlendirilmesi daha isabetli olacaktır.



KAYNAKLAR

- Abay, Muhammet. “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”. *Dîvân: İlmî Araştırmalar* 4/6 (1999), 249-303.
- Aclûnî, İsmâîl bin Muhammed. *Keşfü'l-Hafâ - Halk Arasındaki Rivayetlerin İlmî Değeri*. çev. Mustafa Genç. 4 Cilt. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2019.
- Açıl, Berat vd. *Tenkitli Neşir Kılavuzu (Osmanlı Türkçesi Metinleri İçin)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2022.
- Ahmed bin Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. 6 Cilt. Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1405/1985.
- Ahmed Na'îm, “Ahlâk-ı İslâmiyyenin Esâsları”. *Sebîlü'r-Reşâd* 9/226 (27 Kânûn-ı evvel 1328 / 30 Muharrem 1331), 310-311; 9/232 (7 Şubat 1328 / 14 Rebî'ü'l-evvel 1331), 409-410; 9/233 (14 Şubat 1328 / 21 Rebî'ü'l-evvel 1331), 421-422; 9/234 (21 Şubat 1328 / 28 Rebî'ü'l-evvel 1331), 439-440; 10/236 (7 Mart 1329 / 12 Rebî'ü'l-âhir 1331), 17-18; 10/237 (14 Mart 1329 / 19 Rebî'ü'l-âhir 1331), 38-39.
- Ahmed Na'îm, “Hadîs-i Şerîf”. *Sebîlü'r-Reşâd* 11/283 (30 Kânûn-ı sâni 1329 / 16 Rebî'ü'l-evvel 1332), 354-356.
- Ahmed Na'îm, “İslâmiyyetin Esâsları, Mâzîsi ve Hâli”. *Sebîlü'r-Reşâd* 11/284 (6 Şubat 1329 / 23 Rebî'ü'l-evvel 1332), 369-376.
- Alpaydın, Mehmet Akif. “Osmanlı Dönemi Türkçe Tefsir Eserleri”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (Aralık 2016), 131-164.
- Altıkulaç, Tayyar. “Kisâi, Ali b. Hamza”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/69-70. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002.
- Altıkulaç, Tayyar. “Ya'kûb el-Hadramî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/282-284. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Âlûsî, Şehâbuddîn Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve ş-seb'i'l-mesânî*. 30 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, [ty.].

- Ankaravî, İsmâ'îl Rusûhî. *Mecmû'atu'l-Letâ'if ve Matmûratu'l-Ma'ârif - Şerh-i Mesnevî*. İstanbul: Matba'a-yı 'Âmire, 1289.
- Ankaravî, İsmâ'îl Rusûhî. *Minhâcü'l-Fukarâ*. Bulak: Dârü't-Tıbâ'atü'l-Bâhire, 1256.
- Apaydın, H. Yunus. *İslam Hukuk Usulü*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2017.
- Atay, Hüseyin vd., *Arapça-Türkçe Büyük Lûgat*. 3 Cilt. Ankara: Bayrak Matbaası, 1964, I; Hilal Matbaası, 1968, II; [yay.y], 1981, III.
- Aydar, Hidayet. "Anadolu Coğrafyasında Türkçe Yazılmış İlk Fatiha Tefsiri". *Osmanlıda İlm-i Tefsir*. ed. M. Taha Boyalık - Harun Avcı. 111-180. İstanbul: İsar Yayınları, 2019.
- Aydınlı, Abdullah. "Ebû Zer el-Gıfârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/266-269. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- A'zamî, Muhammed Mustafa. "Buhârî, Muhammed b. İsmâîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/368-372. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Başaran, Selman. "Ebû Berze". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/114-115. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Begavî, Ebî Muhammed el-Hüseyin bin Mes'ûd ibn Muhammed el-Ferrâ. *Mesâbîhu's-sünne*. thk. Yusûf 'Abdurrahmân Mar'aşlı, Muhammed Selîm İbrâhîm Semâre, Cemâl Hamdî ez-Zehebî. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1407/1987.
- Bereket-zâde İsmâ'îl Hakkî. "Necâ'ib-i Kur'âniyye". *Sırât-ı Müstakîm* 1/2 (21 Ağustos 1324 / 7 Şa'bân 1326), 23-24; 1/3 (28 Ağustos 1324 / 14 Şa'bân 1326), 38-40; 1/7 (25 Eylül 1324 / 12 Ramazân 1326), 98; 1/8 (2 Teşrîn-i evvel 1324 / 19 Ramazân 1326), 114-116; 1/9 (9 Teşrîn-i evvel 1324 / 26 Ramazân 1326), 131-133; 1/22 (8 Kânûn-ı sâni 1324 / 28 Zi'l-hicce 1326), 338-340; 1/24 (22 Kânûn-ı sâni 1324 / 12 Muharrem 1327), 371-374; 2/31 (12 Mart 1325 / 3 Rebî'ü'l-evvel 1327), 66-69; 2/35 (23 Nisân 1325 / 16 Rebî'u'l-âhir

1327), 130-131; 2/37 (7 Mayıs 1325 / 30 Rebî'ü'l-âhir 1327), 163-165; 2/38 (14 Mayıs 1325 / 7 Cemâziye'l-evvel 1327), 178-180; 2/39 (21 Mayıs 1325 / 14 Cemâziye'l-evvel 1327), 194-196.

Bereket-zâde İsmâ'il Hakkî. "Tefsîr-i Şerîf - Envâr-ı Kur'ân". *Sırât-ı Müstakîm* 4/90 (13 Mayıs 1326 / 17 Cemâziye'l-evvel 1328), 201-203; 4/91 (20 Mayıs 1326 / 24 Cemâziye'l-evvel 1328), 217-219; 4/92 (27 Mayıs 1326 / 1 Cemâziye'l-âhir 1328), 233-235; 4/93 (3 Hazîrân 1326 / 8 Cemâziye'l-âhir 1328), 253-256; 4/94 (10 Hazîrân 1326 / 15 Cemâziye'l-âhir 1328), 269-272; 4/95 (17 Hazîrân 1326 / 22 Cemâziye'l-âhir 1328), 285-287; 4/96 (24 Hazîrân 1326 / 29 Cemâziye'l-âhir 1328), 301-303; 4/97 (1 Temmûz 1326 / 7 Recebü'l-ferd 1328), 317-319; 5/108 (16 Eylül 1326 / 25 Ramazân 1328), 55-58; 6/136 (31 Mart 1327 / 13 Rebî'ü'l-âhir 1329), 81-83.

Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed bin el-Hüseyn. *Delâ'ilü'n-nübüvve - Hz. Muhammed'in Mucizelerle Dolu Hayatı*. çev. Hasan Yıldız - Hüseyin Yıldız - Zekeriya Yıldız. 5 Cilt. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2017.

Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed bin el-Hüseyn. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed 'Abdülkâdir 'Atâ. 11 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1424/2003.

Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed bin el-Hüseyn. *Şu'abu'l-îmân*. thk. Ebî Hâcer Muhammed Sa'îd bin Besyûnî Zağlûl. 9 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1421/2000.

Beyzâvî, Nâsirü'd-dîn Ebî Sa'îd 'Abdullâh bin Ömer bin Muhammed eş-Şîrâzî. *Tefsîrü'l-Beyzâvî - Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. nşr. Muhammed Subhî Hallâk - Muhammed Ahmed el-Atraş. 3 Cilt. Dimaşk-Beyrût: Dâru'r-Reşîd, 1421/2000.

Bilmen, Ömer Nasûhî. *Büyük İslâm İlmihâli*. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2006.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzah İlm-i Kelâm - Ehl-i Sünnet İtikadı*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2015.

- Birgivi, Takıyyü'd-dîn Mehmed. *Tekmile-yi Terceme-yi Tarikat-i Muhammediyye*. çev. Vedâdî. İstanbul: Matba'a-yı Dârü's-Saltanatü's-Seniyye (Matba'a-yı 'Âmire), 1256.
- Birişik, Abdulhamit. "Kıraat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/425-432. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022.
- Birişik, Abdulhamit. "Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/281-290. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- Bozkurt, Nahide. "Hârûnürreşîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/258-261. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed ibn İsmâîl. *el-Edebü'l-Müfred Tercüme ve Şerhi*. çev. Mehmet Yaşar Kandemir. İstanbul: Tahlil Yayınları, 1438/2017.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed ibn İsmâîl. *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*. çev. Mehmed Sofuoğlu. 16 Cilt. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1987.
- Buhârî, Ebû 'Abdillâh Muhammed ibn İsmâ'îl. *Sahîhu'l-Buhârî*. Dimaşk-Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1423/2002.
- Bursevî, İsmâ'îl Hakkî. *Rûhu'l-Beyân*. thk. Ahmed 'İzzû İnâye ed-Dimaşkî. 10 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2001.
- Canan, İbrahim. "Enes b. Mâlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/234-235. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Abdullah b. Mes'ûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/114-117. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Garîbü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/379-380. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- Cürcânî, Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbu't-Ta'rîfât - Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*. çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.

- Çağrı, Mustafa. “Gazzâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/489-505. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.
- Çağrı, Mustafa. “Sâlih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/31-32. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.
- Çağrı, Mustafa. “Vatan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/563-564. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Çakan, İsmail Lütfi - Eroğlu, Muhammed. “Abdullah b. Abbas”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/76-79. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988.
- Çakan, İsmail Lütfi. “el-Câmiu’s-sahîh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/129-132. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Demir, Ziya. *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatiha Tefsirleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987.
- Demircan, Adnan. “Utbe b. Rebîa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/235-236. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Dihlevî, Abdülazîz b. Şah Velîyullah. *Bustânü’l-Muhaddisîn*, çev. Ali Osman Koçkuzu, Ankara 2023, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Durmuş, İsmail. “Nahiv”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/300-306. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.
- Durmuş, İsmail. “Sözlük”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/398-401. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.
- Ebû Dâvûd, Süleymân bin Eş’as bin İshâk bin Beşîr bin Şeddâd bin ‘Amr el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şu’ayb el-Arnaût - Muhammed Kâmil Karabelli. 7 Cilt. Beyrût: Dâru’r-Risâletü’l-‘Âlemiyye, 1430/2009.
- Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed bin ‘Alî bin ‘Atıyye el-Hârisî. *İlmü’l-kulûb*. thk. ‘Abdülkâdir Ahmed ‘Atâ. Kâhire: Mektebetü’l-Kâhire, 1384/1964.

- Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed bin ‘Alî bin ‘Atıyye. *Kûtu’l-kulûb fi mu‘âmeleti’l-mahbûb ve vasfî tarîki’l-mürîd ilâ makâmî’t-tevhîd*. thk. Mahmûd İbrâhîm Muhammed er-Rıdvânî. 3 Cilt. Kâhire: Mektebetü Dâru’t-Terâs, 1422/2001.
- Ebu’s-Su‘ûd bin Muhammed el-‘Îmâdî el-Hanefî. *Tefsîrû Ebi’s-Su‘ûd ev İrşâdû’l-‘akli’s-selîm ilâ mezâyâ’l-Kitâbi’l-Kerîm*. thk. ‘Abdülkadîr Ahmed ‘Atâ. 5 Cilt. Riyâd: Mektebetü’r-Riyâdî’l-Hadîse, [ty.].
- Efendioğlu, Mehmet. “Sahâbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/491-500. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.
- Efendioğlu, Mehmet. “Saîd b. Cübeyr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/552-554. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008.
- Efendioğlu, Mehmet. “Suheyb b. Sinân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/476-477. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.
- Eşref Edîb. “Hutbe ve Mevâ’iz - İkinci Mev’iza”. *Sebilü’r-Reşâd* 9/231 (31 Kânûn-ı sâni 1328 / 7 Rebî‘ü’l-evvel 1331), 389-395.
- Fayda, Mustafa. “Âişe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/201-205. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989.
- Fayda, Mustafa. “Bilâl-i Habeşî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/152-153. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Fayda, Mustafa. “Ebû Bekir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/101-108. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Fayda, Mustafa. “Ömer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/44-51. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.
- Fenârî, Şemse’d-dîn Muhammed bin Hamza bin Muhammed er-Rûmî, *Fusûlü’l-bedâ’i’ fi usûli’ş-şerâ’i’*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan ‘İsmâ’îl. 2 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1427/2006.
- Fîrûzâbâdî, Mecdü’d-dîn Ebû Tâhir Muhammed bin Ya’kûb. *el-ukyânûsu’l-basît fi tercemeti’l-kâmûsi’l-muhît*. çev. Ahmed ‘Âsım. 3 Cilt. İstanbul: Matba‘a-yı Bahriyye, I 1268, II 1269, III 1272.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1402/1982.
- Genç, Mustafa. “‘İlmi Çin’de De Olsa Talep Edin, Çünkü İlim Talep Etmek Her Müslümana Farzdır’ Rivayetinin Sened ve Metin Analizi”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/43 (Haziran 2021), 247-275. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.872340>.
- Güngör, Mevlüt. “Begavî, Ferrâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/340-341. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Hakçıoğlu, Muhammed Meşhud - Hakçıoğlu, Muhammed Şehit. “Sarf İlmi ve Bazı Âyetlerin Açıklanması Bağlamında Bu İlmin Önemi Üzerine Bir İnceleme”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2023), 42-55. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2023.9.1.03>.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nîsâbü'rî. *Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafâ 'Abdülkâdir 'Atâ. 5 cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2002.
- Harman, Ömer Faruk. “Bel'am b. Bâûrâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/389-390. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Harman, Ömer Faruk. “Men ve Selvâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/107-108. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004.
- Hasan-ı Enverî, *Ferheng-i Buzurg-i Suhan*, Tahran, Neşr-i Suhan, 1382.
- Hatipoğlu, İbrahim. “Mesâbîhu's-Sünne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/258-260. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004.
- Hatipoğlu, İbrahim. “Sa'd b. Ebî Vakkâs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/372-374. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008.
- Hüseyin 'Avnî. “‘İlm-i Kelâm - 6”. *Dârü'l-fünûn Dersleri* 2/36 (26 Temmûz 1326), 81-112.
- Hüseyin Vâiz-i Kâşifî. *el-Mevâhibü'l-'Aliyye - Mevâkib*. çev. İsmâ'îl Ferrûh. 2 Cilt. İstanbul: Matba'a-yı 'Âmire, 1282.

- İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed bin Ebî Bekr bin Eyyûb. *'Uddetü's-sâbirîn ve zahîretü's-şâkirîn*. thk. İsmâ'îl bin Gâzî Merhabâ. Cidde: Dâru 'Âlemi'l-Fevâ'id, [ty.].
- İbn Kesîr, 'İmâdü'd-dîn Ebü'l-Fidâ' İsmâ'îl ed-Dımaşkî. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Mustafâ Seyyid Muhammed vd. 15 Cilt. Cîze: Müessesetü Kurtuba; Mektebetü'l-Evlâdi's-Şeyh li't-Türâs, 1421/2000.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed bin Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd 'Abdülbâkî. 2 Cilt. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, 1373/1953.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec 'Abdurrahmân el-Bağdâdî. *el-Mevzû'ât mine'l-ehâdissi'l-merfû'ât*. nşr. Nure'd-dîn bin Şükrî bin 'Alî Boyacılar. Riyâd: Mektebetü Edvâu's-Selef, 1418/1997.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec 'Abdurrahmân el-Bağdâdî. *Telbîsü iblîs*. Kâhire: 'İdâretü't-Tıbbâ'ati'l-Münîriyye, 1368.
- İbnü'l-Esîr, Mecdü'd-dîn Ebü's-Sa'âdât el-Mübârek bin Muhammed el-Cezerî *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 5 Cilt. Kâhire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1383/1963.
- İmâm-ı Rabbânî, Ahmed bin 'Abdilehad bin Zeyni'l-âbidîn el-Fârûkî es-Sirhindî. *Terceme-yi Mektûbât-ı Kudsiyye*, çev. Müstakîm-zâde Süleymân Sadeddin Efendi, 2 Cilt. İstanbul: el-Hâcc 'Alî Rızâ Efendi Litografya Matba'ası, 1277.
- İsfahanî, Rağîb. *Müfredât - Kur'an Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- Kandemir, M. Yaşar. "Abdullah b. Ömer b. Hattâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/126-128. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988.
- Kandemir, M. Yaşar. "Câbir b. Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/530-532. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.

- Kandemir, M. Yaşar. “Ebû Dâvûd es-Sicistânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/119-121. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Kandemir, M. Yaşar. “Ebû Hüreyre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/160-167. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Kandemir, M. Yaşar. “el-Câmiu’s-sahîh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/124-129. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Kandemir, M. Yaşar. “el-Câmiu’s-sahîh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/114-123. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Kandemir, M. Yaşar. “es-Sünen”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/145-147. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Kandemir, M. Yaşar. “es-Sünen”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/143-145. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Kandemir, M. Yaşar. “Hatice”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/465-466. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- Kandemir, M. Yaşar. “İbn Mâce”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/161-162. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.
- Kandemir, M. Yaşar. “Kâ‘b b. Mâlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/4-6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- Kandemir, M. Yaşar. “Muâz b. Cebel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/336-338. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.
- Kandemir, M. Yaşar. “Müslim b. Haccâc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/93-94. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.
- Kandemir, M. Yaşar. “Sahîhayn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/527-530. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008.
- Kandemir, M. Yaşar. “Saîd b. el-Müseyyeb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/563-564. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008.
- Kandemir, M. Yaşar. “Tirmizî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/202-204. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.

- Kapar, Mehmet Ali. “Ebû Cehil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/117-118. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Karataş, Mustafa. “Sâbit b. Kays b. Şemmâs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/352-353. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008.
- Kaya, Mahmut. “Aristo”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/375-378. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- Kılıç, Hulusi. “Sarf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/136-137. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.
- Koç, Mehmet Akif - Pak, Zekeriya. “Rivâyet Ağırlıklı Tefsirler”. *Kur’an İlimleri ve Tefsir Tarihi El Kitabı*. ed. Mehmet Akif Koç. 147-167. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2022.
- Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. çev. Hayreddin Karaman - Ali Özek - İbrahim Kâfi Dönmez - Mustafa Çağrı - Sadreddin Gümüş - Ali Turgut. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed bin Ahmed bin Ebî Bekr. *el-Câmi’ li-ahkâmî’l-Kur’ân*. 24 Cilt. thk. ‘Abdullâh bin ‘Abdilmuhsin Türkî. Beyrût: Mü’essesetü’r-Risâle, 1427/2006.
- Kuşeyrî, Ebü’l-Kâsım ‘Abdülkerîm bin Hevâzin bin ‘Abdûlmelîk. *er-Risaletü’l-Kuşeyriyye*. thk. Ma’rûf Mustafâ Zerîk. Beyrût: Mektebetü’l-Asriyye, 1421/2001.
- Kuşeyrî, Ebü’l-Kâsım ‘Abdülkerîm bin Hevâzin bin ‘Abdûlmelîk. *Tefsîrû’l-Kuşeyrî - Letâ’ifü’l-işârât*. 3 Cilt. Beyrût: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiye, 1428/2007.
- Küçük, Raşit. “Ebû Saîd el-Hudrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/223-224. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Mahmûd Es’âd. “Filipin Ahâlî-yi İslâmiyyesine”. *Sebilü’r-Reşâd* 10/248 (30 Mayıs 1329 / 7 Receb 1331), 229-230.
- Mecelle-yi Ahkâm-ı Adliyye*. İstanbul: Matba’a-yı ‘Osmâniyye, 1300.

- Mehmed Tayyib. “Sa‘yin Meşrû‘iyyeti”. *Beyânü’l-Hakk* 1/13 (15 Kânûn-ı evvel 1324 / 4 Zi’l-hicce 1326), 283.
- Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i Ma‘nevî*. çev. Derya Örs - Hicabi Kırlangıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Molla Hüsrev. *Mir‘âtü’l-usûl*. Der-i Sa‘âdet: Şirket-i Sahâfiyye-yi ‘Osmâniyye, 1321.
- Molla Hüsrev. *Teshîlü Mirkâtî’l-vusûl ilâ ‘ilmi’l-usûl*. çev. Osmân bin Mustafâ el-Gelibolî. İstanbul: Matba‘a-yı ‘Âmire, 1288.
- Mu‘allim Nâcî. *İ‘câz-i Kur‘ân*. Kostantiniyye: Matba‘a-yı Ebü’z-Ziyâ, 1301.
- Müslim, Ebü’l-Hüseyn Müslim bin el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd ‘Abdülbâkî. 5 Cilt. Kâhire: Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-‘Arabiyye, 1411/1991.
- Müttakî, ‘Alî el-Hindî. *Kenzü’l-‘ummâl fî süneni’l-akvâl ve’l-ef‘âl*. 18 Cilt. Beyrût: Mü’essesetü’r-Risâle, 1405/1985.
- Nâbî, Yûsuf. *Nâbî Dîvânı*. haz. Ali Fuat Bilkan. Ankara: Akçağ Yayınları, 2011.
- Okumuş, Mesut. “Tefsir Usulü”. *Kur‘an İlimleri ve Tefsir Tarihi El Kitabı*. ed. Mehmet Akif Koç. 279-375. Ankara: Grafiker Yayınları, 2022.
- Olguner, Fahrettin. “Eflâtun”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/469-476. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Öğüt, Salim. “Ebû Yûsuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/260-265. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Önkal, Ahmet. “Amr b. Âs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/79-81. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- Özdirek, Recep - Çavuşoğlu, Ali Hakan. “Süfyân es-Sevrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/23-28. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.

- Özen, Şükrü. “Kādî Şüreyh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/119-121. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- Öz, Mustafa. “Sakaleyn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/325-326. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.
- Polat, Fethi Ahmet. “Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler”. *Kur’an İlimleri ve Tefsir Tarihi El Kitabı*. ed. Mehmet Akif Koç. 171-220. Ankara: Grafiker Yayınları, 2022.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed bin Ömer bin Hüseyin. *Tefsîrû’l-Fahri’r-Râzî (Tefsîrû’l-Kebîr - Mefâtîhu’l-Gayb)*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1401/1981.
- Sa’dî-yi Şîrâzî. *Külliyât-ı Sa’dî*. tsh. Muhammed ‘Alî-yi Furûğî. Tahran: Çâp-hâne-yi Berûhîm, 1325.
- Sagânî, Ebü’l-Fezâ’il Hasan bin Muhammed bin Hasan. *Mevzû’âtü’s-Sagânî*. thk. Necm ‘Abdurrahmân Halef. Beyrût: Dâru’n-Nâfi’, 1401/1980.
- Sarı, Mehmet Ali. “Âsım b. Bedhele”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/475-476. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- Sebîlû’r-Reşâd* hey’et-i tahrîriyyesi. “Yâ Hasreten Ale’l-Mü’minîn!”. *Sebîlû’r-Reşâd* 9/222 (29 Teşrîn-i sâni 1328 / 2 Muharrem 1331), 245-246.
- Sehâvî, Şemse’d-dîn Muhammed bin ‘Abdurrahmân. *el-Makâsîdü’l-hasene fî beyâni kesîrin mine’l-ehâdisi’l-müştehire ‘ale’l-elsine*. 5 Cilt. Dimaşk: Dâru’l-Meymene li’n-Neşr ve’t-Tevzi’, 1439/2017.
- Serahsî, Şemsü’l-eimme Ebû Sehl Muhammed bin Ahmed. *Mebûsât - 1000 Yılın İslam Fıkhu Temel Eseri - Deliller ve Hükümler*. ed. Mustafa Cevat Akşit. 31 Cilt. İstanbul: Gümüşev Yayıncılık, 2008.
- Sırrî-yı Giridî. *Sırr-ı Kur’ân*. 3 Cilt. İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matba’ası, 1303.

- Suyûtî, Celâleddîn. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr - Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri*. çev. Zekeriya Yıldız. 16 Cilt. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2012.
- Suyûtî, Celâleddîn. *el-Câmi'u's-Sağîr*. çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız - Zekeriya Yıldız. 7 Cilt. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2013.
- Süleymân Sırrî. *İlm-i Kelâmdan "Kenzü'l-'Akâ'id" Nâm Risâle-yi Nefîse*. Der-i Sa'âdet: Ahter Matba'ası, 1316.
- Steingass, F. *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2005.
- Ş. Sâmî. *Kâmûs-i Türkî*. 2 Cilt. Der-i Sa'âdet: İkdâm Matba'ası, 1317 I; 1318, II.
- Sühreverdî, Şihabüddin Ebû Hafs Ömer bin Muhammed. *Avârifü'l-Meârif - Tasavvufun Hakikatleri*. çev. Abdülvehhab Öztürk. İstanbul: Saadet Yayınevi, 2010.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Târık bin 'İvadullah bin Muhammed - 'Abdülmuhsin bin İbrâhîm el-Hüseyînî. 10 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Haremeyn, 1414/1993.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdi Abdülmecid es-Silefî. 25 cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415/1994.
- Taş, Aydın. "Şeybânî, Muhammed b. Hasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/41. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Türk Dil Kurumu. *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. 12 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1963, I (A); 1965, II (B); 1968, III (C-Ç); 1969, IV (D); 1972, V (E-F); 1972, VI (G); 1974, VII (H-Ğ); 1975, VIII (K); 1977, IX (L-R); 1978, X (S-T); 1979, XI (U-Z); 1982, XII (Ek-I).
- Türk Dil Kurumu. *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*. 8 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1963, I (A-B); 1965, II (C-D); 1967, III

(E-Ğ); 1969, IV (K-N); 1971, V (O-T); 1972, VI (U-Z); 1974, VII (Ekler); 1977, VIII (Dizin).

Tefazzülî, Ahmed. “Enûşîrvân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/255. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.

Tevfik Fikret. *Rübâb-ı Şikeste*. İstanbul: Tanîn Matba‘ası, 1326.

Tirmizî, Ebû ‘Îsâ Muhammed bin ‘Îsâ bin Sevre. *Câmi‘us-Sahîh ve hüve Sünenü’t-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 5 Cilt. Kâhire: Matba‘atu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1978.

Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmine Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2016.

Tülücü, Süleyman. “Hâtim et-Tâî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/472-473. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.

Tülücü, Süleyman. “İmruülkays b. Âbis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/237. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

Uludağ, Süleyman. “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/473-475. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002.

Uludağ, Süleyman. “Serî es-Sakatî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/564-565. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.

Uzunpostalıcı, Mustafa. “Ebû Hanîfe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/131-138. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.

Ünal, Mehmet. “Kırâat İlmi”. *Kur’an İlimleri ve Tefsir Tarihi El Kitabı*. ed. Mehmet Akif Koç. 379-396. Ankara: Grafiker Yayınları, 2022.

Yavuz, Yusuf Şevki - Avcı, Casim. “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/543-549. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Kelâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/196-203. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022.

Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2006.

- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abdülmelik b. Mervân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/266-270. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988.
- Yiğit, İsmail. “Osman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/438-443. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007).
- Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Yücel, Ahmet. “Hasan-ı Basrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/301-303. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd bin ‘Ömer bin Muhammed. *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vücûhi’t-te’vîl*. thk. ‘Âdil Ahmed ‘Abdülmevcûd - ‘Alî Muhammed Mu‘avvaz. 6 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-‘Ubeykân, 1418/1998.
- Ziyâ Paşa. *Harâbât*. 3 Cilt. İstanbul: Matba‘a-yı ‘Âmire, 1291, I; 1292, II-III.

EKLER

Yazmadan Örnek Sayfalar

مقدمه

الحمد لله الذي جعل القرآن الكريم للناس مقبولا والفقير خدعهم حاضر ومبذول

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي جعل القرآن الكريم للناس مقبولا والفقير خدعهم حاضر ومبذول
هو باهية في تصويره
عقود في الخاصة رجا ابل خونه هجرى تقديم ايدى روم -
چونكه كتاب الله دست رسول الله الى خلقه وعظ ونبئت ايتى مثل بر وطلبه
اولد ينى كن سافره تقى دنى قولاي دكدر . آيات قرآنيه كرك اكلام وساناي
درك نصابت دبر وختك اوڭ حالي در چسده اولد ينى دنا سانا حريمه بيلد
معدا لكرين بولمن ممكن اولد ينى خالد آرنيق بو عبيد عاجزك سافره تقواي
خلق وعظ البسده اصل كرميك خلاوت و بيان و نكات و مزياس نه درجه زالى
اولد ينى وارستى ايشادد . بو حقيقت واضح درك اصل مكرمه كن الوان ذوق
باخت و خصائص و ناليراش برسان و برنام مجزاي تصوير ايدى بوسه البته
نقصان اندر نقصان اولور . بو ناليراش عقري قصصنده و هر حال
ولارده حق سبحانه و تعالى حضرت نبيك لطف و كرمه الشجا المرم .

۱- حمد و ثنا جناب حق شایان و مخصوص در اذرات کائنات و در نتیجه دولت خالق توانا که محمد و عیسی
 الیه سنی بالا و قالا ازلا و ابد استسبح و تهلل ایدن بولون اشیا که و زرد زبان اهل دیکی جمیع مجاهد و اعلی
 او شت جمع صفات کائنات علیه حق شانه حضرت مرینه سزاوار که اذات کبریا با عالمی که در () بولون عالمی که
 بولون موجودات موجود و پیروز و زرد کار بدر . عالم افلاک ، عالم عناصر ، عالم نباتات ، عالم حیوانات که با کمال
 هوالمک بجزم و حیل هر جنس و نوعی ، هر فرد و جزئی خلق و ایجاد ابدی برتری آنا تا درجه کمال افعال
 ایدن ذات علیه سدر . ملکوتیات ، نفسیات ، فخریات و مادیات ، روحانیات و جسمانیات در هر یک و ارباب
 جمله سوزینه ذات و وجود به صفات و کمالاته عاید طری جناب آفند شدن هر زمان و هر آن
 آنوع فیوض فیضان ایدر . بر فیض آفند ، ایدر که بولون موجودات کمال بولور . کائنات آنک قدرتی قانم
 و هر شئی آنک فیضی و اعلی در .

۲- رحمن رحیم در ارمایه ربانیه س حاسر و ظاهر و باطن نعم و عوالم الیه س میم و لور . اشیا ایدر
 موجود اولان نیست و مطا بقدره نیج آثار مزاج ، نیج اشرا آنکیز یکملر وار . هر شئی ماخلق که
 ایدر شهورت احیایور شئی ، منافی جلب و مضار بی دفع ایدر .

۳- حاله او ملک روز جزا در . (او بوم ملکات و تقادیر ظاهر و باطن مالک و مشرف ذات اجل اعلی در .
 او بولون حکم سلطنت ذات الوهیت بر کون ایدر . او کونده کرم خداوند جلیده باشقه بر مائیا بوق .

۴- مقبول الحق سن سن ، سندن باشقه س عبادت و طهوریته قطعا لایق و کدر . انجی سلا عبادت و طهوریت ایدر
 تقد لای و خضوع اسلام توجه ایدر ، عزم کمال طهوریت ایدر . و الا انه امورده) انجی سلا ممد و جنات دپور . بولون
 امور و امور مزده بارگاه فنا بشکند استمداد ایدر . اوزر بر مزه واجب اولان امور سهرت ایدر ایدر . بولون
 ایدر بزره قدرت احسان ایدر نیاز ایدر .

۵- اعلی الخصوص آنک بولور و الا نعم احسان الیه اولان سولطف و کرم سندا ایدر که بولور طوره و طهریت ایدر .

۶- کمنه برینه انعام ایدر سلا بولون عبادت ایدر (نعمته نالی اولان لایک سلا اولان لایک سلا مستقیقه بزره ارشاد
 ایدر) اولان نه غنیه و جوار اومش و نه بولورین صابحه لور . با شتوان لطافت بزره ، اولان ایدر سلا سلا
 سلا کمنه ارشاد ایدر

۷- و نعم و خیرا شتایت ایدر سراط الیه دن شاعده ایدر بولون صابحه و حق سلا و حقه دعوت ایدر و قارش
 عباد و ایدر بر غضب الیه و قیات و نباهه ذات و حقارت و جوار اومش بد بختا ندن اینه که اولان و یا
 و آخرنده خالی و خاسر لور . ای عفا س تمیدول اولان کرم بزره اوزر و اهل عراندن ایدر که ایدر سلا
 و ایدر که بولون لایق دارنده عزیر و سفید اولور .

(امین) دعا مزی مستجاب ایدر با ارمی الراجحین

الحمد لله رب العالمين
بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين في الرحمن الرحيم في مالك يوم الدين
يا اياك نعبد ويا اياك نستعين يا ارحم الراحمين المستغفرين
يا ارحم الراحمين انعمت عليهم لا غير المنصوب عليهم ولا الضالين

امين

اسماكم طبعاً عند من در بشارت يكاد من مدني واجتماعه متوقف است
اسماكم در سنده شما ملاقات خیران اید جمله بر امر و در بر
اسماكم قوه عقليه، قوه عظيمه، قوه شعوريه اعظم اوج قوت
اوزره خلق اولمدر . بواج قوتك اقرار و تقریب طرقتان مذکور
خوبتر صدور ایدر . اخلاق حمیده يك شتافی بواج قوتك اعدا
رعایش اوزره اولان حكمت، سعادت، و حقیقت در .

قوه عقليه، فكری دانما معرفت و طاقت و كلاسوق ابد كنند بولا نظر
اسماكم در سنده احوال غیر مشروعه حصول كز شش نقدا قوه عظيمه و قوه
شعوريه و قوه معرفت و جلب منفعت كز اساسه فایده بولند بكنند اسماكم
در سنده احوال غیر معقول حصول امر فطری در . بناء علی شواهد قوتك
بشیر و اولسان جملره تأثیرات من ایتك و اسماكم عادی و معنوی و شرف
و اخروی كمال ابعاد ایتك ایچون اراد اسماكم در سنده بر قانون اولی و ثانیه
اشبور و مبدن علوی جناب علم، حكیم محض لطف و كرمند حضرت فزائلا
افندرز واسطه با نعم اسماكم قانون مخصوص او قرائن كوتهدر و
قرآن - عدالت، استقامت، مساوت، اخوت، اتحاد، صفت،
تجارت، تعارف، زیاد، دفع حضرت جملره مجازات و سائر ایل
امرا ایدرك اسماكم عادی و معنوی تكمللرین بیان بیورر .

و یا خصوص سورة فاتحه من نهایت ذات الکر صفت و صفات
جلیلترین معرفت و احسان بیورمش اولدین عطا مقابلنده حمید
و شكر و طاقت ایتك و بیغیر از جمله سن و قضاء و قدری و قائل
آخرین تصدیق و اقرار ایتك خصوصلرین امرا ایدرك تكمللرین بیان

بیورر

اللهم انشأ لنا من آلنا ائمة يحسنوا حقايلهم انهم ساجدون ابدية رز
وخاصة سجدان ياروم طلب ابدية رز در.

قائده - اياك نعبد (نظم جليلنده اياك انور شریفین
انعمده) اوزره تقدیم اولوبده تا آخر سورته (نعبدك)
در تمامه كننده بر تمام وجه واردر بر وجه - فواله وجه
تعبیه واردر كه تعبیر الحق انهم الله تعالى در اول اولجه
تخطیم ده تامل اشته ، ساعده وصوله الشفقات ايله . اياك نعبد
- واجب ایدایم ، تمکین ایدایم اوزره وجود ده تقدیم اولم
واجب اولجه واجب ایدایم تا آخر ایدیه جمیع اولم اوزره تقدیم
اولم واجب اولم .

وینله دینیلر بیلور که بر کس نه نظر وقت وقتنده انهم شفعه اولور
یلا وقتنده ده آنک نظر انهم ایشل ایدیه اولور . بر تقدیر
اوزره اوکجه جمیع اقوالده معرفت حقه مستغرق اولم اولور .

ایاک نعبد - نونا جمعه بر تمام تعبیه واردر .
بر نجیس -

